

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA

MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

T. J. ENAZAROV, A. Y. YESEMURATOV, J. T. JUMANAZAROV,
Y. T. QODIROVA, G. T. JUMANAZAROVA

O‘ZBEKISTON JOY NOMLARINING

ETIMOLOGIK LUG‘ATI

TOPONIMLAR TILSIMI
(O‘QUV LUG‘ATI)

«Nodirabegim» nashriyoti

TOSHKENT – 2019

Annototsiya

Mazkur lugʻat “Oʻzbekiston joy nomlarining etimologik lugʻati. Toponimlar tilsimi”ni tuzish boʻyicha ilk tajriba sifatida tayyorlangan. Unda oʻzbek tilidagi toponimlarning etimologik tadqiqiga eʼtibor qaratilgan hamda mamlakatimizdagi bir qancha toponimlarning etimologik tahlili va ularning ilk shakli hamda ilk maʼnosi boʻlgan etimonlari turli-tuman dalillar vositasida asoslab koʻrsatilgan. Bu lugʻatda onomastik leksika, xususan, toponimik leksika ham dialektal leksikaning bir qismini tashkil etishi asoslanilgan.

Bu lugʻat “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”, “Oʻzbek onomastikasi”, “Oʻzbekiston tarixi”, “Tarixiy toponimika”, “Tarixiy geografiya”, “Geografik onomastika”, “Onomastik terminologiya” masalalari bilan shugʻullanuvchi tadqiqotchi, aspirant va talabalarga hamda keng ilmiy jamoatchilikka moʻljallangan.

Аннотациуа

Словар терминов «Этимологический словарь узбекских топонимов. Топонимическая магия». Основное внимание уделяется этимологическому изучению топонимов на узбекском языке, а также этиологическому анализу некоторых из топонимов в нашей стране, а также их первой формы и первого значения, которые были подтверждены различными доказательствами. Этот словарь основан на том факте, что ономастическая лексика, в частности топонимическая лексика, составляет часть диалектной лексики.

Этот словарь предназначен для исследователей, аспирантов и студентов, занимающихся такими вопросами, как «Современный узбекский литературный язык», «Узбекская ономастика», «История Узбекистана», «Историческая топонимика», «Историческая география», «Географическая ономастика», «Ономастическая терминология».

The annototsiya

Glossary of terms "Etymological dictionary of Uzbek toponyms. Toponymic magic." The focus is on the etymological study of toponyms in the Uzbek language, as well as the etiological analysis of some of the toponyms in our country, as well as their first form and first meaning, which have been confirmed by various evidence. This dictionary is based on the fact that onomastic vocabulary, in particular toponymic vocabulary, is part of dialect vocabulary.

This dictionary is intended for researchers, graduate students and students dealing with such issues as "Modern Uzbek literary language", "Uzbek Onomastics", "History of Uzbekistan", "Historical toponymy", "Historical geography", "Geographical onomastic", "Onomastic terminology".

Taqrizchilar:

filologiya fanlari doktori, professor Z. Xolmonova.

filologiya fanlari doktori, professor N.Husanov.

filologiya fanlari doktori B. Abdushukurov.

Masʼul muharrir:

filologiya fanlari doktori, professor A. Sobirov.

Ushbu lugʻat Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2018-yil 28-apreldagi 11-sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

“...fundamental fanlar, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, harbiy ish va shu kabi o‘ta muhim tarmoqlarda o‘zbek tili o‘zining haqiqiy o‘rnini egallashiga erishish, shu maqsadda zamonaviy darsliklar, etimologik va qiyosiy lug‘atlar yaratish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish oldimizda muhim vazifa bo‘lib turganini qayd etish lozim” (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13-mayda e‘lon qilingan Farmonidan).

SO‘ZBOSHI

Bilamizki, nomlar, xususan, ularning bir turi bo‘lgan toponimlar to‘g‘risida qancha fikr aytilsa, shuncha kam. Ularni o‘rganadigan fan “*Onomastika*” yoki “*Nomshunoslik*” deb ataladi. Biz oldingi ilmiy ishlarda bu fanning ikki qismdan iboratligini kuzatgandik¹: “*Umumiy onomastika*” va “*Xususiy onomastika*”. Ushbu fikrlarimizni nomlar yuzasidan amalga oshirilgan mavjud nazariy va amaliy xarakterdagi tadqiqotlarga asoslanib, tadrijiy taraqqiyotda rivojlantirgan holda mazkur fanni ilmiy va amaliyligi jihatdan yana bir necha qismga bo‘lib o‘rganishni, albatta, o‘rinli deb bilamiz:

1) “*Onomastika*”; 2) “*O‘zbek onomastikasi*”; 3) “*Onomastika bo‘limlari tadqiqi*”; 4) “*Umumiy onomastika*”; 5) “*Xususiy onomastika*”; 6) “*Tarixiy onomastika*”; 7) “*Zamonaviy onomastika*”; 8) “*Geografik onomastika*”; 9) “*Nazariy onomastika*”; 10) “*Amaliy onomastika*”; 11) “*Onomastik grammatika*”; 12) “*Onomastik leksikografiya*”, 13) “*Onomastik qonuniyatlar*”; 14) “*Onomastik transkripsiya va transliteratsiya*”; 15) “*Onomastik leksika hamda terminologiya*”; 16) “*Onomastik kvalimetriya*”; 17) “*Toponimik kvalimetriya*”.

Bular “Umumiy onomastika” haqidagi manbalarda aralash holda berilganki, ular yana kichik-kichik bo‘limlarga bo‘lib berilsa, qiziqib qidirilayotgan mavzuning topilishi shunchalik tez amalga oshib, sohaning maqsad hamda vazifalari ham aniqlashsa, ushbu fanning qiziqarliligi, ommabopligi, ilmiyligi, shu jumladan, ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati ham yanada ortadi.

¹ Эназаров Т., М.Хусанова, А. Есенмуратов. Ўзбек номшунослиги. -Т., Наврўз, 2015. 5-52-бетлар.

Albatta, ularga “*Onomastik kvalimetriya*” va “*Toponimik kvalimetriya*” nuqtai nazarlaridan baho berilsa, kelajakdagi ilmiy tadqiqotlarga foydaligi nuqtai nazaridan qaraganda ham shunchalik kam hisoblanadi. Ko‘pchilik “*oltin bitik*” termini noyob qo‘lyozmalarga nisbatan ishlatishadi. Aslida, nomlarimiz kabi toponimlar ham xalqlarning azaliy qadriyati, ruhiyati, tiliyu dili bilan bir butun holda qadim tarix sahifalarida muhrlangan “*oltin bitik*”dir. Ular insoniyat qancha yashagan va yana qancha yashasa, shuncha vaqt davomida o‘zining betakror mazmun-mohiyatini, aniqrog‘i, “*oltin bitik*”ligini namoyon qila oladi. Albatta, buning uchun ilm-fanning, aniqrog‘i, “*Onomastika*” hamda “*O‘zbek onomastikasi*”ning bugungi taraqqiyotidan kelib chiqqan holda mukammal toponimik tahlilga asoslanilgan etimologik va izohli tahliliy jarayonlarni amalga oshirish lozim. Bunday tadqiqot olib borish uchun ilmiy nazariy tadqiqotlar amalga oshirilgan¹.

Bizningcha, birikma ko‘rinishidagi “*oltin bitik*” terminining quyidagi ma’no nozikliklari bor²: 1) topib aytilgan ma’nili, mazmunli ibratomuz fikr-mulohazalar; 2) qadimiy qo‘lyozma asar; 3) noyob toshbitik; 4) xalq tiliga xos, lekin haligacha maxsus o‘rganilib, yig‘ib olinmagan dialektizmlar; 5) ulug‘ ijodkorlarning tanlangan asarlari; 6) kam miqdordagi qadimiy asar; 7) kam nus’hali mukammal asar; 8) qadimiy va tarixiyliги bilan ham xalq tilini, ham xalq tarixini ulug‘lovchi nom(toponim, oykonim, oronim, gidronim, dromonim, fitonim, zoonim, etnonim kabi)lar; 9) yoshlarning ta’lim-tarbiyasiga mo‘ljallangan zamonaviy, biroq har jihatdan mukammal va saylanma tipidagi asarlar. Xullas, bu fikrimizda nomlarimiz “*oltin bitiklar*” ma’nosida qo‘llanilmoqda. Zero, Yusuf Xos Hojibning “*Kishi mangu*

¹ Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. -М.,Наука, 1969. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного.-М., Наука, 1973. Суперанская А. В. Лингвистический аспект ономастических исследований // ВО. -Самарканд, СамГУ, 1976. -С. 5-12. Суперанская А. В. Апеллятия - онома // Имя нарицательное и собственное. - М., Наука, 1978. -С. 5-33. Суперанская А. В. Что такое топонимика? -М., Наука, 1985. Суперанская А. В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований II Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С 10-11. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. -М, Наука, 1986.

² Номларнинг бир тури бўлган топонимлар “олтин битиклар” деб атаса-да, бироқ шу бирикмани ушбу луғатимизнинг сарлавҳасига олиб кириш баҳсли бўлди. Бунга сабаб, биринчидан, бирикманинг кам қўлланиши бўлса; иккинчидан, шу бирикма кўринишидаги терминда ҳам илмийлик, ҳам бадийлик деб номланган маъно нозикликларининг борлиги.

emas, uning nomi mangudir, odamdan uning nomi mangu yodgorlik bo'lib qoladi. O'zing mangu emassan, oting mangudir, oting mangu bo'ldimi, o'zing mangudirsan. Odam yaxshi nom bilan olqish oladi"¹, degan hikmatlari alohida ahamiyatga ega.

Agar nomlarimiz, xususan, toponimlarimiz "Oltin bitiklar" hisoblanar ekan, demakki, ularning to'plangan va bir butun holdagi majmui esa "Oltin bitiklar fondi" hisoblanadi. Xullas, mazkur "O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati. Toponimlar tilsimi" ham "Oltin bitiklar fondi"ning bir bo'limini tashkil etishi aniqdir.

O'zbek lug'atchiligida ayni vaqtgacha ko'p lug'atlar yaratilganligi bor haqiqat. Biroq "O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati. Toponimlar tilsimi" haligacha yaratilmagan. Chunki bunday lug'atning o'ziga xos muammo va vazifalari bor². To'g'ri, bir necha olimlarning o'zbek tili toponimlarining ta'birli, izohli, o'quv izohli lug'atlari, ularning etimologik tahliliga bag'ishlangan ilmiy ishlari nashr etilgan³. Sh. Shoabdurahmonov esa "O'zbek tilining tarkibiy-etimologik lug'ati uchun materiallar" nomli maqola yozgan⁴.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг // Ўзбек адабиёти бўстони. Қадимий хикматлар. -Т.,Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 98-бет.

² Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. -С. 5-25.

³ Пизани В. Этимология (История-проблемы-метод). Перевод с итальянского Д. Э. Розенталя. -М., Наука, 1956. Фозилов Э. Ўзбек тилидаги сепки, тулки, эски сўзларининг этимологияси ҳақида // ЎТА. -Т., Фан, 1962. 5-сон. -Б.78-80. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. -М., Мысль, 1966. Абдуллаев Ф. Этимология бўйича кузатишлар // Ўзбек халқ ижоди. -Т., Фан, 1967. -Б. 154-161. Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд // СТ. 1973. 4-сон. -С. 43-50. Дмитриев Л. В. Некоторые тюркские этимологии // Языки народов Сибири. Кемерово, 1979. Вып. 3. -С. 37-46. Добродомов И. Г. География и этимология // Топонимия центральной России. Вопросы географии. -М., Мысль, 1974. С.159-165. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. Каримова Л. Баъзи топонимларнинг этимологиясига доир // Научные труды ТашГУ. -Т., 1976. 501-сон. -Б. 117-120. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым,1990. Нафасов Т. Ўзбек номномаси. -Қарши, Насаф, 1993. Найимов С. Н. Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Бухоро,1997. Эназаров Т. Ж. Топонимлар этимологик тадқиқининг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари (I китоб). -Т., 2001. Эназаров Т. Ж. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи (II китоб). -Т., Университет, 2002. Эназаров Т. Ж. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини ("Ўзбекистон топонимикаси» номли махсус курс учун материаллар). -Т., 2004.

⁴ Шоабдурахмонов Ш. "Ўзбек тилининг таркибий-этимологик луғати" учун материаллар // ЎТА. -Т., Фан, 2001.1-сон.-Б. 27-29.

Toponimlarning ta'birli va izohli tahlillariga bag'ishlangan lug'atlar nashr etilgan, ammo ular etimologik lug'at(lar) holatiga keltirilmagan. Chunki bu olimlarda toponimlarning etimologik lug'atini tuzish maqsadi bo'lmagan ham. Mazkur lug'at o'zbek lug'atchiligida shunday ilk lug'at bo'lganligi sababli mualliflar ancha ehtiyokorlik bilan ish olib borishgan. Albatta, "*O'zbek onomastikasi*"ga hamda uning bo'limlariga oid oldingi ilmiy va ilmiy metodik ishlarga tanqidiy yondashib, tanqidiy baho berish vaqti keldi.

Ushbu "*O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati. Toponimlar tilsimi*"ni shakllantirish uchun joy nomlarining etimologik tahlilini etimologik tadqiq tamoyillariga asoslangan holda amalga oshirish lozim bo'ladi. Etimologik tahlil toponimlar to'g'risidagi mavjud tahlillarning eng mukammali va murakkab ko'rinishi hisoblanadi. Shu bilan birga so'z hamda toponimlarning etimologik tahlillari ham bir-biridan tubdan farq qiladi, ularni aralashtirib yuborib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyo, jumladan, mamlakatimiz toponimlarini o'rganish qadim-qadim zamonlardan boshlangan bo'lsa ham, XX asrning 50-60-yillaridan boshlab toponimlarning nomlanish asoslari, motivlari, motivatsiyasi, ba'zi bir nomlarning tavsiiy, tasnifiy, ensiklopidik talqinlariyu izohi va etimologiyasiga doir fikrlarni ilmiy asosda mukammal tadqiq qilish amalga oshirila boshlangan¹. Bugungacha toponimlar yuzasidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarning tahlili majmui joy nomlarining etimologik tahlili zarurligini ko'rsatadi². O'zbekiston onomastikasi, xususan, toponimikasi bo'yicha o'ndan ortiq dissertatsiyalar himoya qilingan, bir necha monografiyalar va joy nomlarining izohli lug'atlari nashr etilgan. Bu ishlarni amalga oshirishga o'zbek nomshunos olimlaridan H. Hasanov, E. Begmatov, 3. Do'simov, B. O'rinboev, S. Qoraev, T. Nafasov, F. G'ulomov, M.Mirakmalov, N.Husanov, N. Oxunov, S. Naimov, Yo. Xo'jamberdiev, L. Karimova, J. Latipov, M. Ramazanova, T. Rahmatov, Sh. Qodirova, A. Zokirov, K. A. Abdumuratov, T.Enazarov, N.Uluqov, X. Xolmo'minov, A. Otajonova, A. Turovov, A. Esemuratovlar hissa qo'shishdi.

Hozirgacha, ya'ni XXI asrning boshlarigacha yurtimiz toponimlari monografik tadqiqot sifatida maxsus etimologik tadqiq etilmagan.

¹ Qarang: Xasanov X. Сайёҳ олимлар. -Т., Ўзбекистон, 1981.

² Пизани В. Этимология (История-проблема-метод). Перевод с итальянского Д. Э. Розенталя. -М., Наука, 1956. -188 с.

O‘zbekiston toponimiyasi bo‘yicha yozilgan ilmiy ishlarning ko‘pchiligida joy nomlarining lug‘aviy qatlamlariga oid bir qancha fikrlar bildirilgan. Ammo bu qatlamlarga oid tahlillar hajman qisqa bo‘lib, ularga oid ayrim mulohazalargina aytilgan, xolos. Buning ustiga, ushbu tahlillarda joy nomlari talkiniy, tasnifiy hamda tavsifiy mazmunda izohli talqin qilingan. Ularda toponimlarning yasash xususiyatlari va izohlanishi, geografik tafsiloti haqidagi fikr-mulohazalar, an‘anaviy grammatika talablari asosida tahlil qilish ustun edi.

Ammo XX asrning 90-yillarigacha so‘zlarni apellyativ (odatdagi) so‘zlar va onomastik (nomlash uchun) leksika deb ikkiga bo‘lib o‘rganilishi; ularning farqlari farqlab berilmagani; topoasos, topoformant hamda topoidikator terminlari talqinlari; toponimlashuv, etnonimlashuv; nomlarning imlosi va talaffuzi masalalari; topoobektlarga nom qo‘yish qonuniyatlari hamda ularni qayta nomlash talab va me‘yorlari; toponimlar tahlilining odatdagi grammatik tahlildan farqlari; nom hamda toponimlarning tahlili toponimik tahlilligi va ularning onomastik tahlil talablariyu me‘yorlariga, ya‘ni omil, usul hamda tamoyillarining amal qilishligi, mamlakatimiz hududidagi onomastik qonuniyatlarning o‘ziga xosligi; onomastik leksikografiyaning talab va me‘yorlari; onomastik hamda toponimik lug‘atlarni tuzishning talab va me‘yorlari; onomastik grammatika hamda topogrammatika talablarining lingvistik grammatikadan farqlanishi; onomastik morfologiya, topomorfologiya, onomastik sintaksis va toposintaksis masalalarining nazariy hamda amaliy talqinlari; nom va toponimlarning “*Oltin bitiklarning oltin fondi*” - qizil kitobi masalasi, nom hamda toponimlarning mukammal izohli tahlili va etimologik tadqiqotga asoslangan etimologik tahlili, undagi haqiqatga yaqinlik hamda etimon masalalari ilmiy nazariy va ilmiy amaliy jihatlardan asoslanmagan edi.

Sababi, “*O‘zbek onomastikasi*” XX asrning 20-yillaridan to XX asrning 90-yillarigacha shakllanish davrida ediki, bu davrda onomastika sohasida yevropa va rus olimlarining ilmiy kuzatishlarining ilmiy tadqiqotlar sifatida muvaffaqiyatli amalga oshirilib, ularning ilmiy nazariy hamda amaliy natijalari tarjima qilinmagan va tarjima qilingan holatlarda “*O‘zbek onomastikasi*”ga singayotgani; ilmiy kuzatishlar odatdagi apellyativ so‘zlar bilan nomlashga asos bo‘ladigan onomastik leksika sathiga oid so‘zlar endi-endi farflanayotgani; onomastik obektlarning nomlari bo‘yicha ensiklopedik, tavsifiy, tasnifiy va izohli

tahlillar amalga farqlab oshirilayotgani; onomastik obektlar bilan boshqa turdagi obektlar bir-biridan ma'no, mazmunu mohiyat jihatlardan ajratilayotgan; grammatik tahlil bilan onomastik va toponimik tahlil, leksik ma'no onomastik, xususan, toponimik ma'nolardan ajratish masalalarini farqlash jarayonlari bo'yicha ilmiy kuzatishlar yakunlanayotgani, o'zbek onomast olimlari soha doirasida kengroq doiralarda ilmiy kuzatishlar olib borishga kirishayotgani o'z aksini topgan bir davr edi.

XX asrning 80-90-yillarida taniqli nomshunos olimlardan biri bo'lgan filologiya fanlari doktori, professor E.Begmatovning ushbu sohadan ilmiy ish olgan shogirdlari endigina ilmiy kuzatishlarga kirishishgan, o'zbek onomastikasi masalalariga bag'ishlangan ilmiy nazariy hamda ilmiy amaliy xarakterdagi sara kitoblari nashr etilmagan. Shuningdek, filologiya fanlari doktori Enazarov Tolibning doktorlik dissertatsiyasi¹ muvaffaqiyatli himoya qilinmaguncha yurtimiz toponimlari monografik tadqiqot tarzida maxsus etimologik tadqiq qilinmagan. Sababi, ularni etimologik tadqiq qilishning tamoyil, usul va omil singari me'yorlari o'rganilmagan edi. Shuning uchun ular toponimlarning etimologik tadqiq yo'llari sifatida amalda qo'llanmagan. Bu hol respublikamizdagi toponimlarning yetarli to'planmaganligini, o'ziga xos lisoniy va nolisoniy xususiyatlari mukammal tadqiq etilmaganligini, ularni etimologik tadqiq qilishning me'yoriy tizimi maxsus tadqiqot obekti bo'lmaganligini hamda amalga oshirilgan ba'zi bir joy nomlarining tahlillari, asosan, *qayd etish – taxmin – xalqona talqin* tarzida olib borilganligini, ya'ni to'liq yakunlanmaganligini anglatadi. Holbuki, toponimlarning etimologik tadqiqi *muammo – tadqiq - taxmin – tahlil – talqin – yechim* shaklida olib borilishi bilan ularda mamlakatimizdagi xalqlarning milliy ruhi va til tizimining ichki rivojlanish qonuniyatlari mujassamlashganligini mantiqiy izchillikda ko'rsatish lozim. Chunki vaqti kelsa, tosh ham, temir ham yemirilishi mumkin, lekin nomlar, shu jumladan, toponimlar hyech qachon yemirilmaydi. Bu fikrimizning isbotiga “*Oltin bitiklar*” hisoblanadigan tarixiy va zamonaviy nom hamda obrazli nomlanishli toponimlar asos, qadim tarix esa guvohdir.

¹ Энazarов Толиб Жуманазарович. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.,2006.

Toponimlarni faqat tilshunoslik yoki tarix, yoxud geografik jihatdan o‘rganish noto‘g‘ri. Sababi, ular tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining bir butun holda tadqiq etish obektlari sanaladi. Demak, har bir toponimning etimologik tahlilida boshqa fanlar bilan birga tilshunoslik, geografiya, tarix va boshqa fanlarga oid dalillardan zaruriyatga qarab o‘rinli foydalanish maqsadga muvofiq. Mana shunday holatda ish yuritilgandagina joy nomlarining etimologik tahlilini amalga oshirish mumkin bo‘ladi.

Mamlakatimiz toponimiyasining turkiy, arabiy, eroniy hamda boshqa qatlamlarida O‘zbekiston toponimlari tizimining tarixiy rivoji, o‘zgarish va boyish tendensiyalari, eskirish va yangilanishining me‘yoriy xususiyatlari, ijtimoy lisoniy, sabab va asoslari o‘z ifodasini topgan. Toponimlar qatlami ona-Vatanimiz o‘tmish-da yashagan turli qavmlar, elatlarning joylarni nomlash bilan bog‘liq udumlari, an‘analari, nom ijod qilish mahorati va san‘ati haqida ma‘lumot beruvchi qimmatli lisoniy manbadir. Toponimlarda obrazli nomlanishlari orqali o‘tmish ajdodlarimizning madaniy-ma‘naviy qarashlari, atrof-muhitga bo‘lgan munosabatlari, ona tabiatga bo‘lgan mehr-muhabbati, e‘zoi mujassamlashgan. Ular har bir joyni o‘ziga xos va mos ravishda nomlashga intilgan. Mamlakatimizdagi joy nomlari betakror ma‘nosiyumohiyati, shaklan qisqa, lo‘ndaligi bilan ajralib turadi. Shu ma‘noda toponimlar O‘zbekiston xalqlarining qadim tarixini, ajdodlarimizning tafakkur yo‘sinini, yashash tarzini, turli topoobektlarga nom berish me‘yor, omil va usullarini o‘zida jamul-jam‘ qilgan ma‘naviy merosi va umuminsoniy qadriyatlarining uzviy qismidir. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I. A. Karimov ta‘kidlaganidek, *“Biz ma‘naviy qadriyatlarni tiklashni milliy o‘zlikni anglashning o‘shidan, xalkning ma‘naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz”*¹.

Albatta, tilshunoslik ilmida ism, nom yoki atoqli otlar deb atalayotgan mavjud lug‘aviy birliklar majmui tilimizning bebaho madaniy yodgorligi, ma‘naviy merosi hamda tarixiy boyligi. Shuning uchun ham: *“Barcha tarixiy nomlar va joylarning nomlari xalqning milliy mulki hisoblanadi va davlat tomonidan muhofaza qilinadi”*, - deyiladi 1989 yilning 21-oktyabrida qabul qilingan “Davlat tili

¹Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., Ўзбекистон, 1997.140-бет.

haqida”gi Qonunning 24-moddasida¹. Bu – nomlarning (ismlarning ham), aniqrog‘i, barcha atoqli otlarning kishilik jamiyatidagi ahamiyatini hamda ularning amalda qo‘llanishi zarurligining e’tirofi va ularning tabiiyligini, milliyiligini saqlashga hamda tilshunoslik, geografiya, etnografiya, tarixshunoslik singari bir qancha sohalardagi tadqiqotlarda ilmiy tahlil etishga qonuniy asosdir.

Til ijtimoiy hodisa sifatida har bir xalqning aloqa ehtiyoji ta'sirida yuzaga kelar ekan, undagi apellyativ so‘zlar kabi nominativ birliklar ham ayni shu ehtiyoj ta'sirida paydo bo‘ladi. Toponimlar ham nominativ birliklardan biri sifatida o‘zaro munosabat va aloqaga, ya’ni zaruriyatga xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda toponimlar bebaho tarix ham sanaladi. *“Kim bo‘lishidan qat’iy nazar, jamiyatning har bir a’zosi o‘z o‘tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo‘ldan urish, har xil aqidalar ta’siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o‘rgatadi, irodasini mustaxkamlaydi. Inson uchun tarixdan judo bo‘lish - hayotdan judo bo‘lish demakdir. Zotan, tarix - xalq ma’naviyatining asosidir”*². Tarixning, xususan, mamlakatimiz tarixining noma’lum sahifalarini ishonchli hamda asosli dalillar bilan tez va osonroq bilish yo‘llaridan biri bu hududimizdagi toponimlarning ma’nolarini *“chaqa bilish”*, ya’ni ishonarli dalillar bilan amalga oshirilgan toponimik tahlillar ko‘rinishidagi etimologik tahlil(lar)ni o‘qib, o‘rganib, o‘zlashtira bilish kerak.

Bundan tashqari, nomlarning, xususan, toponimlarning boshqa til birliklaridan farq qiladigan qo‘shimcha vazifasi, ya’ni toponimik vazifasi va toponimik ma’nosi ham borki, bu haqida maxsus to‘xtalib o‘tish joiz. Uning bu vazifasi odamlarning makon hamda zamonda topoobektlarga nisbatan qanday harakat qilishni ham belgilaydi. Chunki muayyan hududda joylashgan son-sanoqsiz topoobektlar qurshovida insonning adashmasdan u topoobektdan bu topoobektga borishi, topoobektlar orasidan o‘ziga zarur obekt(lar)ni topa olishi, makonda mavjud bo‘lgan turli xil geografik muhitlarni bir-biridan farqlab olishi, topoobektlarning bir-biriga nisbatan joylashuvidan xabardor bo‘lishi kabi nom, shu jumladan, toponimlarning ma’nolarini bilish va farqlash ham ayni vaqtda yosh avlodni zamonaviy toponimik tarbiya bilan, ya’ni

¹ Абдумажидов Г.А., Шоҳназаров Т.Т. Ўзбекистоннинг Давлат тили ҳақидаги қонунга шарҳлар. Тошкент, Ўзбекистон, 1990, 32-бет.

²Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, 1998.9-, 10-, 21-бетлар.

ona-Vatanga hamda el-yurtga sadoqatli barkamol insonlar sifatida tarbiyalash jarayonida katta ta'limiy-tarbiyaviy, ma'rifiy-ma'naviy ahamiyatga ega.

Buning uchun esa inson avvalo shu topoobektlarning nomlarining ma'no-mohiyatini yaxshi bilishiyu tushunishiga shart-sharoitu imkoniyat hozirlash, ularning axborot almashinuviga yaroqli nomlar tizimini ham yaratilishi maqsadga muvofiq. Chunki tarixiy va zamonaviy nomlar ham o'quvchi hamda talaba yoshlarimizga milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlarni singdiruvchi, ularni vatanparvar, elparvar hamda har tomonlama bilimdon insonlar bo'lib kamolotga yetishishlarida eng zarur vositalardan biridir.

Mazkur lug'at toponimik lug'atlarining bir turi bo'lgani uchun unda etimologik tahlilga tortilgan toponim(lar)ning shunday tahlili haqiqatga mos kelishi yohud mos kelmasligi tushuntirib berilgan har bir fikrni dalillashga, kerakli va ishonchli faktlar bilan boyitilishiga harakat qilindi. Nomlar to'g'risidagi ba'zi noo'rin fikr-mulohazalar esa bir necha ilmiy dalillar bilan rad etildi.

Shuningdek, toponimlar haqida jamlangan taxminlarining ishonchliligi, topoasos, topoformant, topoindikator(toponimik aniqlagich)larning joylashishida toponimik qoliplanish qonunining ahamiyati, etimologik tahlilning haqiqatga yaqinligini asoslovchi etnonimlashuv, toponimlashuv va nom ko'chishi jarayonlarining xalqimizning milliy va madaniy qadriyatlari, etnografik an'analari nomlarning ilk ma'nosi va ilk shakli bo'lgan etnimon(lar) bilan bog'liqligi masalalariga e'tibor berildi.

Va boshqa lug'atlarda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati kam berilishi yohud umuman berilmasligi holatlari kuzatilgan holda mazkur lug'atda esa bunday adabiyotlarning ro'yxatini nisbatan mukammalroq tarzda berishga harakat qilindi. Zero, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatining berilishi ham nomlarga xos etimologik tahlillarning murakkab hamda bahsliligini asoslaydi. Ilk marta tayyorlangan bu lug'at sohada dolzarb va hal qilinishi lozim bo'lgan bir qancha muammo hamda masalalar mavjudligini ko'rsatib turibdi. Sohadagi muammolarni hal qilish uchun qilingan ishlarni tanqidiy tahlil bilan baholashga asoslangan "*Onomastik kvalimetriya*" va "*Toponimik kvalimetriya*" nomli kichik, biroq zarur sohalarning ham rivojlanishi bugungi zamon talablari ijrosi jumlasiga kiradi.

Bu lugʻatning materiallaridan shu narsa ayon boʻlmoqdaki, oʻzbek onomastik leksikasi, xususan, oʻzbek toponimik leksikasi xalqimiz shevalariga xos dialektal leksikaning bir qismini tashkil etishi ham nazariy, ham amaliy jihatlardan qaralganda-da dalillanganligi bilan ajralib turibdi. Sababi, mamlakatimiz hududidagi joylarni, albatta, qachon va qaerda boʻlmasin, shevalarimizning vakillari tomonidan nomlangani haqqi rost. Agarda mamlakatimiz hududidagi mikro va makro nomlarni jamlab, nomlarimizning “*Oltin bitiklar fondi*” deb nomlangan alohida fondini tashkil eta olsak, ularning miqdori ayni vaqtda bir necha million boʻlishi tabiiy. Chunki bizning mamlakatimiz hududidan bir necha marta kichik boʻlgan Shevitsariya hududidan toʻrt yarim milliondan ortiq nomlar yozib olingan.

Nomlarga, shu jumladan toponimlarga munosabat mamlakatimizning mustaqillik davridan boshlab davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Ushbu fikrimizning isboti sifatida 1989 yil 21-oktyabrda qabul qilingan “Davlat tili toʻgʻrisida”gi qonunni, 2012 yil 11-oktyabrda qabul qilingan “Oʻzbekiston Respublikasining geografik nomlari toʻgʻrisida”gi qonunlarni eslash oʻrinlidir. Mana shu jarayonlarni ilmiy jihatdan asoslab koʻrsatish uchun ham professor E.Begmatov mustaqil davlatimizning toponimik siyosati toʻgʻrisida davomli ilmiy maqola va kitoblar yozgan¹. Bular esa xalq va davlat eʼtirof etayotgan barcha nom hamda toponimlar, soʻzsiz, oltin bitiklar ekanligini tasdiqlaydi.

“Oʻzbek onomastik leksikasi, xususan, oʻzbek toponimik leksikasi xalqimiz shevalariga xos dialektal leksikaning bir qismini tashkil etishi ham nazariy, ham amaliy jihatlardan qaralganda-da dalillanganligi bilan ajralib turibdi. Sababi, mamlakatimiz hududidagi joylarni, albatta, qachon va qaerda boʻlmasin, shevalarimizning vakillari tomonidan nomlangan va nom sifatida eʼtirof etiladi. Agarda mamlakatimiz hududidagi mikro va makro nomlarni jamlab, nomlarimizning “oltin bitiklar fondi” deb nomlangan alohida fondini tashkil eta olsak, ularning miqdori ayni vaqtda bir necha million boʻlishi tabiiy. Bizning taxminiy hisob-kitoblarimizga koʻra, ona-Vatanimizdagi nom va toponimlarning miqdorini juda kamaytirib aytganimizda ham, ularning miqdori besh milliondan ortiq. Xullas, nom hamda toponimlarning obrazli

¹ Begmatov Э. Истиклол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. -Т., Фан, 1997. 3-сон. -Б. 3-9. Begmatov Э. Истиклол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. -Т., Фан, 1997. 4-сон. -Б. 7-9. Begmatov Э. Жой номлари - маънавият кўзгуси. -Т., Маънавият, 1998. -64 б.

nomlanishlari orqali bir butun majmua sifatidagi oltin bitikligiga asos ularning qadim-qadimdan umuminsoniy qadriyatlarining biri sifatida hamon amalda - tilda va dilda qo‘llanib kelinishidir.

Ushbu lug‘atning yanada yaxshi hamda mukammal bo‘lishi uchun o‘z munosabatlarini bildiradigan hamkasblarimizning fikr-mulohazalarini mamnuniyat bilan qabul qilib, uning keyingi nashrlarida hisobga olamiz.

ETIMOLOGIK LUG‘AT, ETIMOLOGIK TAHLIL VA ULARGA OID TERMINLAR

Lug‘atlar tuzish, shuningdek, toponimlarning etimologik lug‘atlarini tuzish va ularni zarur materiallar bilan ta'minlash tilshunoslik sohasida o‘ziga xos bahsli masalalardan biri. Tilshunoslikning leksikografiya bo‘limida boshqa lug‘atlar kabi etimologik lug‘at(lar) to‘g‘risida ham fikr yuritiladi. Izohli lug‘atda so‘zlarning izohi qat’iy bir tartibda berilgani singari etimologik lug‘at(lar)da so‘z va toponimlarning etimologik tahlillari xuddi shu tartibda beriladi. Bunga rus va chet el olimlarining, shuningdek, o‘zbek olimlaridan Sh.Rahmatullaevning “*O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*” 2000 yilda nashr etilgan (Toshkent, Universitet, 2000) lug‘atini ko‘rsatish mumkin¹. Bungacha muallif bir qancha hamkasblari bilan o‘quv lug‘ati deb aytmagan holda “*O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*”ni kichik-kichik hajmli ko‘rinishlarda to‘rtta kitobcha holatida nashr ettirgan².

¹ Qarang: Абдрахманов А. Топонимика жане этимология. -Алматы, Ылым, 1975. Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Ылым, 1990. -С. 21. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". -М., Наука, 1978. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г", "Д". - М., Наука, 1980. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. -М., Мысль, 1974. -С.78-79. Уринбаев Б. У., Бегматов Э. А., Караев С. К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С. 3-5. Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. -Ростов. Изд. Ростовского университета. 1986.-С.3-96. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлар ва улар билан ҳосилалар). -Т., Университет, 2003.

² Раҳматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Биринчи қисм. -Т., Университет, 1997. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Иккинчи қисм (6-й ундошлари билан бошланадиган туркий сўзлар). -Т., Университет, 1998. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа

Yana lingvistik gramatika va onomastik grammatikaning qiziq, ammo bahsli masalalariga e'tibor qaratish kerak, deb bilamiz. Bu - so'zlarning etimologik tadqiqi va etimologik tahlili bilan nom hamda toponimlarning etimologik tadqiqi hamda tahlillari boshqa-boshqa narsalar ekanligi ko'p hollarda farqlanmay qolmoqdaki, bu holat esa ba'zi bir ilmiy ishlarni o'qiyotganda jiddiy e'tirozlarni ham shakllantiradi. Shuning uchun ham bo'ladigan e'tirozlarni o'rnida rad etish imkoniyati sifatida bu lug'atdagi katta sarlavhadan keyingi kichik sarlavhalarni ham mundarijada ko'rsatishni o'rinli, deb bilamiz.

Biz o'ttiz yillik ilmiy kuzatishlarimiz asosida "*O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati. Toponimlar tilsimi*" nomli lug'atining ilk shaklini tayyorlashga kirishdik. Zero, etimologik tahlil va etimologik tadqiq qanchalik murakkab bo'lsa, ularning majmuini etimologik lug'at holatiga keltirish ham shunchalik bahsli.

Mazkur lug'atda toponimlarning etimologik tahlillarini ma'lum tartib va mezonlarda keltirib o'tamiz. Shuning uchun toponimlarning etimologik lug'at tuzish tamoyillari bilan birgalikda onomastika va O'zbek nomshunoslikdagi nomlanish qonuniyatlarining nomlarga ta'siri doimo e'tiborda bo'lish o'rinlidir.

Agar inson toponimik obektlarni ehtiyojidan kelib chiqqan holda nomlab olmasa, mavjud makonda qanday harakat qilishini bilmay, son-sanoqsiz obektlar orasida uning o'zi ham yo'qolib qolar edi. Har qanday voqyea-hodisa amalda sabab va oqibat kabi bog'lanishlar bilan uyg'un tarzda yuzaga keladi, jumladan, toponimlar ham. Xuddi shu ma'noda obektlar yuzaga keldimi, demak, uni boshqa obektlardan farqlaydigan belgi-xususiyatlari asosida nomlash zaruriyati seziladi. Toponimlarning paydo bo'lishi hamda ularning etimologik tahlilini zaruriyat va tasodif kabi falsafiy kategoriyalar bilan asoslanish o'rinli. Shuning uchun quyidagi fikrlarni ham shu o'rinda berishni lozim, deb bilamiz. Sababi, "*Zaruriyat - hodisa ichki elementlarining mohiyati bilan bog'liq, sababi va zamini o'zida bo'lgan voqyealar rivoji jarayonida qonuniy va muqarrar tarzda ro'y beradigan hodisadir. Tasodif esa rivojlanishning tadrijiy jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan, asosi va kelib chiqish sababi*

этимологик луғати. Учинчи қисм (к-т ундошлари билан бошланадиган туркий сўзлар). - Т., Университет, 1999. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Тўртинчи қисм. -Т., Университет, 1999.

mazkur hodisaning ichki mohiyati, muhim tomoni bilan emas, balki tashqi jarayon va aloqa, omillar bilan belgilanadigan hodisadir”¹.

O‘zbek tilidagi toponimlarning etimologik tahlil va unga xos xususiyatlarning mohiyati haqida ayni vaqtgacha yagona fundamental ilmiy ishlardan biri sifatida professor Tolib Enazarovning doktorlik ilmiy tadqiqot ishi hisoblanadiki, undagi ilmiy g‘oya sifatida keltirilgan joy nomlarining etimologik tadqiqi hamda etimologik tahliliga tegishli jarayonlarni ommalashtirib borishni lozim deb bilamiz. Yuqoridagilarni e‘tiborga olgan holda toponimlarning etimologik tadqiqi hamda tahliliga zaruriyat va tasodif nuqtai nazaridan baho berilsa, maqsadga muvofiq ish qilingan bo‘lardi. Buning uchun quyidagi holatlarni hisobga olish o‘rinlidir:

1. Mavjud toponimik obektlarni bir-biridan farklash uchun ularga nomlar berish obektiv va hayotiy ehtiyoj hisoblanadi. Aks holda, kishi o‘ziga tegishli manzillarni topa olmasdan ovorai sarson bo‘lib yurardi. Shuning uchun ham mamlakatimizdagi shahar, tuman, ko‘cha va mahallalar nomlangani kabi qishlok, soy, daryo, tepa kabilarning ham nomlanishi tabiiy holdir.

2. Toponimik obektlarga nomlar berish uchun appelyativ leksikadan onomastik leksika sathiga o‘tgan lug‘aviy asoslardan birining tanlanishi esa onomastik tasodif hisoblanadi. Demak, O‘zbekiston toponimlari tizimida turkiycha (**Oqtepa** (Tosh. sh. mahalla). **Qizilyozi** (Na.m. v. Yangiqo‘rg‘on t. k-; «yozi - cho‘l, dasht, tekislik»)); arabcha (**Ulug‘nor** (Far. v. kanal, daryo; nor - arabcha nahrning o‘zgargan shakli); fors-tojikcha (**Zarafshon** (Sam. v. daryo; «zar sochuvchi»); **Kitob** (Qash. v. t. va sh. «kifti ob (forsiy izofali birikma) - suv yuqorisi²»)); so‘g‘diycha (**Novqat** (Far., Qash. v. q.; «qat - shahar, qishloq»)); **Xonjizza** (Sur. v. Denov t. t.; «jiz, diz – qal‘a, istehkom»³; xonning yoki xonlikning qal‘a, istehkomi) so‘zlarning toponimlar uchun lug‘aviy asoslar vazifasini bajarishi jarayonlari mavjud toponimik obektlarga nom berish zaruriyat asosida yuzaga kelgan onomastik tasodifning mavjud nomlanish sharoitiga ko‘ra voqye bo‘lishidir.

3. Vaqt o‘tishi bilan toponimlar tarkibidagi topoasos, topoformantlarda tovushlarning o‘zgarishi yoki tushishi holatidagi

¹ Фалсафа. Қомусий луғат. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2000. 132-134- б.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.98-бет.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т.,Ўзбекистон,1978.48-бет.

fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Natijada, ularning ma'nolarini tushunish, ilg'ash ancha qiyin bo'lib qoladi. Bu esa toponimlar tizimida o'z-o'zidan ikkinchi zaruriyatni yuzaga keltiradi, ya'ni toponimlarni etimologik tadqiq qilish uchun obektiv ehtiyoj yuzaga keladi".

Sababi, *"Faqat bahs, munozara, tahlil mevasi bo'lgan xulosalargina bizga to'g'ri yo'l ko'rsatishi mumkin"*¹. Ushbu hol esa falsafada zaruriyat va tasodifiy holatlar bir-birini ham talab, ham inkor qiladigan tizimiy kategoriyalar bo'lgani kabi toponimik obektlarning nomlanishi, qo'llanishi va turli fonetik o'zgarishlarga uchrab, tushunib bo'lmaydigan shaklga kelganligi uchun ularni etimologik tahlil qilinishi bir butun tizim tarzida ekanligini ifodalab turibdi. *"Maqsad shuki, fanda bizning tarixiy tomirlarimizni aniqlaydigan, milliy g'ururimizni yuksaltiradigan yangi yo'nalishlar paydo bo'lishi kerak"*². Bu yo'nalishlardan biri nomlarning, xususan, toponimlarning yuzaga kelishi va etimologik tadqiq qilishni o'rganadigan ilmiy-nazariy yo'nalishdir. Demak, toponimlarning shakllanishi va etimologik tahlilini ham tabiiy, ham ijtimoiy, ham ma'rifiy ehtiyojlar yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqot – toponimlarning etimologik lug'ati toponimlarning etimologik tahliliga bag'ishlanganligi bilan ularning izohli lug'atlaridan farqlanadi. Bugungacha yaratilgan joy nomlarining izohli lug'atlari zaminida ularning etimologik lug'atlari yaratiladi. Mana shu ma'noda tayyorlangan *"O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati. Toponimlar tilsimi"* mamlakatimiz joy nomlari etimologik lug'atining boshlanishi sanaladi.

Bu ishda etimologik tahlil qilinadigan toponimlardan so'ng qavs ichida ularning qaysi viloyat, tumanlarda uchrashi va qanday obektligi bayon etilgan. Har bir toponimning etimologik tahlilida haqiqatga yaqinlikni ta'minlash uchun ular haqidagi taxmin va farazlar birma-bir keltirilib, to'g'ri fikr sifatida ulardan bittasi tanlanib, ilmiy hamda amaliy dalillar bilan asoslangan. Ularning etimologik tahlillari oxirida ularga oid bo'lgan ilk shakl va ilk ma'no sifatida etimonlari qayd etilgan.

Etimologik tahlilda o'rganilayotgan nom haqida aytilgan bir necha taxminiy fikr va mulohazalar ko'rib chiqilib, ulardan birining xalq tili va

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти, 1998. 6-бет.

² Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти, 1998.30-бет.

diliga, milliy hamda ma'naviy qadiriylariyu etnografik an'alariga mosligi bir qancha ishonchli dalillar bilan asoslab beriladi. Xuddi mana shu jarayonlar qadim-qadimdan kishilarning diqqat-e'tiborida bo'lganligi tabiiy. Chunki nomlar va ular tahlillarining ilmiy hamda hayot haqiqatiga asosligi bilan kishilarni ishontirish zaruriyati qadimdan paydo bo'lgan. Shuning uchun ham XX asr boshidagi taniqli jadidchilardan biri Mahmudxo'ja Behbudiy XX asrning o'ninchi yillarida o'zining bir maqolasida xalqimizga xos nomlarning zarurligi va ahamiyatini quyidagicha bayon qilgan: "*Qabilasining ismini va yetti otasining otini bilmaydug'onlarni «qul» - «marquq» (manqurt) derlar*¹", - deb yozgan edi. Zero, boshqa xalqlardagi kabi xalqimiz uchun ham "Nom – nomus", ya'ni eng muqaddas tushuncha.

Еtimologiya va etimologik tahlil tushunchasi². Etimologiya tilshunoslikning bir bo'limi, etimologik tahlil esa so'z hamda toponimlarning kelib chiqishini tarixiy taraqqiyotda ko'rsatadi³. So'z va toponimlarni etimologik tahlil qilish bilan ularga xos bo'lgan etimologik tahlil qilinayotgan arxaik (yashirin) ma'nolari, nom yohud toponimlarning esa bugungi kunda tushunilishi sal xiralashgan toponimik ma'nosi va ularning etimonlari aniqlanadi. V. Pizani (grek tili materiallari asosida ilmiy etimologik tahlil jarayonini asoslab bergan), A. Abdurahmanov, E. V. Sevortyan, L. S. Levitskaya kabi olimlar bu sohada bir qator tadqiqotlarni amalga oshirishgan bo'lsa, E. M.

¹ Махмудхўжа Беҳбудий. Ҳақ олинур, берилмас. Садоийи Фарғона, 1914 йил (Мақоланинг маълум бир қисми Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетасининг 2012 йилнинг 1-сентябрдаги сонининг 4-саҳифасида берилган (35(4174)-).

²Qarang: Пизани В. Этимология (История-проблемы-метод). Перевод с итальянского Д. Э. Розенталя. -М., Наука, 1956. Абдрахманов А. Топонимика және этимология. -Алматы, Ғылым, 1975. -208 с. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные.-М., Наука, 1974. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". -М., Наука, 1978. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г", "Д". -М., Наука, 1980. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. -М., Мысль,1974. -С.78-79. Уринбаев Б. У., Бегматов Э. А., Караев С. К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С. 3-5. Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. -Ростов. Изд.Ростовского университета.1986.-С.3-96. Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Ғылым, 1990. -С. 21.

³ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 136-бет.

Murzaev etimologik tahlilda toponimlarning kelib chiqishi va ma'nosini tushuntirish zarurligini aytgan¹.

Turkiyada ham so'zlarning etimologik tadqiqiga oid ishlar amalga oshirilmoqda². Etimologiya va etimologik tahlil haqidagi amalga oshirilgan ham amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida ham bor³, ular yangi ilmiy tadqiqotlarga asos bo'ladi.

Etimologik tahlil turlari masalasi⁴ A. Fulomov, F. Abdullaev, Sh. Rahmatullaev, E. Fozilov A. Ishaev, B. Bafoev kabilarning⁵ tadqiqotlarida u yoki bu darajada qayd etilgan. B. O'. O'rinboev, E. A. Begmatov va S. Qoraevlar toponimlarning tadqiqida ham etimologik tahlil zarurligini qayd etishgan⁶, biroq bu tadqiqning nazariy asoslari to'g'risida fikr yuritishmagan. L. A. Vvedenskaya va N. P. Kolesnikovlar mustaqil, xalqona hamda okkozional etimologiya haqida fikr bildirishgan⁷. Ilmiy etimologik tahlil toponimlar yuzasidan olib borilganda tilshunoslik, geografiya, geologiya va tarix fanlariga oid dalillarga ham e'tibor qaratiladi. Xalqona etimologik tahlilda so'z yoki joy nomlarining kelib chiqishi turli xil va turli mazmundagi rivoyatu afsonalarga bog'lab tushuntirilib, izohlanadi. Folklor an'analari asosida shakllangan afsonalar hamda rivoyatlar kishilarning mana shu sohaga qiziqishlarini ko'rsatadi⁸. Misol uchun «Kuntug'mish» va «Go'ro'g'li» dostonlaridagi toponim hamda kishi ismlarini olish mumkin. Ular afsona hamda mifologik nomlar hisoblanadi. **Go'ro'g'li** nomi «*ko'r o'g'li*» va

¹ Qarang: Абдрахманов А. Топонимика және этимология. -Алматы, Ғылым, 1975. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". -М., Наука, 1978. Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г", "Д". -М., Наука, 1980. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. -М., Мысль, 1974. -С.78-79.

² Баскаков Н. А. Проблемы языкознания в журнале "TURK DILI" (1960-1970) // ВЯ. №6.1970.-С.105-110.

³ Бу ҳақида Толиб Эназаровнинг докторлик диссертацияда мукаммал маълумот берилган.

⁴ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изохли луғати. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 136-бет. Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. -Ростов. Изд.Ростовского университета.1986. -С.3-96.

⁵ Юқорида қайд этилган.

⁶ Уринбаев Б. У., Бегматов Э. А., Караев С. К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С. 3-5.

⁷ Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. -Ростов. Изд.Ростовского университета. 1986.-С.3-96.

⁸ Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. -Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

«goʻrda tugʻilgan oʻgʻil» degan maʼnolarni anglatadi. Bizningcha, ushbu ismda «goʻrda tugʻilgan oʻgʻil» maʼnosi ustunroq: *goʻrda tugʻilgan oʻgʻil* > *goʻr oʻgʻil* > *goʻroʻgʻil* > *goʻroʻgʻli* > **Goʻroʻgʻli**. Nomga asos boʻlgan birikmaning motivlanishi natijasida oʻzakdagi *i* tovushi, qoʻshimcha (-da) va soʻz (*tugʻilgan*) tushib qolib, uchinchi shaxs egalikni bildiruvchi -i qoʻshimchasi qoʻshilgan. Uning etimoni - *goʻrda tugʻilgan oʻgʻil* birikmasi. Bu nomdagi *goʻr* soʻzining «*yorugʻlik*», «*nur*», «*quyosh*», «*togʻ hamda qabr*», «*gʻor*», «*yer osti dunyosi bilan aloqador*» maʼnolari bor¹. Nutqda *quyoshni* «*kun*» deyilishi eʼtiborga olinsa, u holda **Kuntugʻmish** nomi esa «*doim quyosh chiqsin*», «*yaxshi kunlar keladi*» maʼnolarini bildiradi. Bu yerda xalq etimologiyasi bilan ilmiy etimologiya dalillari bir-birini toʻldirgan. Afsona va mifologik mazmundagi nomlarni etimologik tahlil qilish oʻzbek tilshunosligida anʼana tusiga kirgani yoʻq. Ammo bu holga misol sifatida V. N. Toporovning **Kupala, Soviy, Ushnya** kabi mifologik ismlarning etimologik tahlilini koʻrsatish mumkin².

Okkozional etimologik tahlilda ikki va undan ortiq soʻz yoki nomlarning shaklan oʻxshash boʻlgani uchun etimologik tahlili bir xil boʻladi. L. A. Vvedenskaya va N. P. Kolesnikov baʼzi hollarda okkozional etimologik tahlil hamda ilmiy dalillar bilan asoslangan etimologik tahlil oʻzaro oʻxshash boʻlishini ham koʻrsatishgan³. Xalq etimologiyasiga oid holatlarning badiiy asarlarda uchrashini I. Toshaliyev bayon qilgan⁴. Ushbu etimologiya uslubiy (stilistik) talab boʻyicha va ijodiy maqsadga mos holda amalga oshiriladi. Badiiy etimologiyadagi xalqona hamda ilmiy etimologik tahlil qilish xususiyatlari publitsistika va badiiy ijodda oʻziga xos vosita vazifasini bajaradi.

Etimon tushunchasi⁵. “*Onomastika*” va “*Oʻzbek onomastikasi*” sohalarida amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda toponimlarning etimologik tadqiqi yoʻllari va etimoni masalasi oʻrganilmasa, ular

¹ Турдимов Ш. Гўрўғли номи хусусида // ЎТА. -Т., Фан, 2000. 3-сон. 62-65-бетлар.

² Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера // Этимология. 1967. -М., Наука, 1969.-С.11-21.

³ Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. –Ростов. Изд. Ростовского ун-та. 1986. –С.71-84.

⁴ Тошалиев И. Халқ этимологиясига доир баъзи кузатишлар // Ўзбек тилида сўз ясаши. Илмий ишлар тўплами. 608-сон. -Т.,1979. 38-50-бетлар; Тошалиев И. Бадий этимология - стилистик приём сифатида // Ўзбек тили стилистикаси масалалари. -Т., 1982. 29-30-бетлар.

⁵ Белецкий А. А. Принципы этимологического исследования (на материале греческого языка). Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. -Киев, 1950. –С.12-13.

yuzasidan olib borilayotgan etimologik tahlil mukammal bo'lmaydi. A. A. Beletskiy ham o'z vaqtida etimologik tahlil qilishda so'zlarning birinchi shakli va ilk ma'nosi sifatida etimolni talqin etgan¹. N. V. Podolskaya *etimon* terminini nomning ilk shakli va ma'nosi sifatida sharhlagan². «*Etimon - hozirgi tilda bor bo'lgan so'z yoki morfemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z yoki morfema. Mas., qattiq so'zining yuzaga kelish asosi qot (qotmoq fe'li) va -(i)q affiksi bo'lgan; -yap affiksi -yatip (-yotib) dan yuzaga kelgan*»³.

Bizningcha, *etimon* nom uchun asos bo'lgan belgi-xususiyatlarning so'z bilan atalgan ilk ko'rinishi hamda ilk ma'nosi hisoblanadi. Bu borada Sh. Rahmatullaevning «*Etimologik talqin berilayotgan so'z ma'no jihatdan o'zgargan bo'lsa, bunday ma'no taraqqiyoti qaysi ma'no asosida ro'y bergani izohlanadi*», degan fikri foydadan holi emas⁴. Albatta, so'z yohud toponimning ilk shakli va ilk ma'nosi bo'lgan etimolni ko'rsatish etimologik tahlilning asosiy vazifasi bo'lgani kabi tuzilayotgan toponimlarning etimologik lug'ati tuzish tamoyillarida ham etimon masalasi asosiy masaladir.

So'z va toponimning etimologik tahlili masalasi⁵. So'zning etimologik tahliliga O'TELda namunalar berilgan⁶. Toponimlarning etimologik tahlil qilish talablari⁷ quyidagilar: 1) uning qaerda joylashganligi, qanday va qaysi obektlarning nomi ekanligi haqida ma'lumot berish; 2) toponim to'g'risidagi farazlarni qayd etish; 3) qayd etilgan farazlarni dalillar asosida tahlil etish; 4) har bir farazga munosabat bildirib, toponimning yuzaga kelishiga oid yangi fikrni ilgari surish; 5) toponimning etimologik tahlil qilish jarayonida qo'llanilgan tamoyil, usul va omillar haqida to'xtalish; 6) bunday tahlil davomida

¹ Белецкий А. А. Принципы этимологического исследования (на материале греческого языка). Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. -Киев, 1950. -С.12-13.

² Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. -С.167.

³ Хожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 136-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 6-бет.

⁵ Эназаров Толиб Джуманазарович. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.,2006. 16-бет.

⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 248-бет.

⁷ Биз бунда сўзларнинг этимологик таҳлили талабларини берамиз, деган даъвои илгари сурганимиз йўқ.

dalil sifatida ko'rsatilgan manbalarning sahifalarini aniq ko'rsatish; 7) toponimning etimologik tahlilida so'nggi fikrga kelib, uning apellyativ leksikadagi etimoni haqidagi oxirgi taxminni dalillar bilan asoslash.

So'z va toponimlarning etimologik tahlillari bir-biridan amalda quyidagicha farqlanadi: 1) so'zlarning etimologik tahlilida ularning tarixiy taraqqiyoti kuzatiladi, toponimlarning etimologik tadqiqida unga asos bo'lgan so'zlarning etimologik tahlili toponimlashuv jarayonini hisobga olgan holda amalga oshiriladi; 2) so'zlarning etimologik tahlili bir bosqichli, toponimning etimologik tahlili esa ikki bosqichli tahlildir; 3) so'zlar nomlanish tufayli predmet, hodisa kabilarning nomi bo'lib keladi, toponim ekstralingvistik omillar ta'sirida va lingvistik omillar asosida shakllanadi; 4) so'zda leksik ma'no asosiy ma'no hisoblanadi, toponimda unga asos bo'lgan apellyativning ma'nosi birlamchi ma'no bo'lgan holda, unga turli obektlarni atash uchun yuklangan toponimik ma'no yetakchi ma'no sanaladi; 5) so'z va toponimning etimologik tahlilida mazkur tahlilning haqiqatga yaqinligi muammosi ilgari suriladi¹.

Toponimlarning etimologik tahlilida haqiqatga yaqinlik muammosi². Nafaqat matematikada shu birga tilshunoslik sohasida ham *lingvistik haqiqatga yaqinlik* to'g'risida fikr yuritish mumkin³. Joy nomlarining etimologik tahlilida uning kelib chiqishi haqida bir necha farazning berilishi shart. Mana shunda "*Nom yoki toponimning kelib chiqishi to'g'risidagi qaysi bir taxmin boshqalariga nisbatan to'g'ri?*" degan savolga javob topiladi. Toponimlarning etimologik tahlilida *haqiqatga yaqinlik muammosini* aniq anglatish uchun *taxmin* va *faraz* so'zlari qo'llangan. Ularga oid so'nggi farazda *haqiqatga yaqinlik* ishonchli dalillar bilan ifodalashga harakat qilinadi. Shuning uchun A. T. Kaydarov *qozoq // qazaq // kazak* so'zining kelib chiqishi haqida yuzlab farazlari borligini aytib, ularni haqiqatga yaqinlik jihatdan uchta guruhga

¹ Эназаров Т.Ж. "Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.,2006. 16-бет.

² Ушбу масала ф.ф.д., проф. Т.Эназаровнинг "Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари (Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т., 2006.) номли тадқиқотида батафсил берилган.

³ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. -М., Наука, 1973. –С.99.

bo‘lgan¹. Toponimlarning etimologik tadqiqi va tahlilida tarix, tilshunoslik, geografiya fanlari dalillarining o‘zaro muqoyasa qilish bilan toponim kelib chiqishining *haqiqatga yaqinligi* muammosi oydinlashtiriladi. Bu esa to‘g‘ri va ishonchli toponimik tahlilning haqiqiy fikrni nohaq fikrdan ajratadigan etimologik tahlil jarayoniga aylanishini asoslashga xizmat qiladi. Shu sababli ham Jaloliddin Rumiyy bekorga quyidagi fikrni aytmagan: *”Nom agar o‘ksuk esa, harfdin emas, Suv agar achchiq esa zarfdin emas – Ism(nom)ing chiroyli (va mazmunli) bo‘lmasa, harf aybdor emas, otang qo‘ygan uni. Suvning achchiqligi sariqligida emas, ayniganidan deb bil”*². Sababi, *“Nom nomusga egadir”*³.

Ustozlarimiz bo‘lgan O‘zMUning taniqli olimlari - professorlar Sh.Rahmatullaev, M. Mirtojiev va Yo.Tojiev, shuningdek, dotsent M.Qodirovlarning *“O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”*ni tuzishdagi asosli ilmiy nazariy hamda amaliy qarashlari ham ushbu lug‘atning shakllanishiga ma‘lum darajada ma‘naviy turtki bo‘ldi⁴.

Bizning ushbu tadqiqot esa o‘zbek leksikografiyasidagi mavjud tajribalarga suyanilgan holda, turli tillar onomastikasi, xususan, toponimikasiga oid bugungacha amalga oshirilgan ilmiy nazariy va ilmiy amaliy xarakterdagi tadqiqot ishlariga asoslanib tuzildi. Va, albatta, O‘zR toponimlari ushbu ishning ilmiy-amaliy xarakterdagi manbaidir.

Biz nom va toponimlarning etimologik tahlilida aytilayotgan fikrlarni asoslovchi ishonarli dalillar keltirish shartligini etimologik tahlillarning asosiy vazifalaridan biri deb bilamiz. Sababi, nomshunoslik ilmida va yana umuman ilm-fanda orqaga qaytishga yo‘l yo‘qligini hamma biladi. Shuning uchun toponimlarning tadqiqida doimo e’tirof etiladigan ba’zi bir ustozlarimizning toponimik tahlil

¹ Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. –Алма-Ата, Гылым, 1990. –С. 21.

² Жалолиддин Румий.Оқибат тупрок бўлурмиз. Т., Муҳаррир нашриёти, 2010. 6-бет.

³ Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ.Зоминнинг тил қомуси.Т., Академнашр, 2012.188-189-бетлар.

⁴ Қаранг: Раҳматуллаев Ш., Миртожиёв М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Биринчи қисм. -Т., Университет, 1997. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Иккинчи қисм (6-й ундошлари билан бошланадиган туркий сўзлар). -Т., Университет, 1998. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Учинчи қисм (к-т ундошлари билан бошланадиган туркий сўзлар). -Т., Университет, 1999. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Тўртинчи қисм. -Т., Университет, 1999.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.

talablari asosida etimologik tahlil etilgan toponimlarning shakllanishi to'g'risidagi fikr-mulohazalari ishonchli dalillar bilan rad etilgan bo'lsa, bu holni "O'zbek onomastikasi" sohasidagi etimologik tadqiq hamda etimologik tahlilning taraqqiyoti mahsuli, deb bilish kerak. Shu o'rinda o'rinda ta'kidlashni istardikki, toponim(lar) to'g'risida aytilgan har qanday fikr (ular kimlar tomonidan aytilishidan qat'iy nazar) to ularning etimologik tahliligacha taxmin yohud taxminiy fikr yoki taxminiy fikr-mulohaza deb yuritildi. Etimologik tahlildan so'ng ular ilmiy dalil sifatida e'tirof etildi. Mana shu jihati bilan ham toponimlarning etimologik tahlili tavsifiy, tasnifiy, ensiklopidik va izohli tahlillardan farqlanadi. Shuning uchun ilmiy toponimik tahlilning bir turi bo'lgan etimologik tahlil jarayonida eng ishonchli dalillar asosida ishlangani sababli ba'zi bir hamkasblarimizning fikrlariga zid fikr yuritishga majbur bo'lingani uchun oldindan uzr so'raymiz. Toponimik tadqiqotlar taraqqiyotida bunday holatlar bo'lishi aniqligini professor H.Hasanov Andijon toponimining kelib chiqishi to'g'risidagi fikrlari misolida bundan qirq besh yil oldin aytib o'tgan.¹

Ba'zi bir ilmiy ish va ilmiy manbalarda "so'z (yoki toponim)ning etimologiyasi" haqida fikr yuritilganligini kuzatilgan. Aslida, so'z (yoki toponim)ning etimologiyasi bo'lmaydi, balki so'z (yoki toponim)ning etimologik tahlili haqida fikr yuritish lozimligi o'rinli mantiqiy jarayondir.

Mazkur lug'atning boshlanishidagi bir qancha sahifalari etimologiya nazariyasi va amaliyotiga oid fikrlar keltirildiki, kelajakda bu sohadagi ilmiy ish qiluvchilar yangidan tadqiqot olib borishmasdan, etimologik tadqiqning kelib qolingan joydan ilmiy kuzatishlarni boshlashlari o'rinlidir. Albatta, so'z hamda toponimlarning etimologik tadqiqi hamda etimologik tahlili yuzasida hali juda ko'p ilmiy ishlarni amalga oshirish mumkinligini tabiiydir. Faqat, faqat ilmiy izlanishlarni rejali ravishda olib borish kerak.

MAZKUR LUG'ATDA QO'LLANILGAN TERMINLAR

Bu lug'atdagi tanlangan toponimlarning etimologik tahlillarini yaxshiroq tushunish uchun quyidagi ba'zi bir terminlarning qisqacha izohiga to'xtalishni o'rinli bilamiz. Zero, etimologik tahlilga oid terminlarning qisqacha izohi ham bu sohadagi tushunilishi kabi qiyin

¹ Қаранг: Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т., Фан, 1975. 41-51-бетлар.

masalalarga ham ma'lum darajada ba'zi bir aniqlik va oydinliklar kiritiladi, degan umiddamiz.

Agroonim - ekinzor yerlarning nomlari. Ekinlarning turi ko'p bo'lgani kabi agroonimlarning ham miqdori ko'p bo'lishi tabiiy.

Agroonimiya - ekinzor yerlar nomlarining majmui.

Antroponim - kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi va laqablari hisoblanadi.

Antropotoponim - kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi va lakablari asosida shakllangan toponimlar sanaladi.

Antropotoponimiya - kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi va lakablari asosida shakllangan toponimlar majmui.

Apellyativ (lug'aviy asos) - obektning nomlanishi uchun tanlangan va toponimik ma'no yuklangan turdosh so'z.

Apellyativ leksika - obektning nomlanishi uchun tanlangan va toponimik ma'nolar yuklangan turdosh so'zlar yig'indisi.

Birinchi nomlanish qonuni - apellyativ leksikadagi so'z, so'z birikmasi va qo'shma so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri onomastik leksika tarkibiga o'tishi birinchi almashinuv qonuni hisoblanadi. Ushbu qonunning ramziy ko'rinishi tubandagichadir:

Birikmali toponimlar - *aniqlovchi+aniklanmish, to'ldiruvchi+to'ldirilmish, hol+hollanmish* holatlarida shakllangan joy nomlari.

Gibrid nomlar - ma'noli qismlari turli tillardagi so'zlardan iborat bo'lgan toponimlar.

Gidronim - suv inshootlari (daryo, ariq, xovuz, suv ombori kabilar) ning nomi.

Gidronimiya - suv inshootlari (daryo, ariq, xovuz, suv ombori kabilar) ning nomlarining majmui.

Gidrotoponim – suv inshootlari nomlari bilan atalgan joy nomlari.

Gidrotoponimiya – suv inshootlari nomlari bilan atalgan joy nomlarining majmui.

Geotoponim – yerning o'ziga xos maxsus xususiyatlaridan ba'zilarini o'zida namoyon qilgan toponim.

Geotoponimiya – yerning o'ziga xos maxsus xususiyatlaridan ba'zilarini o'zida namoyon qiladigan toponimlar yig'indisi.

Dialektal ma'no – shevaga oid so'zlarning ko'pchiligida uchraydigan ma'no nozikligidir. Ular adabiy tilda boshqa ma'noda, o'zbek xalq shevalarida esa boshqa bir ma'noda ishlatilishi tabiiydir.

Toponimlar ham dialektal soʻzlar boʻlgani uchun ularda ham toponimik maʼno, ham dialektal maʼno nozikliklari seziladi.

Detoponimizatsiya - toponimlarning oddiy soʻzlarga aylanishi.

Dromonim - yoʻl va yoʻlakchalarning nomlari.

Dromonimiya - yoʻl va yoʻlakchalarning nomlarining majmui.

Dromoformant – yoʻl hamda yoʻlakchalarning nomlarini shakllantiruvchi qoʻshimcha koʻrinishidagi vositalar.

Zoonim — hayvon nomlari.

Zoonimiya — hayvon nomlarining majmui.

Zootoponimlar – hayvonlar nomlari bilan atalgan joy nomlari.

Zootopoformant - hayvonlar nomlari bilan atalgan joy nomlarini yasovchi qoʻshimcha koʻrinishidagi vositalar.

Ikkinchi nomlanish – qayta nomlanishning bir koʻrinishi.

Ikkinchi nomlanish qonuni - joy nomlari kichik hamda katta obektlarning nomlarini ifodalashiga koʻra ikki guruxga boʻlinadi:

1) mikrotoponimlar - kichik topoobektlarining nomi. Shunga koʻra ular kichik hududlardagina maʼlum va mashhur boʻladi. Bunday toponimlarga mahalla, guzar, jarlik, buloq, qishloq, ariq, manzil kabi alohida kichik toponimik obektlarning nomlari misol boʻladi;

2) makrotoponim - katta hududda maʼlum boʻlgan toponimik obekt nomi. Shahar, tuman, viloyat kabi hajm koʻlami katta boʻlgan obektlarning nomlari makrotoponimlar jumlasiga kiradi. Mazkur joy nomlariga tuman, viloyat, shahar va shahar tip posyolkalar, togʻ va choʻllar kiradi.

Taxmin yoki faraz – toponim(lar)ning kelib chiqishi toʻgʻrisidagi fikrlar majmui. Ular til tarixi va shevalarimizning taraqqiyotiga mos kelmay, xalqona etimologiya ham boʻlishi mumkin. Shuningdek, til tarixi va shevalarimizning taraqqiyotiga mos kelib, toponimik ilmiy tahlil boʻlgan etimologik tahlil jarayoniga ijobiy turtki beradigan taxmin (faraz)lar ham boʻlishi tabiiy. Chunki taxmin (faraz)larni aytuvchilar xalq vakillari, aniqrogʻi, yoshi ulugʻ onaxonlaru otaxonlar, oʻqituvchi, olim hamda ilmiy ish bilan shugʻullanayotgan tadqiqotchilar.

Toponimlarning bunday guruhlanishiga ular ifodalagan toponimik obektlarning boshqa toponimik obektlar tizimidagi mavqeyi, darajasi hamda oʻzlariga xos hamda mos boʻlgan taraqqiyot bosqichlari oʻz ifodasini topgan. Bu holatni quyidagicha koʻrinishda qayd qilish oʻrinli:

Lugʻaviy asos(lar) > mikrotoponim > makrotoponim (toponim).

Ushbu ramziy ifodadan ko‘rinib turibdiki, makrotoponim mikrotoponimdan, mikrotoponimlar esa kundalik turmushda ko‘p qo‘llanadigan apellyativ so‘zlardan shakllangan.

Indikator - xalq geografik topoterminlari bo‘lib, biz ushbu termini toponimik aniqlagich (TA) deb ham qo‘llashni o‘rinli bilamiz. Ular topobektning turiga qarab oykonimik, gidronimik, oronimik, agroonimik, dromonimik aniqlagichlar ham hisoblanadi.

Makrotoponim - hajman katta va ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lgan toponimlar.

Makrotoponimiya - hajman katta va ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lgan toponimlarning yig‘indisi.

Ma‘noli qism (bo‘lak) - tilshunoslikda ko‘llanuvchi morfemalarga teng bo‘lib, topoleksema, topoasos va topoformantlarni anglatadi.

Mikrotoponim - hajman kichik hamda ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lmagan toponimlarning majmui.

Mikrotoponimiya - hajman kichik hamda ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lmagan toponimlarni o‘rganish sohasi.

Muqaddaslashtirilgan joy nomlari ~ diniy va muqaddas, shuningdek, ziyoratgoh joylarning nomlari. Bunday nomlar e‘tiborsizlik natijasida hisobga olinmagan. Mustaqillik sharofati tufayli ushbu toponimlar ham maxsus o‘rganilishi hamda tadqiq etilishi zaruriyat bo‘lib qoldi.

Nomlash me‘yorlari - joy nomlarini atashda zarur bo‘lgan tamoyillar (qonuniyat va qoidalar).

Obrazli nom va toponimlar – nom hamda toponimlarning alohida bir turi bo‘lib, nomlashdagi betakroriyliigi bilan kishilar e‘tiborini o‘ziga tortadi. Ularga *Itolmas, Alamiddin; Izboskan, G‘alcha, Qaynaquvdi, Molguzar* (asli *Morguzar*) kabilarni misol sifatida keltirish o‘rinlidir.

Oykonim - shahar, kishloq, guzar, mahalla, ovul kabi aholi yashaydigan topoobektlarning nomlari.

Oykonimiya - shahar, kishloq, guzar, mahalla, ovul kabi aholi yashaydigan topoobektlarning nomlari yig‘indisi.

Oykoformant – shahar, qishloq, guzar, mahalla, ovul kabi aholi yashaydigan topoobektlarning nomlarini yasovchi qo‘shimcha ko‘rinishidagi vositalar.

Onomastika - tilshunoslikning atoqli otlarni o‘rganadigan bo‘limi. U ham bir necha qismlarga bo‘linadi: antroponimika, toponimika, kosmonimika, etnonimika va boshqalar.

Onomastik (yasalish) derivatsiya - oddiy soʻz yasalishidan farq qilgan holda onomastik formant(lar)ni qabul qilib, yangi nomlarning yasalishini amalga oshiradigan jarayonning nomi.

Onomastik konversiya - apellyativ va onomastik leksika sathidagi soʻzlarni topoobektlarni nomlash ehtiyoji tufayli toponimik leksika satxiga koʻchishi. Onomastik konversiya ikki xil boʻladi:

1) ichki konversiya - atoqli ot(onomastik soʻz)larning toponimga koʻchishi;

2) tashqi konversiya - turdosh ot(apellyativ soʻz)larning toponimga koʻchishi.

Onomastik tahlil – mavjud nomlar yuzasida amalga oshiriladigan tahlil turlari majmui.

Oltin bitiklar - 1) topib aytilgan ma'nili, mazmunli ibratomuz fikr-mulohazalar; 2) qadimiy qoʻlyozma asar; 3) noyob toshbitik; 4) xalq tiliga xos, lekin haligacha maxsus oʻrganilib, yigʻib olinmagan dialektizmlar; 5) ulugʻ ijodkorlarning tanlangan asarlari; 6) kam miqdordagi qadimiy asar; 7) kam nus'hali mukammal asar; 8) qadimiy va tarixiyli bilan ham xalq tilini, ham xalq tarixini ulugʻlovchi nom(toponim, oykonim, oronim, gidronim, dromonim, fitonim, zoonim, etnonim kabi)lar; 9) yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga moʻljallangan zamonaviy, biroq har jihatdan mukammal va saylanma tipidagi asarlar.

Oltin bitiklarning oltin fondi – nomlarning, shu jumladan, toponimlarning qizil qitobi

Oronim - togʻ, tepa, tekislik, adir, jar, qoyalarning. ya'ni yer yuzi shakllarining nomlari.

Oronimiya - togʻ, tepa, tekislik, adir, jar, koya kabilarning nomlari majmui.

Sodda toponimlar - topoasos yoxud topoasos va togyuformantdan tashkil topgan toponimlar.

Spelionim - gʻor va ungurlarning nomi.

Spelionimiya - gʻor va ungurlar nomlarining majmui.

TA (toponimj aniqlagich) - toponimlarning belgi-xususiyatlarini ifodalaydi.

Topoasos - toponimning shakllanishi uchun xizmat qiluvchi asos(oʻzak).

Topovaziyat - obektlarning nomlashga boʻlgan ehiyojlarning majmui.

Topoleksema - toponimni shakllantirishda qatnashadigan soʻz(lar).

Toponim - alohida ajratib olingan obektning nomi. Tadqiqotda takrordan qochish ma'nosida bu termin bilan birga joy nomi va geografik nom degan atamalar ham qo'llanildi.

Toponimik ma'no – so'zning apellyativ leksikadagi leksik ma'nolaridan farq qiladigan va onomastik leksika sathida faqat toponim uchun shakllangan ma'nodir.

Toponimlar tilsimi – joy nomlarining bilinadigan hamda bilinmaydigan, ko'rinadigan va ko'rinmaydigan, anglanadigan hamda anglanmaydigan topogrammatik xususiyatlarini; toponimik tahlil bilan ulardagi toponimik ma'noni ishonchli dalillar bilan asoslab beradigan mavjud toponimlar haqidagi toponimlarning etimologik lug'atidir.

Toponimiya - onomastikaning alohida ajratib olingan obektlar nomlari yig'indisi.

Toponimlashuv hodisasi - so'z va qo'shimchalarning so'z sifatida bir butun holatda shakllanib, so'ng joy nomi vazifasini bajarishi.

Toponimik (yasalish) derivatsiya - oddiy so'z yasalishidan farq qilgan holda joy nomining yana topoformant(lar) qabul qilib, yangi toponimlarning yasalishini o'zida ifodalaydi.

Topogrammatika – toponimlarni onomastik sathga xos grammatik talablar bo'yicha o'rganishda ishlatiladigan termin.

Topomorfologiya – toponimlarning onomastik leksikadagi morfologik xususiyatlarini tadqiq etishda qo'llanadigan termin.

Toponomastika - onomastikaning joy nomlarini o'rganib, tadqiq etuvchi bir bo'limi.

Toponimik xarita – o'rganilayotgan hududga oid toponimlarning joylashishi ko'rsatilgan xarita.

Toponimik tarbiya – yosh avlodni mamlakatimizdagi joy nomlarining shakllanishi, yasalishi, qo'llanishi, qayta nomlanishi, topogrammatik xususiyatlari talqini, izohi va etimologik tahlillari to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimli ravishda berishni amalga oshiradigan tarbiyaviy jarayon majmuidir. Ayni vaqtda mustaqil davlatimizning uzoqqa mo'ljallangan toponimik siyosati amal qilmoqda. Bunday jarayonni ikkinchi nom bilan zamonaviy toponimik tarbiya deyish o'rinli.

Toponimik tahlil – toponimlar yuzasida amalga oshiriladigan tahlil turlari majmui.

Topoformant - toponimlarning yasalishida faol qatnashadigan toponim yasovchi formantlar.

Toposharoit - toponimning shakllanishiga oid ekstralingvistik va lingvistik omillar yig'indisi.

Toponimik qonuniyat – toponimik tizimdagi (soʻzlarning apellyativ leksikadan onomastik leksikaga tanlab, saralab olinishi qonuni; toponimik tahlil qilish qonuni; toponimik nisbiylik va toponimik negativlik qonuni; umumonomastika va xususiy onomastika qonuni; onomastik hamda toponimik yasalish jarayonlari qonuni; onomastik hamda toponimik ketma-ketlik qonuni; nom va toponimlarning etimonlari aniqlash qonuni; nom hamda toponimlar etimologik tahlili natijasi boʻlgan etimonlarning haqiqatga yaqinligi masalasi qonuni; toponimik ma'no qonuni; topogrammatika va topomorfologiya qonuni; gidronimlashuv, fitonimlashuv, etnonimlashuv va toponimlashuv qonuni; birinchi, ikkinchi hamda uchinchi nomlanish qonuni; toponimik qoliplanish qonuni; topoobektlarni nomlash va qayta nomlash qonuni; bir obekt nomning ikkinchi bir obekt nomi uchun ham nom boʻlib kelishi qonuni kabi) mavjud qonunlar majmui.

Uchinchi nomlanish qonuni - kundalik hayotda ishlatilayotgan apellyativ soʻzlardan antroponim, fitonim, etnonimlar hosil boʻlishi va ularning antropotonim, fitotonim, etnotoponimlarga aylanishi jarayoni, joy nomlariga xos uchinchi almashinuv qonunini ifodalaydi. Demak, mazkur qonun quyidagi uchta onomastik jarayonlar mazmunini bir butun holda ifodalaydi:

Lugʻaviy asos(lar) > antroponim > antrotoponim.

Lugʻaviy asos(lar) > fitonim > fitotonim

Lugʻaviy asos(lar) > etnonim > etnotoponim.

Fitonim - oʻsimlik nomi.

Fitonimiya – oʻsimliklar nomlari majmui.

Fitonimika – oʻsimliklar nomlari majmuini oʻrganuvchi boʻlim.

Fitotonim oʻsimlik nomlari asosida shakllangan joy nomlari.

Fitotonimiya - oʻsimlik nomlari asosida shakllangan joy nomlari majmui.

Etimologiya - tilshunoslikning soʻz hamda morfemalarning kelib chiqishi va tarixini oʻrganuvchi boʻlimi. Ayni vaqtda ushbu boʻlim 1) soʻzlarning etimologiyasi; 2) nomlarning etimologiyasiga ajralgan.

Etimologik tadqiq - soʻz va toponimlarning kelib chiqishi hamda etimonlarini koʻrsatib beradigan ilmiy tadqiqot.

Etimologik talqin - soʻz yoki joy nomlarining kelib chiqishi va ularning etimonlarini koʻrsatib beradigan etimologik tahlillar majmui.

Etimologik tahlil - soʻz va toponimlarning kelib chiqishi hamda etimonlarini koʻrsatib beradigan tahlil turi. Mazkur tahlil ham oʻz ichida ikkiga boʻlingan: 1) soʻzlarning etimologik tahlili; 2) nomlarning etimologik tahlili.

Etimon - soʻz yoki toponimning ilk shakli va ilk maʼnosini oʻzida ifodalaydigan topoasos (soʻz yoki soʻz birikmasi).

Etnonim - urugʻ-qabila va elatlarning nomlari.

Etnonimiya - urugʻ-qabila hamda elatlarning nomlari majmui.

Etnonimika - urugʻ-qabila va elatlarning nomlarini ilmiy asoslarda oʻrganuvchi boʻlim.

Etnonimlashuv - apellyativ leksikada koʻllanuvchi soʻzlarning etnonimga koʻchishi.

Etnotoponim - urugʻ-qabila hamda elatlarning nomlari asosida shakllangan toponimlar.

Etnotoponimiya - onomastikaning urugʻ-qabila va elatlarning nomlari asosida shakllangan toponimlarni tadqiq etuvchi sohasi.

Etnoformant - etnonim yasashda qoʻllanadigan formant.

Bular nomlarning, xususan, toponimlarning etimologik tahlili va tadqiqi jarayonlarida qoʻllanib, ilmiy fikr-mulohazalarni toʻgʻri oʻzanga solib yuborishga xizmat qiladigan terminlarning bir qimi. Mana shu terminlarning oʻzi ham nom hamda toponimlarning etimologik tahlili va tadqiqi lingvistik yoki grammatik tahlil emas, balki topogrammatik jarayonlarga xos boʻlgan toponimik tahlillarning bir koʻrinishi sanaladi. Bu esa ustoz - professor E.Begmatov taʼkidlaganidek, joy nomlarining etimologik tahlili va tadqiqi, shuningdek, ularning bir butun holda toponimik yoki onomastik tahlillarga birlashishi oliy taʼlim tizimiga yangidan qoʻyilayotgan “*Oʻzbek onomastikasi*” oʻquv kursining shakllanishiga ham amaliy, ham ilmiy-nazariy manbalar rolini bajarishi tabiiy. Bu nom(lar)ga eʼtibor maʼnosidagi tabiiy va qonuniy holdir.

Yuqorida aytilgan fikr-mulohazalarning yakuni xulosasi sifatida taniqli jadidchilardan biri Mahmudxoʻja Behbudiy XX asrning oʻninchi yillarida quyidagi fikrlarni haqli ravishda keltirib oʻtishni lozim deb

bilamiz: “*Qabilasining ismini va yetti otasining otini bilmaydug‘onlarni «qul» - «marquq» (manqurt ma’nosida) derlar¹”.*

LUG‘ATNING TUZILISHI

1. Etimologik tahlil qilingan toponimlar alfavit tartibida berildi.
2. Lug‘at maqolalarning ko‘pchiligi bir necha taxminlar vositasida shakllantirildi.
3. Toponimlarni hosil qilgan topoasos, topoformant, topoindikatorlar apellyativ so‘zlardan emas, balki onomastik so‘zlardan shakllanganligi ta’kidlab o‘tilgan.
4. Bu ishda keltirilgan har bir toponimdan so‘ng qavs ichida ularning qaysi viloyat, tumanlarda uchrashi va qanday obektligi bayon etilib, qaer(lar)da joylashganligi hamda qanday obekt ekanligi ko‘rsatildi.
5. Toponimlarning dialektal so‘zlar jumlasiga kirishi hisobga olingan holda ba’zi bir lug‘at maqolalarda toponimik ma’no hamda dialektal ma’no terminlari ham keltirib o‘tildi. Sababi, toponimlarni ham dialektizmlar kabi o‘zbek xalq shevalarining vakillari aytishadi.
6. Ularning etimologik tahlilidagi zaruriyatga qarab, tilshunoslik, tarixshunoslik va geografiyaga oid materiallardan ham foydalanildi.
7. Lug‘at maqola(lar)ning sarlavhasi ma’nosida avval etimologik tahlil etilayotgan toponimning bosma harflardagi ko‘rinishi va uning yonidan parallellik (//) belgisini qo‘yib, toponimning yozma shakli ham berildi. Masalan, **TOSHKENT // Toshkent; SAKSONKAPA // Saksonkapa.**
8. Toponim(lar) to‘g‘risida aytilgan har qanday fikr (ular kimlar tomonidan aytilishidan qat’iy nazar) to ularning etimologik tahliligacha taxmin yohud taxminiy fikr yoki taxminiy fikr-mulohaza deb yuritildi. Etimologik tahlildan so‘ng ular ilmiy dalil sifatida e’tirof etildi. Mana shu jihati bilan ham toponimlarning etimologik tahlili tavsifiy, tasnifiy, ensiklopidik va izohli tahlillardan farqlandi. Shuning uchun ilmiy toponimik tahlilning bir turi bo‘lgan etimologik tahlil jarayonida eng ishonchli dalillar asosida ishlashga harakat qilingani sababli ba’zi bir hamkasblarimizning fikrlariga zid fikr yuritishga majbur bo‘lingani uchun oldindan uzr so‘raymiz.

¹ Маҳмудхўжа Бехбудий. Ҳақ олинур, берилмас. Садои Фарғона, 1914 йил (Мақоланинг маълум бир парчаси Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетасининг 2012 йилнинг 1-сентябрдаги сонининг 4-саҳифасида берилган (35(4174)-).

TOPONIMLAR TILSIMI

Bahs yo‘q joyda haqiqat bo‘lmaydi (Maqol).

A

AYRITOM // **Ayritom** (Sam. v. Jomboy t. tepa; Qash. v. Chiroqchi t. q.). Mazkur joy nomining kelib chiqishi haqida quyidagi fikrlar bor:

1. Shu toponim atrofida yashovchilarning fikricha, ushbu toponim “*ajratib qurilgan*” hamda “*qurilishida kamchiligi bo‘lgan tom , ya’ni uy*” degan ma’noni anglatadi. Bunday tarzda tahlil qilinishi toponimning shakllanishiga xalqona munosabatlarning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

2. “**Ayritam** - Respublikada **Ayritam** (Ayritom) degan qishloqlar ko‘p. Turkmanistonda, Qoraqalpog‘istonda ham Ayritam toponimlari uchraydi. O‘zbekiston bilan Afg‘oniston o‘rtasida Amudaryoga qurilgan ko‘prikning Afg‘oniston tomoni **Hayraton** deb ataladi. Uning O‘zbekiston tomonida **Ayritom** degan joy bor. Ikkalasi bir toponimning talaffuz shakllari bo‘lsa kerak. Etimologiyasi noma’lum. Turkmanlarda *ayritam* (ayrytamlar) degan urug‘ bo‘lgan”¹.

3. Bu toponimi uchta ma’noli bo‘lakdan shakllangan: *ayir, -i, -tom*. *Ayir* so‘zi “*Alohida, yakka ayrilgan*”, degan ma’nolarini anglatadigan so‘z bo‘lib, ikkilamchi indikator. *-i* topoformant bo‘lib, *ayir* va *tom* so‘zlarini bog‘lab kelishda hissa qo‘shadi. U *tom* so‘ziga qo‘shilganda belgi ma’nosini ifodalaydi. “*Alohida bo‘l*” ma’nosidagi *az* fe‘liga *-ir* qo‘shimchasini qo‘shish bilan *azir // azri* so‘zi hosil bo‘lgan².

Keyinchalik so‘zdagi *z* undoshi *y* undoshiga almashgan: $z > m$. Bunda *ayir* so‘ziga *i* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yangi so‘z hosil bo‘lgan: *ayir+ -i > ayiri > ayri*. So‘ngra so‘z quyidagi holga kelgan: *az~ -ыр > azir > ayir+ -i > ayiri > ayri*³. Bu holda so‘zga *-i* qo‘shimchasi qo‘shilishi bilan *r* tovushidan oldingi *i* unlisi tushib qolgan. Toponimlashuv hodisasi tufayli *ayri* so‘zi onomastik leksika sathiga o‘tgach, unga “*yashash joyi, uy*” ma’nolaridagi *tom* topoasosi

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 8-бет.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.15-бет. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.146-бет. Киргизско-русский словарь. I т. (А-К). -М, 1965. 36-б. Саъдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. -Т., Ўқитувчи, 1996. 115-б.

³ Раҳматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Биринчи қисм.-Т., Университет, 1997.22-23-бетлар.

qo‘shilgan: *ayri+tom* va bir butun toponimni shakllantirgan. *Tom* so‘zi “*uy, hovli*” ma‘nolarini anglatadi.

Demak, toponim haqida aytilgan birinchi va ikkinchi fikrlarda dalil kam, ikkinchi fikr esa asosli - alohida *uy, hovli* bor joy **Ayritom** deb atalgan. Uning etimoni *ayri tom* ko‘rinishidagi birikma bo‘lib, toponimlashuv hodisasi tufayli u alohida nom(so‘z)ga aylanib, joy nomini ifodalaydigan holatga kelgan: *ayri+tom* > *ayri tom* > **Ayritom**. U ijtimoiy ahamiyatga molik joy nomlaridan biri.

ANDIJON // **Andijon** (O‘zR ning bir viloyati va shu viloyat markazi bo‘lgan shahar nomi) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi taxminiy fikrlar mavjud:

1. Emishkim, oldinlari uzoqqa ketganlar ona yurtlarini sog‘inib, u yoqda “*ota-onam, oilam, bola-chaqam, qarindosh-urug‘larim va do‘st birodarlarim qoldi*” degan ma‘noda *anda jonim qoldi*, deyishar ekan. Shundan shahar nomi shakllangan, deyishadi.

2. Turklarning afsonaviy podshosi Afrosiyobning *Odinajon* degan qizi nomiga katta shahar qurib, unga *Odinajon* deb nom bergan. Talaffuzda so‘z tarkibidagi quyidagi o‘zgarishlar ro‘y bergan: o unlisi a unlisiga (o > a), d undoshi o‘rniga n undoshi almashgan. Bularning natijasida turkiy tillar fonetikasining asosiy qon tomiri bo‘lgan singarmonizm qonunining palatal singarmonizm ko‘rinishi yuzaga kelgan: *Odinajon* > *Ondijon* > *Andijon* > **Andijon**. Ushbu taxminda xalq etimologiyasi mazmuni bor, lekin nom – toponim tarkibida fonetik o‘zgarishlarning ko‘rsatilgan darajada bo‘lishi uning nisbatan ishonchliroq ekanligiga asos bo‘ladi. Chunki Afrosiyobning qizi *Odinajon* deb atalmasa hamki, bo‘lgan, uning nomi *Qaz* ekanligini Mahmud Koshg‘ariy qayd etgan¹.

3. “X asrdan boshlab arab geograflaridan Istahriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida *Andiyon, Andikon, Andugon* shakllarida qo‘llashgan”².

4. Shoh va shoir Zahriddin Muhammad Bobur o‘zining “Boburnoma”sida shahar *Andigon* va *Andijon* deb qayd etgan³.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғат-ит турк. Т., Фан, 1960. 110-бет. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967. 390-бет.

² Хўжамов М., Лафасов М., Муллажонова Р. Тарихий ўлкашунослик ва туризм. Т., Мумтоз сўз, 2014. 139-бет.

³ Захриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., Юлдузча, 1989. 5-, 6-, 25-бетлар.

5. H.Hasanov “O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan” nomli kitobida Andijon to‘g‘risida quyidagilarni yozgan: “ Shu vaqtgacha xitoylik malika *Andukon* ismidan olingan yoki «*Ozadagon*» va «*Mardagon*» so‘zidan («*ozodalar shahri*», «*mardlar shahri*») hosil bo‘lgan deb izohlab kelingan. Holbuki, bular shahar nomi emas, balki laqab, maqtov so‘zlaridir.

Sharqshunos A. Juvonmardiev yaqindagina «*andu*» — qabila, «*gon*» — forscha *jami, birga yig‘ilishlik* degan ma‘nodagi qo‘shimcha bo‘lib, Andugon — o‘zbeklarning jami va yig‘ilgani demakdir. Talaffuzda osonlashtirib, **Andijon** bo‘lib ketgan, deb izohladi¹.

Mabodo, shu izoh yanada mustahkamlanishi lozim bo‘lsa, bir dalil qo‘shish mumkin. Mahmud Qoshg‘ariyning mahalliy aholi «*Farg‘onani Uzkend — o‘z shahrimiz* deyдилar» (Devon, I, 330) izohi ham Farg‘ona, jumladan, Andijon o‘zbeklar to‘plangan joy, «*o‘z shahrimiz*» deb atalganini isbotlaydi.

Ammo «*Andijon*»ni boshqacha izohlasa ham bo‘ladi. *An-di*, albatta, qabila nomi. Hatto, andijonliklarni osongina «*andi*» deb ham ataganlar, *-jon* qo‘shimchasi ehtimol qadimiy terminlardan biri *-gan, -gon* bo‘lib, «*daryo*» ma‘nosida emasmikan? Bu qo‘shimcha *Andigon, Chimgon, Namangan, Pungon* singari nomlarda formant vazifasini o‘taydi. Ehtimol, *-gon* so‘zi hindcha *-ganga* («*daryo*»), O‘zbekistondagi *Shopurkom - Shofirkon, Konimex, Piskom, Ugom* nomlariga o‘xshab transformatsiya bo‘lgandir.

Andijon tog‘lari - Qashqar bilan Farg‘ona orasidagi tog‘lar (G‘iyosiddin naqqosh, Bobir). Andugon - Andijon shahri”². Bu olimning fikrlarida ham bu toponimning mazmunini yoritishga harakat bor.

6. Tarixshunos akademik A. Muhammadjonov ushbu shahar nomini *andi, gon, kon, jon* shaklidagi ma‘noli guruhlariga bo‘lib o‘rgangan. O‘zbeklarning milliy qadriyati va an‘analarining biriga aylangan *quda-andachilik* jarayonidagi *anda // andi* so‘ziga ham muallif bee‘tibor bo‘lmaydi.

¹ А. Жувонмардиев, Шаҳарларнинг номларидан баҳс. Ер ва эл. № 4, 1962. 29-бет.

² Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т., Фан, 1975. 41-51-бетлар.

Sababi, eski turkiy til matnlarida *andi* – yaqin degan ma’noni anglatadi, qadimgi turkiy va eski o‘zbek tilida esa *gon*, *kon* va *jon* so‘zlari *suv* hamda *soy* ma’nolarini anglatishini ham muallif hisobga oladi va mazkur toponim “*soy bo‘yidagi shahar*”, “*suv yoqasidagi shahar*”, “*soy yoki soylikka yaqin shahar*” ma’nolarini alohida ko‘rsatib, bu ma’nolardan “*soy bo‘yidagi shahar*” ma’nosi joy nomining toponimik ma’nosi ekanligini ta’kidlab o‘tgan¹. Unda toponimning etimoni *andigon* yasama so‘zidir: *andi* > *andi+-gon* > *andi gon* > *andigon* > *andijon* > **Andijon**. Bu holda *g* undoshi *j* undoshiga o‘rin bo‘shatgan.

Bizningcha, avval toponim uchun *andi* topoasos bo‘lgan, *gon* soy va *suv* ma’nosini anglatgani uchun toponimik aniqlagich bo‘lgan, topoformant emas, ammo topoformant holatida qolgan. Vaqt o‘tishi bilan bu ikki toponimik vosita bir butun holda topoasosga birlashib ketgani uchun unga *shahar* toponimik aniqlagichi qo‘shilgan: *andi* > *andi+-gon* > *andi gon* > *andigon* > *andijon* > **Andijon** + *shahar* > **Andijon shahri**. Xullas, bu toponim ham tarixiy taraqqiyotda o‘ziga xos obrazli nomlanishga ega bo‘lgan joy nomlaridan biri. Xullas, toponim to‘g‘risidagi birinchi va ikkinchi taxminlar xalqona etimologiya bo‘lsa, uchinchi hamda to‘rtinchi taxminlar toponimning yozilishi bilan bog‘liqlikni, beshinchi taxmin esa uning tavsifiy va izohli tahlilining ko‘rinishi, oltinchi tahmin va bizning fikrimiz esa etimologik tahlilini ifodalamoqda.

ARNA // Arna (Xorazm v. va boshqa viloyatlarda mikro hamda makrotoponim holatidagi gidronim) gidronimlarining qilib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxmin bor:

1. Xorazmdagi sug‘orish tizimi tarixini o‘rgangan olim Ya.G.Gulyamov “arna” so‘zini katta kanal yoki daryo; yab // yap so‘zini esa kichik kanal deb qayd etgan².

2. *Arnasoy* gidrotoponimidagi *arna* topoasosining kelib chiqishini Z.Do‘simov eron tillarida *suv* ma’nosida qo‘llanadigan *ar* so‘ziga bog‘laydi³. Shunday fikrni o‘z vaqtida A.P.Dulzon ham aytgan⁴. Ammo

¹ Муҳаммаджонов А. Андижон – Соибўйи демакдир // Мозийдан садо. 2 (14). –Т., 2002. 44-45-бетлар. Муҳаммаджонов А. Айрим топонимлар семантикаси // ЎТА. -Т., Фан, 2004. 2-сон. 39-42-бетлар.

² Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма. Т.,1957. С.294.

³ Дўсимов З. Арна сўзи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. 6-сон. 56-бет.

⁴ Дулзон А.П. Древные топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения. Сборник. Топонимика Востока. М.,1966. с.344.

til tarixi materiallarida *ar* soʻziga *-na* qoʻshimchasi qoʻshilib, turkiy tillarga xos *arna* soʻzi shakllangan boʻlishi ham mumkin-ku.

3. “*Arna* soʻzining maʼnolari va areali ancha keng. Qadimgi xet tilida *arna* «*buloq*», «*chashma*» degan maʼnoni anglatgan. Xorazmda katta kanallar *arna* deb ataladi.

Qadimgi eron tilida **ar (ir)** «*suv*» maʼnosini bildirsa, arnas va sanskrit tillarida «*oqim*» «*suv oqimi*» demakdir. Bu soʻzning arealiga kelganda shuni aytish kerakki, *arna* turli maʼnolarda Oʻzbekistonning Xorazmdan boshqa hududlarida, Oʻrta Osiyo va Qozogʻistonning koʻpgina joylarida, hatto, Kavkazda ham qayd qilingan. Jizzax viloyatida suv oʻyib ketgan jarni *arna* deyishadi.

Endi *arna* soʻzidan tarkib topgan toponimlardan misol keltiraylik: **Arna** qishlogʻi (Buxoro viloyati), **Arnaboʻyi** (Xorazm viloyati), **Arnasoy** (Sirdaryo, Jizzax viloyatlari), **Arnaqapchigʻay** darasi (Qashqadaryo viloyati), **Kattaarna**, **Kichikarna** soylari (Qirgʻizston), **Arnabulok**, **Arna-Gvay** (“Arna yaqinidagi joy” - Kavkaz), **Xoʻjaarna** qudugʻi (Surxondaryo viloyati); *arna* termini Xorazm viloyatida ayniqsa koʻp uchraydi: **Arnaoʻtkan**, **Bogʻlonarna**, **Kesikarna**, **Nazararna**, **Otaliqarna**, **Paxtaarna**, **Urgancharna**, **Shovotarna** va boshqalar. Bulardan tashqari **Arna**, **Arnaboshi**, **Kattaarna**, **Kichikarna** kabi mikrotoponimlar ham bor”¹.

3. Sunʼiy kanallarning bu termin bilan atalishiga sabab bu kanallar hajm jihatidan daryoning bir qismi deb hisoblanadi. Masalan, **Paxtaarna**, **Shovotarna**, **Polvonarna**, **Otaliqarna** xuddi shundaydir. Shu bilan birga, Amudaryoning **Bogʻlanarna**, **Kesikarna** kabi shaxobchalari ham shu terminda yuritiladi.

Demak, *arna* qadimiy xorazmcha soʻz boʻlsa ham, hozirgi vaqtda juda katta hududlarda suv bilan bogʻliq turli maʼnolarni anglatadi: bir joyda (Xorazm, Turkmaniston) «*katta kanal*» yoki «*daryo shaxobchasi*», boshqa bir yerda (Jizzax, Samarqand viloyatlari) «*jar*», Janubiy Oʻzbekistonda (Qashqadaryo viloyatida) «*dara*» (*anna*), Qozogʻistonda «*daryo oʻzani*», qaysidir hududlarda «*daryo*», hatto «*buloq*». Sirdaryo yaqinidagi **Arnasoy** koʻli ana shunday jar oʻrnida hosil boʻlgan. Baʼzi bir joylarda *arna* *anna* deb talaffuz qilinadi.

4. *Arna* soʻzi toponim sifatida faqat Xorazmdagina qoʻllanmaydi, agar yaxshilab zehn solib kuzatilsa, Samarqand va Qashqadaryo

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 10-11-бетлар.

viloyatlaridagi sheva vakillari ham sel kelganda yangidan hosil bo‘ladigan suv yo‘llarini *arna* – *orna* – *onna* – *anna* shakllarida ishlatishlarini kuzatish mumkinligini hamda shu bilan birga ariq va arna so‘zlari o‘zaro o‘xshashligini Xo‘jamurod Jabborov tadqiq etgan¹. Bu olim bu ikki topoleksemani turkiy tillarga, xususan, o‘zbek tiliga oidligini asoslashga harakat qilgan². Bu ikkala so‘zda ham suv oqimi natijasida suv o‘zanining ikkiga bo‘linishi holati ma’nosi saqlanadi.

Xorazmda *arna* so‘zining asl ma’nosi «*daryo tarmog‘i*», «*shaxobchasi*» bo‘lib, keyinchalik bu termin kanallarga nisbatan ham ishlatilgan turkiy so‘zlardan biri. Bu gidronim hamda gidronimik terminning “O‘zbekiston tarixi”da alohida ahamiyatga egaligi tarixshunoslikka oid ilmiy manbalarda ham e’tirof etilgan.

Xullas, *ariq*, **Ariq**³ kabi *arna*, **Arna** ham turkiy tillarga oid so‘zlardir. Yohud ular turkiy va eroniy tillar o‘rtasidagi mushtarak so‘zlar jumlasiga kiradi. Bu toponimning kelib chiqishi to‘g‘risidagi taxminlar esa bir-birining mazmunini ma’lum darajada to‘ldirib turadi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, mamlakatimiz hududida *arna* so‘zi Xorazmda faol, qolgan joylarda esa kam bo‘lsa hamki uchraydi. Bu holatlar “*Arna* so‘zi o‘zlashgan so‘zmi yohud turkiy so‘zmi?”, degan savolga javob topishni talab etadi. Keltirilgan taxminlarning oxirgi ikkitasi mantiqan bir-biriga bog‘liq, ya’ni *arna* so‘zi tarixiy dialektizmlardan biri⁴, ya’ni turkiy so‘z. Shu so‘z bilan shakllangan *Arna* gidronimi ham turkiy tillarga oiddir.

ARNASOY // **Arnasoy** (Jiz. v. tuman) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi fikr mavjud:

1. Toponim ikkita ma’noli qismdan iborat: *arna*, *soy*. Toponim tarkibidagi *arna* so‘zi sanskrit tilidagi *arnos* so‘zidan olingan bo‘lib, “*suv, suv oqimi*” ma’nolarini ifodalaydi⁵, degan fikrga qo‘shilmaymiz. Chunki ilm-fanga yangi ma’lumotlar kiritiladi, bu oldingi fikrlarni rad ham etadigan imkoniyatga egaligimizni bildiradi.

¹ Жабборов Х. Арна ва ариқ сўзларининг этимологияси хусусида // Тил ва адабиёт таълими. 1996.4-сон. 67-бет.

² Жабборов Х. Арна ва ариқ сўзларининг этимологияси хусусида // Тил ва адабиёт таълими. 1996.4-сон. 67-70-бетлар.

³ Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. Т., 2009. 85-бет.

⁴ Кейинги олиб борилган илмий кузатишларимиз шуни тасдиқлаптики, она тилимизнинг бойлиги бўлган диалектизмлар қўлланиш даврига кўра ҳам иккига бўлиниши табиий жараён: 1) бугунги замонавий диалектизмлар; 2) тарихий диалектизмлар.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. С.18.

2. Ushbu *arna* gidronimik xususiyatga ega bo'lgan termin (so'z) toponim sifatida faqat Xorazmdagina qo'llanmaydi, agar zehn solib kuzatilsa, mamlakatimizning Samarqand va Qashqadaryo viloyatlaridagi sheva vakillari ham sel kelganda yangidan hosil bo'ladigan suv yo'lini *arna* – *orna* – *onna* – *anna* shakllarida ishlatishlarini kuzatish mumkinligini hamda shu bilan birga ariq va arna so'zlari o'zaro o'xshashligini Xo'jamurod Jabborov tadqiq etgan¹. Bu olim mazkur ikki topoleksemani turkiy tillarga, xususan, o'zbek tiliga oidligini asoslashga harakat qilgan². Bu ikkala so'zda ham suv oqimi natijasida suv o'zanining ikkiga bo'linishi holati ma'nosi saqlanadi.

Unda gidronimni ifodalovchi so'z ikki marta qo'llanilgan. Bunda birinchi so'zning ma'nosi xiralashi natijasida *soy* so'zi unga qo'shilgan: *arna+soy* > *arna soy*.

Hosil bo'lgan *arna soy* birikmasi toponimlashuv hodisasi natijasida onomastik leksika sathiga o'tib, toponimni hosil qilgan: *arna+soy* > *arna soy* > **Arnasoy**.

Mazkur joy nomining etimoni *arna soy* birikmasi sanaladi. Bunday nomlanishga sabab bu yerda dehqonchilik uchun suv muammosining birinchi o'rinda turishi. Toponim oldin gidronimga nom bo'lgan, keyinchalik u bir obektning nomi ikkinchi obektga ko'chishi qonuniga asoslanib, tumanning nomi sifatida ishlatilgan: **Arnasoy** (soyi), **Arnasoy** (tumani).

Demak, o'zbek xalq shevalarida ham ishlatiluvchi **Arna** turkiy tillarga oid so'z. U turkiy va eroniy tillar o'rtasidagi faol qo'llanuvchi mushtarak so'zlar jumlasiga kiradi.

ARG'IN // **Arg'in** (Sam. v. Narpay t.; Tosh. v. Zangiota va O'rta Chirchik t. k.) – toponimining kelib chiqishi haqida bir necha taxminiy faraz bor:

1. S. Qoraev ushbu toponimni *arg'in* degan turkiy qabila nomiga bog'lab³, mo'g'ulcha deydi:

¹ Жабборов Х. Арна ва ариқ сўзларининг этимологияси хусусида // Тил ва адабиёт таълими. 1996. 4-сон. 67-бет.

² Жабборов Х. Арна ва ариқ сўзларининг этимологияси хусусида // Тил ва адабиёт таълими. 1996. 4-сон. 67-70-бетлар.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т., Ўзбекистон, 1978. 28-29-бетлар.

«Mazkur etnonim mo'g'ulcha *arg'in* (o'zagi - *arg'*) «duragay» so'zidan kelib chiqqan». **Arg'in, arg'un** – o'zbeklar, qozoqlar, boshqirdlar tarkibida uchraydigan urug'. Bu urug' O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan va Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida qayd qilingan *argu* qabilasining davomi bo'lsa kerak. “Boburnoma”da, o'zbek urug'larining dastlabki yozma shajarasi – Mulla Sayfiddin Axsikandiyning “Majmuat-tavorix” asarida keltirilgan o'zbek elatlari ro'yxatida bu urug' **arg'un** shaklida qayd qilingan. Bu etnonim mo'g'ulcha **arg'in** (o'zagi *arg'* – “duragay”) so'zidan kelib chiqqandir. *Arg'in* (*argun*) so'zi qirg'iz tilida ham ana shu ma'noni anglatadi.

Respublikamizning Asaka, Qibray, Zangiota, Navoiy, Qorako'l, Denov tumanlarida **Arg'in** qishloqlari bor¹. Ammo muallif bu fikrini zarur dalillar bilan asoslamagan.

2. Ushbu joy nomi ikki ma'noli qismdan tashkil topgan: *argu*, - *n*. M. Koshg'ariy «Devonu lug'ot-it turk» asarida *arg'u* so'zining ma'nosini ikki tog' orasidagi vodiya deb izohlaydi va turkiy xalqlar ichida boshqa qabilalar bo'lgani kabi *arg'u* qabilasi borligini ham qayd etgan².

Demak, ikki tog' orasidagi vodiya yashovchilar *arg'un* deb atalgan: *arg'u+-n* > *arg'un*. *Arg'in* etnonimi *arg'un* apellyativ so'zining etnonimlashuv jarayonida onomastik lekseka sathiga ko'chib, fonetik o'zgarishga uchrashi tufayli hosil bo'lgan: *arg'u +- n* > *arg'un* > *arg'in*. Hosil bo'lgan so'z fonetik o'zgarishlarga uchrab, mana shu holga kelgani uchun *arg'un* so'zining ma'nosini toponimik ma'nosi holatida o'zida ifodalaydi. Bu yerda *u* > *i* ko'rinishidagi fonetik hodisa ro'y bergan. Toponimdagi *-n* toponimant, ya'ni *-n* (-on // -an) qo'shimchasi esa ko'plik ma'nosini anglatadi³.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, *arg'u*, *arg'un*, *arg'in* so'zlari bir o'zakdan shakllangan so'zlar bo'lib, ular etnonimlashuv tufayli apellyativ leksikadan onomastik leksika sathiga o'tib, qabila nomiga ko'chgan: *arg'u+-n* > *arg'un* > *arg'un* // *arg'in*. Mazkur etnonim ikki tog' orasida yashovchilar degan ma'noni anglatadi. Joyga nom qo'yish

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 11-12-бетлар.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 65-,94-,114-,148-, 308-бетлар.

³ Сербренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.88-90.

talabi bilan etnonim toponimlash tufayli toponimga ko‘chgan: *arg‘u+-n* > *arvun* > *arg‘un* > **Arg‘in**. Uning etimoni ikki tog‘ orasida yashovchilar ma’nosidagi yasama so‘z bo‘lgan *arg‘un* yasama so‘zi. “*Qadimgi qabila va xalqlar kelib ketganlari*”¹ kabi *arg‘in*lar ham oldin yashashgan. Bugungi kunda toponimlar sifatida ularning nomi, demakki, tarixi ham saqlanib qolgan.

Demak, **Arg‘in** toponimining etimologik tadqiqida toponimlar tarkibini o‘rganish va rekonstruksiya usullari, shuningdek, fonetik tamoyil me’yorlari bilan etimologik tahlil etildi.

ASAKA // Asaka (And. v. t., Buxoro v. Jondor t. joy nomi) toponimining kelib chiqishi haqida tarxiiy, arxeologik, geografik va lisoniy xususiyatlarni o‘zida jamlagan quyidagi taxminiy fikr-mulohazalar mavjud:

1. U to‘g‘risida «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi»da quyidagi fikrlar qayd etilgan: «Shahar nomining kelib chiqishi haqida turli fikrlar bor. Ayrim tadqiqotchilar (prof. T. Shirinov) **Asaka** nomini Farg‘onada miloddan avval YI-Y asrlarda yashagan *sak // saks // shak* qabilalarining nomlanishi bilan bog‘laydi. Chunki bu qabilalar ba’zi joylarda «*assakenlar*» nomi bilan ham yuritilgan. Ularda «*asvaka – ot, assaka – otliqlar*» ma’nosini bildirgan².

2. Arxeolog B. Matboboev yuqoridagi fikrni vodiyning sharqiy qismida topilgan toshlardagi otlar tasviri bilan asoslashga harakat qilgan va shu joylarda nasldor otlar yetishtirilgan degan fikrni ilgari surgan³.

3. Toponimist olim S. Qoraev **Asaka** tumanidagi **Axtachi** qishlog‘i nomi mo‘g‘ulcha bo‘lib, «*ot tabibi (sinchi)*», «*otboqar*» degan ma’noni bildirishini ta’kidlab, yuqoridagi mulohazalarni birmuncha tasdiqlaydi. Shularga asoslanib, **Asaka** shahrining 60 yilligi (1997 y.) munosabati bilan katta yo‘l yoqasidan shaharga kiraverishdagi maydonda tulpor otning ramziy haykalchasi qo‘yildi⁴.

Bu toponim to‘g‘risidagi “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da berilgan fikrlar keltirildi va ularga quyidagi e’tirozlarimiz bor:

1) *sak // saks* qabilalari O‘rta Osiyo hududida yashashgan;

¹ Саъдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. -Т., Ўқитувчи, 1996. 15-бет.

² Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. 443-444-бетлар.

³ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. 443-444-бетлар.

⁴ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. 443-444-бетлар.

2) *ot, otiqlar* deb izohlanayotgan *asvaka, assaka* soʻzlarining maʼnolarini manbalardan topish kerak;

3) otlar tasviri tushirilgan toshlar nafaqat Fargʻona vodiysidan, shu bilan birga, boshqa joylardan ham topilgan;

4) S. Qoraev **Axtachi** toponimi boshqa viloyatlarda ham obektlarning nomi sifatida uchrashini koʻrsatgan

Demak, bu fikrni **Asaka** toponimining etimologik tahlili uchun asos deb olish ham oʻzini oqlamaydi. Uni *asvaka, assaka* soʻzlaridan keltirib chiqarish, toshlardagi ot tasviri va **Axtachi** toponimini oldingi fikrga bogʻlash mumkin emas. Bu fikrda ekstralingvistik omillar bilan lingvistik omillar mosligi yoʻqolgan. Ammo yuqoridagi tahlilning berilishi ham amaliy ahamiyatga ega.

4. S. Qoraev bu joy nomini bir oʻrinda «Baʼzi nasabnomalarda oʻzbek urugʻlari orasida *asaka* urugʻi tilga olingan» desa¹, boshqa joyda uni «*sak, saka nomi bilan aloqador boʻlsa kerak. Baʼzi bir mulohazalarga koʻra, asaka «otliqlar» degan maʼnoni bildiradi*»², -deb yozgan.

5. «**Asaka** – koʻchmanchi oʻzbeklar orasida tilga olingan urugʻlardan biri. Qirgʻizlarning *sayaq* qabilasi tarkibida ham *asaka* degan urugʻ qayd qilingan. Joy nomlari shaklida uchraydi. Masalan, **Asaka** shahri (Andijon viloyati); Oltinkoʻl tumanidagi **Asakalik** qishlogʻi ham shu urugʻ nomi bilan atalgan boʻlsa kerak, *-lik* qoʻshimchasi topoformlar biri sifatida toponimlar tarkibida, jumladan, etnonimlar oxirida shunday vazifani bajaradi: **Boyliq** «boylar», **Xoʻjaliq** «xoʻjalar», **Taqachilik** «takachilar», **Asakalik** «asaka urugʻi vakillari» (yashaydigan qishloq).

Qoraqalpogʻiston Respublikasida **Asakaovdon** degan botiq bor. Geologlar fikricha, bu yerda yuqori toʻrtlamchi davrda katta koʻl boʻlgan (**ovdon**, toʻgʻrisi **obdon** «suv havzasi», «suv ombori»)³.

6. Toponim ikki maʼnoli qismdan tashkil topgan: *as, aka*. Ushbu maʼnoli qismlarning birinchisida fonetik oʻzgarishlarning bir turi boʻlgan tovush tushishi natijasida soʻzning ikkinchi boʻgʻini tushib qolgan: *asil > as*. Toponim bu tarzda shakllangan: *asil+aka > asil aka >*

¹ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т., Ўзбекистон, 1978. 29-бет.

² Қораев С. Ўзбекистон вилояти топонимлари. -Т., «Оʻzbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти, 2005. 205-бет.

³ Қараев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем. -Т., Turon zamin ziyo, 2015. с.264. Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 12-бетлар.

asilaka > *asaka* > **Asaka**. *Asil* – arabcha soʻz¹. Bunda ikki soʻz oʻzaro birikib oldin soʻz birikmasini, soʻngra qoʻshma soʻzni hosil qilgan. Shu qoʻshma soʻz toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayonida toponimga koʻchgan: *asaka* > **Asaka**. Uning etimoni - *asil aka* birikmasi. Bu yerda toponimning tuzilishi bilan *as aka* birikmasi shaklan teng kelib qolgan: **Asaka** // *as aka*. Ular maʼnosi boshqa-boshqa soʻzlar sanaladi.

7. S. Y. Boychorov toponimdagi *as* maʼnoli qismni etnonimning nomi sifatida olib, etimologik tahlil qilgan². S. Ataniyazov mazkur joy nomining etnonimlarda *adak* (*adaq*) holda ham, etnonimning bir maʼnoli qismi sifatida ham qoʻllanganini koʻrsatgan³.

8. Unda *as*, *aka* topoleksemalari bor. *As* soʻzi tojikcha boʻlib, «*zoʻr, tajribali, hunarli*» maʼnolarida qoʻllanadi. Toponim «*zoʻr, tajribali, hunarli aka*» yoki «*hurmatli kishi*» maʼnosini ifodalab, quyidagicha shakllangan: *as+aka* > *as aka* > *asaka* > **Asaka**. Uning etimoni - *as aka* birikmasi. *As aka* birikmasi ham toponim bilan shaklan teng kelib qolgan. Ular maʼnosi bilan farqlanadi.

9. Bu toponimda *as*, *aka* shaklidagi maʼnoli qismlar bor. *As* soʻzini Mahmud Koshgʻariy *yogʻoch oʻzagi* deb koʻrsatgan⁴. Qadimgi turkiy tilda *as* soʻzi «*oqsuvsar va uning terisi*» maʼnosini bergan⁵. Undagi *as*, *aka* topoleksemalari birikib soʻz birikmasini, soʻngra qoʻshma soʻzni hosil qilgan. Bu soʻz onomastik konversiya jarayonida joy nomiga koʻchgan: *as+aka* > *as aka* > *asaka* > **Asaka**. *As* soʻzining Mahmud Koshgʻariy koʻrsatgan maʼnosi qadimgi turkiy tildagi maʼnosiga mos. *Yogʻochning oʻzagi uning eng oʻrta qismi boʻlgani kabi oqsuvsarning terisi «eng asil narsa»* maʼnosini ifodalaydi. Toponim «*oqsuvsar terisidan tikilgan kiyimni kiygan hurmatli odam yashagan yaxshi va asil joy*» degan maʼnoda **Asaka** deb atalgan. Uning etimoni - *as aka* shaklidagi soʻz birikmasi.

10. H. Hasanov ushbu toponimni **Adoq** // **Odoq** nomli toponimlari bilan bogʻlashga intilib, ular haqida toʻxtalib, ularni Amudaryoning etagidagi shahar va Andijon shahrining bir nomi deydi⁶.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 57-бет.

² Байчоров С. Я. Этимология этнонима ас // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Ёлыым, 1990. –С. 279-289.

³ Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. -Ашгабад., Ёлыым, 1994. -С.61.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 81-бет.

⁵ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.59.

⁶ Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. -Т.,Фан, 1965. 59- ва 71-бетлар.

11. **Asaka** toponimining *ayaq* (*oyoq // oyoq*) soʻziga aloqadorligi bor. *Adaqa, yadaqa, azaqa, ayaqa* kabi turli shakllarda qadimgi yozma yodgorliklarda va hozirgi turkiy tillarda qoʻllanib, “*oyoq, zina, oxir, daryoning quyi qismi*” kabi maʼnolarni anglatadigan *ayaqa* soʻzining borligini A. Matgʻoziev eʼtirof etgan¹.

12. “**Odoq** – biron narsaning past tomoni, etak tomoni, soy-daryoning quyi oqimi. Gʻijduvon tumanida **Odoq**, Vobkent tumanida **Odoqariq**, **Qamashi** tumanida **Odokjonboz** degan toponimlar bor. *Odoq, oyoq, etak* soʻzlari asli bir soʻzning fonetik shakllari. *Oyoq* soʻzining toponimiyada «etak»dan tashqari «idish-tovoq» maʼnosi ham bor. Masalan, itga ovqat berish uchun yerni oʻyib yoki loydan yasalgan chuqurcha *itoyoq* deyiladi. Tojikistondagi Jergetol vodiysidagi qirgʻizlar oʻta badavlat, idish-tovoqlari ham tilladan boʻlgan boylarni *qiziloyoq* deyishadi (qizil – oltin, tilla). **Qiziloyoq** degan toponim ham bor”².68-b.

13. Qirgʻiz tilida *adaqa* soʻzi *adaka* shaklida qoʻllanib, «*tugamoq, oxiri*» maʼnosida³, tofalar va tuva tillarida *azaqa, adaqa* shakllarida qoʻllangan⁴.

14. Joy nomi uchun «*togʻ tagi*», «*daryo izi*», «*daryoning boshlanishi*» maʼnolariga ega boʻlgan *saqa* soʻzi asos boʻlgan⁵. Soʻz oldidan *a* unlisi orttirilgan, q undoshi k undoshiga oʻtgan⁶: *saqa > asaqa > asaka > Asaka*.

15. Toponim ikkita maʼnoli qismdan tashkil topgan: *asak, -a*. Qadimgi turkiy tilda «*quyi, oyoq (oyoq), oxir*» maʼnosida *adaqa* soʻzi qoʻllangan⁷. Soʻzdagi *-a* qoʻshimchasi haqida ham ikki xil fikr bor:

1) mazkur soʻzga joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi *-ga (-ka, -qa, -a)* qoʻshilgan: *adaqa+qa > adaqqa > adaqqa*. Talaffuz jarayonida

¹ Matgʻoziev A. Qadimgi turkiy tilga xos leksik elementlar // ЎТА. -Т.,Фан,1976. 58-63-бетлар.

² Қораев С. Ер тилининг калити (Ўзбекистон географик номларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар). Қисқача луғат. Т., 2009. 68-бет.

³ Киргизско-русский словарь. 1 т. (А-К). -М., 1965. –С.21.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С.38.

⁵ Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы Л.М.Н.П.С. М., Восточная литература, РАН, 2003. –С.158-159.

⁶ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С. 30. Дўсимов З. Топонимлардаги фонетик ҳодисалар // ЎТА. -Т., Фан, 1970. 2-сон. –Б.80.

⁷ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.8,27.

soʻzdagi ikkita *q* tovushidan biri tushib qolgan. Shakllangan soʻz quyidagi fonetik jarayonlarni bosib oʻtib, toponimga koʻchgan: *adaq* > *adaq+qa* > *adaqqa* > *adaqa* > *azaqa* > *azaxa* > *azaka* > *asaka* > **Asaka**. Ushbu holda topoformantni olib shakllangan *adaqqa* soʻzi - mazkur toponimning etimoni;

2) bizningcha, kichraytirish-erkalatish maʼnosida qoʻllanuvchi – a//–□ qoʻshimchasi¹ *adaq* > *azaq* > *asaq* > *asak* koʻrinishidagi tovush oʻzgarishiga uchragan soʻzga qoʻshilgan². Hosil boʻlgan soʻz «*oxiri, quyisi*» maʼnolarini anglatgan: *asaka*. Mana shu shakldagi onomastik konversiya jarayoni natijasida soʻz toponimga koʻchgan: *adaq* > *azaq* > *asaq* > *azax* > *asak* > *asaka* > **Asaka**. Soʻz to toponimga aylanguncha quyidagi fonetik oʻzgarishlar boʻlgan: *q* > *k* (*q* > *x* > *k*), *d* > *z*, *z* > *s*³.

Mazkur topoobekt togʻ oldida, nisbatan quyida joylashgan. Ushbu holda «*oxirroq, quyiroq*» maʼnosidagi *asaka* yasama soʻzi - uning etimoni. Qadimgi davrlarda ham **Adaq** tarzida nomlangan aholi punkti borligi⁴ yuqoridagi *adaq* soʻzi bilan bildirilgan ilmiy fikrni asoslaydi.

Birinchi va ikkinchi taxminlardagi maʼno toponimning sinxron planda kuzatilishi natijasida yuzaga kelgan. Uchinchi farazda olingan soʻz toponimdagi birinchi maʼnoli qism bilan shaklan bir xil boʻlib qolgan. Toʻrtinchi faraz tarix, geografiyaga oid boʻlib, lingvistik material unda asosli dalillanmagan. Uchinchi va beshinchi fikrlarga esa toponim etnonimga bogʻlangani uchun ishonish qiyin. Oltinchi va yettinchi taxminlarda esa bu toponim haqida berilgan dalillar sinxron va diaxron planda ilmiy kuzatilib, maʼlum bir umumlashma fikrga kelingan. *Yogʻochning oʻzagi* maʼnosidagi *as(az)* soʻzi bilan «*quyi joy, oxir, oyoq*» maʼnolaridagi *adaq* soʻzi maʼno jihatdan oʻzaro bogʻliq. Axir *as* soʻzi «*yogʻochning oʻzagi*» maʼnosida *uning oxiri boʻlgani* kabi *adaq* soʻzi ham «*oyoq, quyi, oxir*» maʼnolarini ifodalab, semantik bir butunlikni hosil qilgan. Bunda toponimning qadimiy ekanligi ham oʻz ifodasini topgan. Shu fikr biror yumushni bajarishga undab aytiladigan «*Asakang ketdimi!?*» va «*Asakang ketadimi!?*» iboralarining maʼnosi qayd etilgan beshinchi, oltinchi hamda yettinchi fikrlardagi maʼnoga

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С.102.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 112-бет.

³ Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 161-,166-167-бетлар; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С.30,38,57.

⁴ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.8.

mos. Sakkizinchi, to‘qqizinchi, o‘ninchi va o‘n birinchi taxminlarda toponim haqidagi ishonchli dalillar bilan asoslanilgan sara ilmiy fikr hamda mulohazalar berilgan.

AXSI // Aysi (Nam. v. Uychi t. q.) - toponimi haqida quyidagi taxminiy fikrlar bor:

1. U turli fonetik o‘zgarishlarga" uchragan joy nomlaridan biri. H. Hasanov «"Boburnoma"da XY-XY1 asrlardagi jop nomlari o‘sha davr talaffuzi va yozilishida berilgan bo‘lib, etimologik izohlar, taqqoslar juda ko‘p» deb, Boburning: "Axsini kitoblarda Axsikat bitirlar" degan fikrini ko‘rsatgan¹. Ushbu gapda H. Hasanov aytgandek, ushbu joy nomining etimologik izohi yo‘k, balki mazkur toponim haqida qisqa ma‘lumot bor, xolos.

2. Bu joy nomini XI asrda cho‘loqlandi, oqsoq ma‘nosida qo‘llangan axsadi so‘zining o‘zgargan shakli deyish o‘rinli: axsadi > axsa > axsi². Fonetik tamoyilga asosan bunda a > i fonetik o‘zgarishi ro‘y bergach³, hosil bo‘lgan axsi so‘zi toponimlashuv hodisasining bir ko‘rinishi bo‘lgan onomastik konversiya tufayli apellyativ leksika sathidan onomastik leksika sathiga ko‘chib, obektning nomini ifodalay boshlagan: axsi > **Aysi**. Toponimga asos bo‘lgan *axsadi // axsa* so‘zi turkiy tillarda *aqsa, ag‘sa* shakllarida qo‘llanadi⁴. Bu esa toponimning etimologik tahlilida morfologik tamoyil va rekonstruksiya usuli qo‘llanganligini tasdiqlaydi.

3.S. Qoraev bu toponimning «**Axsikat** shakli sug‘d tilida «Oq shahar» demakdir»⁵ deydi. Bu degani toponim sug‘dcha degani emas. Balazuriy asarida (ushbu asar haqida ma‘lumot berilmagan⁶) keltirilgan **Xshikat** toponimi, bizningcha, Axsikat toponimining noto‘g‘ri o‘kilishi oqibatidir. Mazkur toponim XII asrda **Axsikat** shaklida qo‘llangan⁷. Oldingi davrlarda yo‘l yurish uchun asosiy vosita ot bo‘lganligini

¹ Хасанов Х. Ер тили. -Т., Ўқитувчи, 1977. 12-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.276-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.71.

³ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 384-бет.; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.10.

⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Об-щетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974.с.123.

⁵ Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991.29-30-бетлар.

⁶ Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991.29-30-бетлар.

⁷ Камалиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. -Т., Ўзбекистон, 1996. С.111.

e'tiborga olinsa, bu topoobekt oqsoqlanib, cho'loqlanib qolgan otlarni yaxshi otlarga almashtirish joyi bo'lgan. Mana shu jarayon joy nomining shakllanishiga ekstralingvistik omil sifatida ta'sir ko'rsatgan.

Demak, toponimning etimoni "oqsoqlanib qoldi, cho'loqlanib qoldi, arang yuradi" kabi ma'nolarni o'zida ifodalagan *axsa* so'zi sanaladi. XU-XU1 asrlarda toponimga *kat* indikatori qo'shilgan¹, bugungi kunda u *kat* indikatorsiz qo'llanmokda: **Axsi**. Ushbu joy nomini etimologik tahlil qilishda fonetik va morfologik tamoyillar bilan birga diaxron hamda rekonstruksiya usullaridan ham foydalanildi.

B

BALIQCCHI // Baliqchi (Andijon v.sh. va t.) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminlar bor:

1. Ushbu toponim baliqchilik bilan shug'ullanuvchi kishilar yashaydigan joyga nisbatan qo'yilgan nom, degan fikr bor: *baliq* > *baliq+chi* > *baliqchi* > **Baliqchi**. Uning etimoni baliqchilik bilan shug'ullanuvchi degan ma'noni anglatadigan *baliqchi* yasama so'zidir.

2. "**Baliqchi** – o'rta asrlarda tilga olingan qabilalardan biri. Qirg'izlarning mendi, saruu qabilalari tarkibida, tuvaliklarda, turkmanliklarning ersari qabilasi tarkibida *baliqchi*, boshqirdlarda *baliqsi* urug'i qayd qilingan. Baliqchi, Chust tumanlarida **Baliqchi** qishloqlari bor. Balikchi «*baliq tutuvchi*» yoki «*shahar qo'riqchisi*», «*shaharlik*» ma'nosidadir"².

3. Toponimdagi *baliq* so'zi O'rta Osiyo hududidagi toponimlar tizimida *shahar* ma'nosida qo'llanadi³. **Baliqchi** > *baliqchi* > **Baliqchi** shaklida yuzaga kelgan *baliq* so'ziga *-chi* topoformanti qo'shilishi bilan etnonim yuzaga kelgan. Ya'ni bu so'z (*baliq*) avval *shahar* ma'nosini bildirgan. Keyinchalik so'z *baliq+chi* holatiga kelgach, shu shaharda yashovchilar bir etnonimga aloqadorlikni hosil qilishgan, ya'ni *baliqchi* etnonimi yuzaga kelgan. Etnonimdan obektni nomlash ehtiyoji tufayli, ya'ni toponimlashuv jarayonida apellyativ leksikadagi *baliqchi* yasama so'zi ushbu joy nomini hosil qilgan. Shuning uchun ham toponimning etimoni *baliqchi* ko'rinishidagi yasama so'z etnonim hisoblanadi. Xullas, mazkur toponim turkiy urug'lardan biri bo'lgan

¹ Ҳасанов Х. Ер тили. -Т., Ўқитувчи, 1977. 12-бет.

² Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 68-бет.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 22-24-бетлар.

baliqchi urug‘i yashagan joy degan ma‘noni ifodalaydi, ya‘ni etnotoponimlardan biri sanaladi.

Demak, bu toponimning shakllanishi to‘g‘risidagi birinchi taxmin sodda, xalqona etimologik tahlil bo‘lsa, ikkinchi va uchinchi taxminlar esa ilmiy etimologiyaning toponimik tahlil jarayonidagi ifodasidir.

BAXMAL // Baxmal (Jiz. v. tuman va tog‘; Sur. v. Sho‘rchi t. q.) toponimining shakllanishiga oid farazlar bor:

1. Toponimning birinchi ma‘noli qismini «*toklar o‘sgan joy*» ma‘nosidagi *bog*¹ so‘ziga bog‘lash mumkin, ikkinchi ma‘noli qismi bo‘lgan *mal* tovush o‘zgarishiga uchragan: $n > l$ ($man > mal$). Birinchi va ikkinchi ma‘noli qismlar orasida izofa qo‘llangan: $bag + man > bag‘iman > baxman > baxmal > \mathbf{Baxmal}$. Uning etimoni - *bog‘iman* so‘zi.

2. S. Qoraev «Toponim «*duxoba*» ma‘nosidagi *baxmal* so‘ziga hyech dahli yo‘q» deb, bu joy nomining qaerlarda uchrashini aytgan². «**Baxmal** – *duxoba*, *baxmal*; *baxman* urug‘i nomining talaffuz shakli»³.

3. Uni T. Nafasov Qashqadaryo viloyati qovchinlarining kichik bir tarmog‘i (*baqman* - *boqmon*)ning nomiga bog‘laydi va etnonim oykonimga o‘tgan deydi⁴, ammo bu fikrini asoslaydigan dalilni qayd etmagan.

4. Joy nomining shakllanishida *bog‘lanmoq* (*bag‘lanmoq*)⁵ so‘ziga ishora bor: $bag‘lanmoq > bag‘lan > baqlan > baxlan > baxmal > \mathbf{Baxmal}$. Unda l va n undoshlari o‘zaro o‘rin almashgan, g undoshi q undoshiga, so‘ngra q undoshi x undoshiga o‘zgargan⁶: $g > q > x$. Uning etimoni *bag‘lanmoq* so‘zi sanaladi.

5. Toponimning shakllanishi *bag‘lam* (*bog‘lam*)⁷ so‘ziga aloqador: $bag‘lam > baqlam > baxlam > baxmal > \mathbf{Baxmal}$. So‘z tarkibidagi g undoshi tovush o‘zgarishlariga uchrab, q undoshiga, so‘ngra q undoshi x undoshiga o‘zgargan⁸: $g > q > x$. Joy nomining ikkinchi ma‘noli

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т., Фан, 1963. 166-бет.

² Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т., Ўзбекистон, 1978. 34-бет.

³ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 18-бет.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 28-бет.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 143-бет.

⁶ Махмудов К. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 121-бет. Дўсимов З. Топонимлардаги фонетик ҳодисалар // ЎТА. -Т., Фан, 1970. 2-сон. -Б.80.

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 142-бет.

⁸ Махмудов К. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 121-бет.

qismida *l* va *m* undoshlari o‘zaro o‘rin almashgan: *lam* > *mal*. Toponimning etimoni *bag‘lam* (*bog‘lam*) sanaladi. Uning etimologik tahlilida fonetik tamoyil bilan birga diaxron va rekonstruksiya usullari amal qilgan. Bu joy nomi birinchi taxminda tokzor, ikkinchi hamda uchinchi taxminlarda (*baxman* va *baqman* - *boqmon* urug‘lari katta qabilaning kichik qismlari bo‘lgani uchun ham keng tarqalmagandir) etnonim nomiga bog‘langan.

To‘rtinchi va beshinchi farazlarda esa toponim *bag‘ladi* (*bog‘ladi*) so‘zi bilan aloqador. Tatar tilida bu so‘z *bōylōddu* so‘zi bilan ifodalanadi¹. Avval qo‘llangan *bag‘la* (*bog‘la*), *bag‘lan* (*bog‘lanmoq*), *bag‘lat* (*bog‘lat*) so‘zlari uning shakllanishiga *bag‘ladi* (*bog‘ladi*) so‘zi asos bo‘lganini tasdiqlaydi²: Haqiqatan ham, **Baxmal** toponimining obekti tog‘ bilan o‘ralgan. Bu esa uning etnonimga bog‘liq emasligini tasdiqlaydi. Mazkur nom avval toqqa nisbatan qo‘yilgan, keyin shu hududdagi aholi punkti nomiga berilgan. Ya’ni bu topoobektga nom qo‘yish nomlash jarayonining nisbiylik tamoyili asosida amal oshirilgan³.

BEGISH // Begish (Sam. v. Qo‘shrabott.; Qash. v. Kitobt. q.) - toponimining kelib chiqishi haqida uch xil taxmin mavjud:

1. Bu toponim *begning ishi* ma’nosini anglatadi: *begning ishi* > *begishi* > *begish* > **Begish**. Bu holda qaratkich kelishigi qo‘shimchasi tushib qolgan va ikki so‘z birikib qo‘shma so‘zga aylangan. So‘ngra u toponimik leksika sathiga ko‘chgan.

2. Etnonimdan hosil bo‘lgan joy nomi: *begshi* > **Begish**. Qatag‘on urug‘ining bir bo‘limi **begish** deb atalgan⁴.

3. Odamlar “*Beglar yashagan joy*” ma’nosida topoobektga **Begish** deb nom berishgan: *beg+ish* > *begish* > **Begish**. Bunda *beg* so‘zi bazi amaldorlarga beriladigan unvon, bunday unvonga ega bo‘lgan amaldorlar ma’nosini ifodalaydi⁵. *-ish* topoformanti ko‘plik ma’nosini bildiradi: *beg+ish* > *begish* > **Begish**. Bu joy nomi toponimik derivatsiya jarayonida hosil bo‘lgan. Uning etimoni *beglar* ma’nosidagi *begish* yasama so‘zidir.

¹ Толковый словарь татарского языка. В трех томах. 1. А-Й. -Казан, Татарское книжное издательство, 1977. –С.206.

² Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.78.

³ Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик тамойиллари // ЎТА. -Т., Фан, 1984. 4-сон. –Б. 12-15.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.30-бет.

⁵ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Шарк, 1999. 97-бет.

Shu o‘rinda T. Nafasovning ushbu toponim etnonimdan shakllangan etnotoponim degan fikriga qo‘shilmaymiz¹. Bizningcha, yuqorida keltirilgan uchinchi fikrda asos bor: *beklar yashagan joyning shunday atalishi tabiiy*. Uning etimoni beglar ma’nosidagi *begish* yasama so‘zi hisoblanadi.

BEKBERGAN // Bekbergan (QqR Shumanay va Qorao‘zak t. quduk.) toponimining kelib chiqishito‘g‘risida ikkita taxmin bor:

1. Bek degan odam bergan, tortiq qilgan ma’nosini anglatadi: *bek* > *bek+bergan* > *bekbergan* > **Bekbergan**. Bunda “quduq qazish uchun yer bergan” degan ma’no kelib chiqadi.

2. Bu gidronim uchta ma’noli qismdan iborat: *bek, ber, -gan*. Uning birinchi ma’noli qismi *bek* so‘zi ot so‘z turkumiga oid, ikkinchi ma’noli qismi esa *ber* fe’l o‘zagi, unga *-gan* ko‘rinishidagi sifatdash formasi qo‘shilgan. Ushbu ot+ sifatdash shaklidagi predikativ birikma onomastik konversiya hodisasi ta’sirida toponimga ko‘chgan: *bek ber+gan* > *bek bergan* > *bek bergan* > **Bekbergan**.

Bek so‘zining ayrim turkiy xalqlarda feodalizm davridan meros bo‘lib o‘tgan unvon va shundap unvonli amaldor shaklidagi birinchi ma’nosi² bermoq fe’lining qo‘liga tutqizmoq, qo‘liga yoki ixtiyoriga topshirmoq ko‘rinishidagi avvalgi ma’nosi³ ga mos tushgan. Shu holda so‘z birikmasini hosil qilgan: *bek bergan*. “*Bek hadya qilgan, bek o‘zi bergan*” degan ma’nolarni ushbu predikativ birikma ifodalagan. Bermoq fe’li *-gan* qo‘shimchasini olib, fe’lning tuslanmaydigan shakli bo‘lgan sifatdashni hosil qilgan: *bek ber+-gan* > *bek bergan*. Onomastik konversiya jarayoni tufayli ushbu predikativ birikma onomastik birlik bo‘lib, toponimik xususiyatni o‘zida ifodalagan: *bek bergan* > **Bekbergan**.

Joy nomining etimoni ot-sifatdash ko‘rinishidagi *bek bergan* predikativ birikmasi. Albatta, bu nomlanish obektning motivlanishi jarayonlari bilan bog‘liq. Bu toponimning tahlilida tarixiy usuldan foydalanish o‘rinli. Agar hozirgi kun nuqtai nazaridan sinxron usul qo‘llansa, unda *bek* so‘zi unvon, unvonli amaldor emas, balki kishi ismiga qo‘shiladigan so‘z ma’nosidagi leksik birlik bo‘lib qoladi. Demak, birinchi almashinuv qonuni bilan apellyativ lksikadagi *bek bergan* predikativ birikmasi toponimga aylangan va o‘zining semantik

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 30-бет.

² Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Шарқ, 1999. 97-бет.

³ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Шарқ, 1999. 104-105-бетлар.

xususiyatlarini joy nomiga oid maxsuslashgan bir ma'no doirasida chegaralagan.

BESHTENTAK // Beshtentak (Sam. va Tosh. v. q.) toponimining shakllanishi va kelib chiqishi to'g'risida bir necha farazlar mavjud:

1. Avvallari odamlar bir-biriga haddi siqqani uchun hazillashib chaqirish ma'nosida bir guruh vakillari ikkinchi guruh vakillarini chaqirishda "*beshtentak*" deyishgan.

2. Toponim ikki ma'noli qismdan iborat: *beshtentak*. Ikkalasi ham topoasos hisoblanadi. Bular birikib oldin qo'shma so'zni, keyin etnonimlashuv jarayonida etnonimni, so'ngra toponimlashuv jarayonida etnotoponimni hosil qilgan: *beshtentak* > *beshtentak* > *beshtentak* > **Beshtentak**. Demak, bu toponim etnonimdan shakllangan bo'lib, *beshtentak* urug'i vakillari yashagan joy degan ma'noni anglatadi.

Uning etimoni qo'shma so'z shaklidagi *beshtentak* etnonimi, etnonimning etimoni esa *beshtentak* qo'shma so'zi sanaladi. **Beshsariq** toponimi ham etnonim nomidan hosil bo'lgan. Toponim ikki topoleksemadan tashkil topgan: *beshtentak*, *sariq*. U quyidagicha shakllangan: *beshtentak+sariq* > *beshtentak sariq* > *beshtentak sariq* > **Beshsariq**. Ikki so'zning qo'shilishidan, avval *beshtentak sariq* etnonimi hosil bo'lgan, so'ngra etnonim toponimga ko'chgan. Toponim *beshtentak sariq* urug'i vakillari yashagan obektning nomini ifodalab, etnotoponimlardan biri hisoblanadi. Uning etimoni *beshtentak sariq* etnonimi, etnonimning etimoni esa *beshtentak sariq* qo'shma so'zi hisoblanadi.

BIYASIG'MAS // Biyasig'mas (Qash. v. Deh. t. dara , eski qishlok) – oykonimining shakllanishining talqini bo'yicha bir necha taxminlar bor:

1. Bu toponim chorvadorlar tomonidan yaratilgan. Ular yashaydigan joylari tor bo'lgani uchun *biyasig'mas* deb atashgan. Oldin bu birikma bir xonadon uchun aytilgan keyin butun qishloqqa shu birima nom bo'lib qolgan.

2. Toponimi uchta ma'noli qismdan iborat: *biya*, *sig'*, *-mas*¹. Bu toponimda ikkita topoleksema bor: *biya* va *sig'moq*. Tabiiy geografik omilning ta'sirida, obektning nomlanish ehtiyoji bilan hamda toponimlashuv va toponimik derivatsiya oqibatida joy nomi shakllangan: *biya+sig' + -mas* > *biya sig'mas* > **Biyasig'mas**. Ungacha

¹ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Кўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 49-,221-бетлар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 157-,59-бетлар.

biya sig'mas ko'rinishidagi predikativ birikma holatida bo'lgan. *Biya* so'zi bir ma'noga ega. Otning urg'ochisi. Bu ma'nosi bilan ushbu so'z *sig'moq* so'zining *joylashmoq* ma'nosiga moslashgan. Sifatdoshning bo'lishsizlik shaklini hosil qiluvchi *-mas* qo'shimchasi bu predikativ birikmaning yuzaga kelishida vosita bo'lgan.

Biya sig'mas predikativ birikmasi toponimikadagi birlamchi o'tish qonuni asosida toponimga aylangan. So'zsiz, bu yerda ham toponimik derivatsiya jarayoni bor. Hosil bo'lgan joy nomining etimoni predikativ birikmaning ot+sifatdosh ko'rinishidagi birikmaga oid: *biya sig'mas*. Bu yerda, albatta, ekstralingvistik omillardan biri bo'lgan geografik omilning mavjudligini ta'kidlash shart.

BOYMOQLI // Boymoqli (Sur. v. Jarqo'rg'on t. va Jiz. v. G'allaorol t. q.) toponimining kelib chiqishi haqida turli fikrlar bor:

1.S. Qoraevning qayd etishicha, kemiruvchi hayvonlardan bo'lgan sug'urning bir turi *baybaq (baymoq)* deb atalgan¹. Bunda $b > m$ tovush o'zgarishi² ro'y bergan: *baybaq > baymoq*. Demak, mazkur joy nomining etnonimi apellyativ leksikada kemiruvchi hayvon hisoblangan sug'urning bir turi *baybaq (baymoq)* nomi bilan atalgan.

2. "*Baymoqli, boymoqli* – qo'ng'irotlar tarkibidagi urug'lardan biri. *Baymoq* – oyoq yoki oyoq kafti egri, maymoq. Dasht kemiruvchilaridan sug'urni qadimgi, turkiy tilda *baymoq* deyishgan – sug'urning oyoqlari ham *maymoq* bo'ladi.

Bu so'z rus tiliga ham kirgan – *sug'urning beso'naqay yirik turini ruslar baybak* deyishadi. Boysun, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on tumanlarida **Baymoqli** qishloqlari bor"³, deb mulohazasini aytgan S.Qoraev. Lekin birorta dalilni keltirmagan.

3. Bizningcha, u ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan joy nomi: *baymoq* va *-li*. Birinchisi topoasos, ikkinchisi esa topoformantdir. Topoobekt nimalarga yoxud kimlarga qarashli ekanligini ko'rsatish uchun etnonimning nomiga joy nomlarida ko'p qo'llanuvchi *-li* topoformanti qo'shilgan hamda hosil bo'lgan so'z toponimlashuv jarayonida joy nomiga ko'chgan: *baybaq (baymoq)+li > baybaq (baymoq) li > baymoqli > Baymoqli*. Uning etimoni etnonim nomiga *-li* topoformanti qo'shilishi bilan hosil bo'lgan *baybaq (boymoqli)*

¹ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т., Ўзбекистон, 1978. 38-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.40.

³ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 15-бет.

shaklidagi yasama soʻz. Shuningdek, bu etnonim nomi biron bir topoforantni qabul qilmagan holda ham mamlakatimiz hududida ham toponim boʻlib keladi: **Baymoq** (Nam. v. Chust t. va Sam. v. Pastdargʻom tumanida q.; Xorazm v. Xazorasp t. botqok joy). Mazkur toponim *baymoq urugʻi vakillari yashagan joy* maʼnosini beradi. Uning etimoni esa etnonimni hamda sugʻurning bir turini ifodalovchi *baymoq (baybaq)* soʻzi.

Soʻzning ikki boʻgʻindan iboratligi hamda har ikki boʻgʻinning ham yopiq boʻgʻindan iborat boʻlishi, soʻng esa ikkinchi boʻgʻinning b undoshi bilan boshlanishi bu soʻzning *sugʻur* maʼnosidagi baybaq soʻziga aloqador emasligini, agar aloqador boʻlgan takdirda, uning yana boshqa qismlardan iborat ekanligini koʻrsatadi. Yaʼni yo *bah-bah* koʻrinishidagi undov soʻz boʻlib, $q > y$ va $h > h$ oʻzgarishi roʻy bergan yoki *barbaq* shaklidagi qoʻshma soʻzdan tashkil topgan boʻlib, $r > y$ hamda $b > m$ hodisalari sodir boʻlgan.

Hatto, bu soʻz aslida *barmoq* soʻziga aloqador boʻlishi ham mumkin. Bu holda *barmoqli* soʻzi *barmoq+-li* shaklida yasalgan: *barmoq+-li > barmoqli > baymoqli > boymoqli* kabi. Undagi *r* undoshi y ga , *a* unlisi esa *o* unlisiga oʻtgan.

Bizningcha, bu soʻz aslida *boy+baq* qoʻshma soʻziga aloqador. *Boy* va *baq* - umumturkiy soʻz. Birinchi soʻz otlashgan sifat, ikkinchi soʻz esa yedirmoq, toʻygʻizmoq maʼnolaridagi *baq* feʼli. Ayniqsa, baymahli soʻzining *boy +bogʻ+-li* koʻrinishida boʻlganligi koʻproq ishonarli: *baybogʻli (bogʻli bay) -bogʻi bor, boqqa ega boy > baybaqli > baymaqli* shakliga kelgan. Keyin bu soʻz etnonimlashuv tufayli urugʻ nomiga aylangan va soʻngra toponimlashgan: *baybogʻli (bogʻli bay) - bogʻi bor, boqqa ega boy > baybaqli > baymaqli > **Boymoqli***.

BORSAKELMAS // Borsakelmas (QqRda Orol dengizidagi orol, shoʻrxok yerning nomi.) toponimi toʻrtta maʼnoli boʻlakdan tashkil topgan: *bor, -sa, kel, -mas*. Joy nomi tarkibidagi ikki oʻzak apellyativ leksikada faol qoʻllanadi. *-sa* shart mayli qoʻshimchasi, *-mas* esa sifatdoshning boʻlishsizlik formasi boʻlib, ular oʻzaklarga toponimik derivatsiya hodisasidan oldin qoʻshilgan. Ular toponimik direvatsiya tufayli toponimga aylangan.

Ushbu toponimning boshqa joy nomlaridan farqi:

a) unda uyushiq kesim mavjud (*borsa- kelmas*);

b) birinchi maʼnoli qism shart mayli shaklini olgan;

v) ikkinchi ma'noli kism esa sifatdoshning inkor shakli *-mas* topoformanti bilan ifodalangan.

Mazkur toponim predikativ birikma qoliqli toponimlarning boshqa turlaridan tubdan farq qiladi. Bu joy nomi bir nomning bir necha topoobektga nom bo'lishiga misol bo'ladi. Mamlakatimiz mikrotoponimlar tizimida ham ular uchrab turadi. Ular Qashqadaryo viloyatining Shaxrisabz va Yakkabog' tumanlarida, shuningdek, Surxondaryo viloyatining Denov tumanida ham odam yashamaydigan yer ma'nosida mavjud.

Nutqda hazil tarzida aytiladigan *borsa kelmas* shaklidagi predikativ birikmaning qo'llanishini ham tez-tez kuzatish mumkin. Bu birikma onomastik konversiya jarayonidan so'ng bir butun holatda toponimga o'tgan. To'g'ri, turli tumanlarda kishilar ba'zi bir joylarni o'zlaricha **Borsakelmas** deb atashlarining guvohi bo'lganmiz. Masalan, Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani va Surxondaryo viloyati Denov tumanida bunday nomlanish holatga duch kelindi. Biroq ular hali mikrotoponim ham emas, chunki o'sha yerda yashovchilardan ushbu kichik obektlarning nomlarini bir xil tarzda atashlari talab qilinadi.

Bor so'zining mavjudlik ma'nosi, *kel* so'zining birinchi ma'nosi bo'lgan kelish va yurish, so'zlovchi ko'rsatgan joyga borish ma'nosi¹ *borsa kelmas* predikativ birikma tarkibida mavjud. Bu apellyativlardan shakllangan toponimdan *borsa kelmas* ma'nosi anglashilib turibdi. Albatta, bu toponim ancha oldin yaratilgan, aniqrog'i, XIX asrning oxirigacha bo'lgan davrda yaratilgan. Bugungi kunda bunday salbiy ma'no anglatadigan joy nomlari kam. Oldingi davrlarda, texnika rivojlanmagan vaqtlarda uzoq joylarga ketganlarga kinoya qilib, *borsa kelmasga ketishdi* iborasi ishlatilgan. Ammo vakt o'tishi bilan geografik omillardan bo'lgan botqoqlik va yomon yo'llar tugatilgan. Nom qo'yishga asos bo'lgan geografik omillar ta'sirida shakllangan predikativ birikmaning toponimga aylanishida nomlanish jarayoni bilan bog'lik bo'lgan toponimik derivatsiya hodisasi uning nomlanishida asosiy vazifani bajargan.

Bormoq so'zi so'zlovchi yoki kuzatuvchining turgan joyidan, nazaridan uzoqlashmoq, manzil tomon harakat qilmoq, jo'namoq, yo'l olmoq² ma'nolari kelmas so'ziga birikib, gap qoliqli birikmani yuzaga

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 130-131-, 337-338-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 132-бет.

keltirgan: *borsa kelmas*. Uning tarkibidagi fe'lning shart mayli qo'shimchasi *-sa* va sifatdoshning bo'lishsizlik shaklini hosil qiluvchi *-mas* qo'shimchalarining predikativ birikma hosil qilishdagi roli katta. Ular tufayli ikki o'zak morfema birlashib, predikativ birikmani hosil qilgan: *bor+-sa+kel+-mas* > *borsa kelmas* > **Borsakelmas**.

Shu predikativ birikma birinchi ko'chish qonunining amalda bo'lishi bilan, nomlanish talabi va toponimlashuv jarayoni vositasida obektning nomiga aylangan, ya'ni onomastik leksika satxiga ko'chgan: *borsa kelmas* > **Borsakelmas**. Uning etimoni - predikativ birikma ko'rinishidagi *borsa kelmas* birikmasi. Orol dengizidagi **Borsakelmas** oroli ham e'tiborga olinsa, ushbu toponim ikkita obektning nomi bo'lib, salbiy ma'noni ifodalagan. Tarixdan ma'lumki, Xorazm xoni XII asrda mo'g'ullardan bir necha baravar ustunlikka ega bo'lgan qo'shini bo'lgan holda noto'g'ri siyosat yuritib, mag'lub bo'ladi va mana shu orolda dushmandan bekinadi. Shu sababli bu joy nomi kam obektli toponimlar sirasiga kiradi.

BUZUQLI // **Buzuqli** (Sam. v. Kattako'rg'on t. tepa, q.) toponimning shakllanishi to'g'risida quytdagi taxminlar mavjud:

1. Bu toponim ikkita ma'noli qismdan iborat: *buzuq, -li*. *Buzuq* so'zi *buz* fe'lidan *-uq* qo'shimcha si bilan yasalgan: *buz+-uq* > *buzuq*¹ Ushbu so'z asosida oykonim yasalgan. Binobarin, mazkur so'z toponim tarkibida yurib bo'lmaydigan joy, ya'ni qisman salbiy ma'noni anglatgan.

2. B. O'rinboev bu toponimni yurib bo'lmaydigan tik yon bag'rdagi joy deb ko'rsatgan². Sababi, bunday nomlangan obekt tog'li hududda joylashgan qishlokdir. ~li topoformanti esa xususiyatga tegishlilik, ega bo'lganlik ma'nosini ifodalab, *buzuq* so'ziga birikib kelgan: *buzuq-li* > *buzuqli*.

Hosil bo'lgan yasama so'z toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayonida apellyativ leksika satxidan onomastik leksika sathiga ko'chgan: *buzuq+-li* > *buzuqli* > **Buzukli**. Demak, toponim *yurib bo'lmaydigan tik joy* ma'nosini ifodalaydi. Uning etimoni esa *buzuqli* shakliga ega bo'lgan yasama so'z sanaladi. Joy nomi to'g'risidagi ikkala taxmin bir-birini ma'lum ma'noda to'ldirib borgani uchun bir mukammal ilmiy tahlil yuzaga kelgan.

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.65-бет.

² Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. -С., 1997.32-бет.

BULUNG‘UR // Bulung‘ur (Sam. v. t.) toponimining kelib chiqishi haqida uchta taxminiy faraz bor:

1. Mahalliy aholining aytishicha, ushbu toponim «*koyish* va *qarg‘ash*» ma‘nosidagi *bo‘lingur* so‘zi asosida shakllangan: *bo‘linib ketgur* > *bo‘linib ketgur* > *bo‘lingur* > *bo‘ling‘ur* > *bulung‘ur* > **Bulung‘ur**. Bu holda *o‘* > *u*, *i* > *u* shaklidagi fonetik o‘zgarishlar ro‘y bergan va birikmadagi *-ib*, *ket* bo‘g‘inlari talaffuz jarayonida tushgan.

2. *Bulturgi* so‘zi fonetik o‘zgarishga uchragach, *oldingi joy* ma‘nosidagi shu toponim shakllangan: *bulturgi* > *bulung‘ur* > **Bulung‘ur**.

3. Toponim ikkita ma‘noli qismdan iborat: *burun*¹, *g‘ur*(*kir*, *xur*, *xir*). Mazkur ikki topoleksema birikkanda, *r* undoshi *l* undoshiga almashgan (*r* > *l*)² va toponimik derivatsiya jarayonida hosil bo‘lgan yasama so‘z toponimga ko‘chgan: *burun*+*g‘ur* > *burung‘ur* > *bulung‘ur* > **Bulung‘ur**. Uning ma‘nosini B. O‘rinboev *uzunasiga ketgan yassi tog‘ning burchagi* deb ko‘rsatadi³.

Bu fikrga qo‘shilamiz: «*Bulun* (*burun*, *burung*) *burchak*, *oxir*, *chegara*» ma‘nolarini, *g‘ur* (*kir*, *xir*, *xur*) so‘zi «*tog‘ yon bag‘ridagi tik soylik*, *tog‘ etagi*, *tog‘ qirras*» kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Ushbu toponim so‘z birikmasi, qo‘shma so‘z va toponimik derivatsiya jarayonini boshidan kechirib, joy nomiga aylangan: *burun*+*g‘ur* > *burun g‘ur* > *burung‘ur* > *bulung‘ur* > **Bulung‘ur**. Uning etimoni *bulun* (*bulung*) *g‘ur* so‘z shaklidir. Urgut shevasida *burun* – *bulun* – *bulung* so‘zi «*burchak*» ma‘nosini ifodalaydi⁴. Buni janubiy Qirg‘iziston toponimiyasida xuddi shu ma‘noda qo‘llanuvchi *bulung* topoleksemasi tasdiqlaydi⁵. Uning etimoni *burun g‘ur* shaklidagi birikma bo‘lib, to‘plangan toponimlar ichida bir marta uchradi. Mazkur toponim geo va gidronimik xususiyatlarga ega bo‘lgan joy nomlaridan biridir.

BURCHMO‘LLA // Burchmo‘lla (Tosh. v. Bo‘stonliq t. q.) toponimining etimologik tahlili bilan uning etimoni ham bahsli va unutilgan jarayon nomi ekanligi ko‘rsatildi. Toponim haqida ikkita taxmin bor:

¹ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.86; Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 70-бет.

²Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 74-бет.

³ Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. -С., 1997. 33-бет.

⁴ Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. -С., 1997.33-бет.

⁵ Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980. –С.52,147.

1. Toponim ikki ma'noli qismdan tashkil topgan: *burch, mo'lla*. Undagi *mo'lla* - so'zi *mulla* so'zining o'zgargan shakli. Bu joy nomi «*burchli mulla*» degan ma'noni beradi: *burchli + mulla > burchli mulla > burchmulla > Burchmo'lla*. Mazkur toponimda u > o' fonetik hodisasi ro'y bergan. Ammo toponimning ma'noli qismlariga qarab, «*burchli mulla*» degan ma'noni anglatadi deyish, bizningcha, xalq etimologiya sanaladi.

2. Oykonim ikki ma'noli qismdan iborat: *burj, mo'lla*. *Burj* so'zi «*qal'a, qo'rg'on devori bilan tutashgan kuzatuv binosi*» ma'nosini ifodalaydi¹. *Mo'lla* so'zi toponim uchun lug'aviy asos bo'lgunga qadar asli *mo'la* shaklida bo'lgan. U lug'aviy asos sifatida tanlangach, bir *l* undoshi orttirilgan: *mo'la > mo'lla*. T. Nafasovning qayd etishicha, *mo'la* - *tuproq uyib, chim yo g'isht (tosh) qalab, baland qilingan so'risimon joy. Mo'la - kuzatish, qo'riqlash, xabar berish obekti*². Agar *mo'la* lug'aviy asosining yuqoridagi ma'nolari e'tiborga olinadigan bo'lsa, u holda harbiy termin sifatida qo'llanadigan *mo'ljar* so'zi ham u bilan ma'no jihatdan bog'liq: «*xandaq oldidagi tuproq uyumi*»³. Ehtimol, *mo'ljar* apellyativi fonetik o'zgarishlarga uchrab, *mo'la* shakliga kelib qolgan: *mo'ljar > mo'lja > mo'la*. O'rganilayotgan lug'aviy asos tarkibidan talaffuz vaqtida avval *r* undoshi, so'ngra *j* undoshi tushib qolgan.

Bizningcha, *burj* so'zi *mo'lla* so'zidan keyin toponimga qo'shilgan. Arablar bu obektga yetib kelishgach, uning «*kuzatish, qo'riqlash, xabar berish obekti*» ma'nosidagi *mo'lla* so'zi ekanligini tushunib-tushunishmay, uning arabcha ko'rinishi bo'lgan *burj* so'zini ham birgalikda qo'llashgan: *burj + mo'lla > burj mo'lla > burchmo'lla > Burjmo'lla*. Uning shakllanishi jarayonida *j* tovushi *ch* tovushiga o'tgan: *j > ch*⁴.

Toponimdagi ikki lug'aviy asosning ma'nolari bir-birini to'ldirib, *qo'riqlash va kuzatish punkti bo'lgan harbiy inshootni* bildiradi. Mazkur topoobektning tog' o'rtasida joylashishi ham u ifodalayotgan toponimik ma'noga zid emas. Shuning uchun ham **Burjmo'lla** toponimi oldingi

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-том.-Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. 254-бет.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 134-бет.

³ Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. -Т., 2003. 91-бет.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. С.53.

davrlarda «*qurilgan kuzatish, qo‘riqlash punkti joylashgan joy*» ma‘nosini anglatgan. Demak, uning etimoni *burj va mo‘la* lug‘aviy asoslarining birikishidan hosil bo‘lgan *burj mo‘la* birikmasi hisoblanadi. Xullas, bu toponim xalqimiz qadimdan himoya – qo‘riqlash tizimiga e‘tibor berganligini asoslab turibdi.

D

DANG‘ARA // Dang‘ara (Far. v. shahar va t.) - toponimi kelib chiqishi haqida **bir necha taxmin bor**. Xalq vakillari mazkur toponimning kelib chiqishini quyidagi tarzda talqin qilishgan:

1. **Dang‘ara** (Far. v. shahar va t.) bilan **Dong‘ara** (Jiz. v. Baxmal t. q.) toponimlarini farqlamaslik natijasida ikkalasi ham so‘g‘d tiliga oid deyilgan faraz ham bor¹. Bu mulohazaning asoslari yo‘q.

2. Joy nomi *dang* va *g‘ara* ma‘noli qismlaridan tashkil topgan. *Dang* so‘zi tarkibida *ng* tovushi adabiy tilda *n* shaklida yoziladi. Toponimning ikkinchi kismi bo‘lgan **g‘ara** so‘zi esa qara so‘zining fonetik o‘zgarishga uchragan shakli: *qara* > *g‘ara*. Bulardan anglashilib turibdiki, toponim lol bo‘lib qol, *dong qot* ma‘nosidagi *dang* harat-holat birikmasidan shakllangan: *dang+qara* > *dang qara* > *dangqara* > *dang‘ara* > **Dang‘ara**. Uning etimoni hayratdan es-hushini yo‘qotib, qotib qolmoq ma‘nosidagi *dang qara* birikmasi hisoblanadi.

3. Kishilar bu toponimni *dan* (*don*) va *g‘ara*(*g‘aram*) so‘zlarining birikishidan kelib chiqqan deb izohlashadi: *dan+g‘aram* > *dan g‘ara* > *dang‘ara* > **Dang‘ara**. Bunda *don*, aniqrog‘i, g‘allaning g‘aramlanishi e‘tiborga olingan va ikkinchi so‘zning oxirgi tovushi bo‘lgan *m* undoshi tushgan. Biroq hamma yerda g‘allaning g‘aramlanishi shu tarzdaligini hisobga olinsa, bu fikr ham xalk etimologiyasining bir ko‘rinishi ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

4. Mazkur toponim haqida A. Devonaqulov ham munosabat bildirib², uning paxdoviy tilidagi *dan* va *gara* shaklidagi ikkita so‘zdan tashkil topganligini aytib, dap so‘zi *xursandlik, namoyish qilmoq, harakat qilmoq* ma‘nolariga egaligini, «Avesto»ning sharhlarida esa *azim hayot, katta ulug‘, bilmoq, tanishmoq* deb izohlanganligini ko‘rsatgan. Muallif *g‘ara* (*g‘arr, g‘ard*) so‘zining *yer yorig‘i, yerning*

¹ Алмаматов М. Тил тарихи дарсларида топонимик материаллардан фойдаланиш // Ўзбек тили ва адабиёти таълими. 2002 йил. 6-сон. 13-бет.

² Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар (Тайны сокровенных наименований). -Душанбе, Ирфон, 1989. 101-107-бетлар.

balandu qattiq yo'li, qilich dami, yog'och uy, zamon, xushbo'y giyoh, shahar nomi kabi ma'nolari borligini, ikkala ma'noli kismalar birlashib, joy nomini hosil qilgani uchun ma'rifat joyi, ilm joyi, hayot makoni, vatani muazimin, ulug'larni asrovchi, duoxonlar vatani degan ma'nolarni anglatishini qayd etgan¹: *dan gara > dan gara > dangara > **Dangara***. Uning etimoni *dan g'ara* birikmasi sanaladi.

5. Toponim ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *dan, g'ara*. *Dan* so'zi aslida *dana* tarzida bo'lgan². Uning ma'nosi bilimli, dono demakdir. Toponimning ikkinchi ma'noli qismi bo'lgan *g'ara* so'zi oldin *qara* shaklida bo'lgan: *qara > g'ara*. Ushbu so'zda *q > g* shaklidagi fonetik o'zgarishi ro'y bergan³. Mazkur ikki so'zning birikishidan «*dono, bilimli odamga qara*» ma'nosidagi so'z birikmasi, so'ngra qo'shma so'z hosil bo'lgan: *dana~-ga + qara > danaga qara > dang'ara*.

Dana so'zidagi ikkinchi a tovushi ikki so'zning birikishi natijasida tushib qolgan. Hosil bo'lgan ko'shma so'z onomastik konversiya jarayonida toponimga ko'chgan: *dangara > **Dang'ara***.

Toponimning kelib chiqishi haqida yuqorida aytilganlarni e'tiborga olsak, to'rtinchi faraz asosli. Sababi, bu taxminda berilgan fonetik o'zgarishlar turkiy tillar uchun doimiy va odatiy hol. Bundan ko'rinib turibdiki, toponim quyidagi tarzda shakllangan: *dana+g'a+qara > danag'a qara > dang'ara > **Dang'ara***. Bu joy nomining etimoni *dono, bilimli odamga qara* ma'nosidagi *donoga qara* birikmasi. Bizningcha, toponimning uchinchi taxminidagi ma'rifat joyi, shm joyi, hayot makoni, vatani muazimin, ulug'larni asrovchi, duoxonlar vatani ma'nosi to'rtinchi farazdagi *dono, bilimli odamga qara* ma'nosiga mazmunan sinonim bo'lib kelgan, ya'ni qadimdan bilim va ma'rifatga jiddiy e'tibor berilgan. Bu fikrlar O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti yurtboshimizning “*Jamiyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuch – ma'rifatdir*”, - degan⁴

¹ Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар (Тайны сокровенных наименований). -Душанбе, Ирфон, 1989. 103-107-бетлар.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.158.

³ Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.с.76; Маҳмудов Қ. Қадимги Туркистон. -Т., Ижод дунёси, 2003.138-бет; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 74-, 76-бетлар.

⁴ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. 7-бет.

fikrlariga hamohangdir. Demak, uchinchi hamda to‘rtinchi taxminlar bir-birini mazmunan to‘ldirgan

DUXCHI // Duxchi (Sam. v. Sam. t.; Qash. v. Shah. t. q.) joy nomining kelib chiqishi haqida ikkita taxmin mavjud:

1. Toponim ikkita ma’noli qismdan iborat: *tug’ > tug > tux+chi > tuxchi > duxchi > Duxchi*. Bayroq so‘zi turkiy tillarda *to’ // tug* so‘zi bilan ataladi¹. *To’ // tug* so‘zi fonetik o‘zgarishlarga uchrab, *t > d, g > x*² o‘zgarishlari natijasida *dux* so‘zi paydo bo‘lgan: *tug’ > dug > dux*. Unga *-chi* qo‘shimchasi qo‘shilib, bayroqdor ma’nosidagi *duxchi* so‘zi yuzaga kelgan: *dux+chi > duxchi*. Ushbu so‘z toponimning etimoni. Unda fonetik tamoyil amal qilgan. Hosil bo‘lgan *duxchi* so‘zi etnonimlashuv hodisasi natijasida apellyativ leksikadan onomastik leksikaga o‘tib, etnonimning nomini bildiradi: *duxchi > duxchi*. So‘ngra bu etnonim onomastik konversiya tufayli toponimga ko‘chgan: *duxchi > Duxchi*. Uning etimoni esa bayroqdor ma’nosidagi *tuxchi* so‘zi.

2. Bu toponim bir ma’noli qismdan iborat: *tuxsi*. T. Nafasov uni *tuxsi* etnonimining fonetik o‘zgarishga uchragan ko‘rinishi, deb³ ko‘rsatgan: *tuxsi > tuxchi > tuqchi > duxchi // duqchi*. Bunda *s* undoshi *ch* undoshiga o‘tgan: *s > ch*⁴. So‘ngra onomastik konversiya jarayonida etnonim toponimik leksika sathiga ko‘chib, joy nomini hosil qilgan: *Duxchi > Duxchi*. Uning etimoni *tuxsi* etnonimi hisoblanadi. Ushbu toponimning shakllanishiga etimon asos bo‘lgani uchun etnotoponim xisoblanib, bayroqdorlar va *duxchi* qabilasi vakillari yashaydigan joy degan ma’noni ifodalaydi. Bulardan ko‘rinib turibdiki, ikkala taxmin ham bir-birini to‘ldiradi. **Duxchi** toponimiga qachon *dux* kelsak, ozodlik hamda mustaqillik uchun kurashchilardan biri bo‘lgan *Dukchi* *eshon qo‘zg‘oloni* esga tushaveradi.

Y

YERQOCHGAN // yerqochgan (Jiz. v. Do‘stlik t. maydon va joy. Toshkent sh. joy nomi) toponimining kelib chiqishi haqida quyidagi taxminlar bor:

¹ Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. -Душанбе, Адиб, 1987. 158-бет.

² Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.74-, 77-бетлар; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.37; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 121-,140-бетлар.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.66-бет.

⁴ Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004. 74-бет.

1. Oldinlari odamlar o'zlari dehqonchilik qilayotgan yerlarni o'lchashda turli kamchilikka yo'l qo'yishgani uchun yer qochgan iborasini qo'llashgan. Keyinchalik bu ibora shu joyning nomining aylangan. Bunda toponim agroonimlardan biri sanaladi.

2. Toshkent shahrida 1966 yilda bo'lgan zilzilaning markazi xalq tilida ham shunday nomlangan. U jarlik va alohida obektning nomi. Mazkur predikativ birikma uchta ma'noli qismdan tashkil topgan: *yer, qoch, -gan*. Toponim predikativ birikmadan shakllangan: *yer qochgan*. Tabiiy hodisalardan biri bo'lgan zilzila tufayli yerning silkinishi natijasida unda katta yoriqlar paydo bo'lgan. Ushbu toponimning nomlanishiga zilzila bo'lmish geografik omilning, ya'ni ekstralingvistik omilning ta'siri seziladi. Shuning natijasida nomlanish zaruriyati va toponimning motivlanish talabi bilan oldin predikativ birikma yuzaga kelgan. So'ngra esa u toponimga aylangan: *yer+qoch+-gan > yer qochgan > yer qochgan > yerqochgan*. Ushbu toponim birinchi ko'chish qonuni asosida nomlanish talabi bilan boshqa obektlarga ham nom sifatida qo'llangan.

Toponimning etimoni *yer yorilib ketgan* ma'nosida qo'llanuvchi *ot + sifatdash* ko'rinishidagi predikativ birikma: *yer qochgan*. *yer* so'zining sakkizinchi ma'nosi¹ (biror punktdai naridagi joy) qochmoq so'zining ikkinchi ma'nosi² (biror tomonga yo'l olmoq, nari ketmoq, biror joydan uzoqlashmoq) bilan birgalikda mazkur predikativ birikmani hosil qilgan: *yer+qoch+~gan > yer qochgan*. Toponimik derivatsiya hodisasi tufayli bu predikativ birikma obektning nomiga aylangan.

YETTIKECHUV // yettikechuv (Sur. Sho'rchi t.; Qash. v. G'uzor t. daryodan o'tish joyi) toponimining kelib chiqishi to'g'risida bir qancha fikr-mulohaza bor:

1. Agar sheva vakillari gap bo'laklarini aralashtirib qo'llashlarini hisobga olsak, **yettikechuv** topogidronimi : "*kechuvga yetib keldi*", degan ma'noni ifodalash haqida sho'a yerda o'sha yerda yashovchilar gapirib berishgan.

2. Toponimi uchta ma'noli kismdan tashkil topgan: *yetti, kech, ~uv*³. *yetti* so'zi miqdor sonni bildiradi. *Kech* payt va harakatni bildiradigan omonim so'z bo'lib, harakat ma'nosidagi *kech* so'zi

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 248-249-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 606-бет.

³ Ўзбек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981. 69-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 251-, 384-бетлар.

ko 'priksiz joydagi suvdan o 'tadigan sayoz joy ma'nosini ifodalaydi¹, -uv harakat nomi yasovchi qo'shimcha.

Apellyativ leksikada bu ma'noli qismlar faol qo'llanadi: *yetti + kech +uv > yetti kechuv > yettikechuv*. Hosil bo'lgan predikativ birikma nomlanish talabi bilan toponimlashuv hodisasi ta'sirida onomastik leksikaga o'tib, mavjud obektlarni nomlash zaruriyati tufayli obektning nomi sifatida ishlatilgan: *yetti+kech+-uv > yetti kechuv > yettikechuv > yettikechuv*. Undagi yetti so'zi ko'plik ma'nosini ifodalaydi. Bu toponim kiishlar suv o'zanidan doimo o'tishi mumkin bo'lgan sayoz joyning ma'nosini anglatadi.

Ushbu toponimning etimoni *yetti+kech+-uv > yetti kechuv* predikativ birikmasi. Mana shunday predikativ birikma qolishsh toponimlar mamlakatimiz toponimlari tizimida juda kam qo'llanadi. Shuning uchun ham ularni bir obektli toponimlar sirasiga kiritish o'rinli. Mazkur toponimni ham shu guruhga kiritish lozim.

YOMCHI // Yomchi (Qash. v. Shah. t. Shakarteri qishloq kengashida q.) - topooykonimi ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: yom, -chi. Birinchi ma'noli qism bo'lgan yom so'zining qaysi tilga oidligi va kelib chiqishi ikkita faraz bor:

Avvalgi taxmin: birinchi ma'noli qism mo'g'ul tilidan o'zlashgan. Pochta hamda bekat so'zlarining mo'g'ulcha ko'inishi yom deyiladi. Bu so'zning pochta, bekat ma'nolarida ko'llanishini 1419-yildan to 1422-yil avgust oyigacha Hirotdan Xitoyga borib, elchilik qilib kelgan G'iyosiddin Naqkosh o'zining kundalik daftarida ko'rsatgan: "*Yom yoki yomxona - elchilar, davlat xodimlarshing yo'l harakatlarida ot almashtirish va kerakli yaroqlarni hozirlash uchun tayin qilingan manzil*"².

Keyingi taxmin: Mazkur so'z haqida yuqoridagi fikrlarni L. V. Dmitriev ham tasdiklab, mo'g'ul tilidagi yom so'zi, rus tilidagi yamshik so'zining pochta stansiyasi ma'nosini bu so'zdan tarakqiy etgan, deydi³. Yom (yom) so'zi tilimizda fonetik o'zgarishlarga uchragan holda ham, o'zgarishlarga uchramagan holda ham ishlatilgan: Yom // Jom. Fonetik o'zgarishlarga uchrab, ya'ni shevaning ta'sirida yom so'zi jom holatiga

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 206-бет.

² Ўринбоев А., Бўриев О. Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. -Т., Фан, 1991. 14-, 19-бетлар.

³ Дмитриев Л. В. Некоторые тюркские этимологии // Языки народов -Сибири. Кемерово, 1979. Вып. 3. -с. 37.

kelgan. Bunday fonetik hodisalarning bo'lishi o'zbek tilidagi kipchoq lahjasining xarakterli xususiyatlaridan biri. **Yomchi qishlog'i** Shahrisabz tumani hududidagi aholining shevasi qorluk laxjasining Qarshi guruhiga kiradi. Bu guruxdagi shevalarda va umuman bu lahjada j- lashish holati yo'q.

Jom - yam - pochta stansiyasi viloyatlar o'rtasidagi aloqa bekat, aloqa otlari boqiladigan, saqlanadigan joyi; *jomchi - jam-chi - yamchi* so'zlari esa o'sha yerlarda turli xizmatlarni qiluvchi kishi yohud otboqar ma'nolarida ishlatiladi. Sababi, katta hududni bosib olgan mo'g'ullar o'zaro aloqa uchun yo'llar bo'yida saroylar, bekatlar, himoya qal'alari barpo etishgan. *Yomchi* so'zi O'zbekistonning janubiy tumanlaridagi toponimlar tarkibida o'zgarishlarga uchragan holda qo'llangan. Toponimga asos bo'lgan *yom* so'zi *-chi* topoformentining qo'shilishi natijasida *yomchi* ko'rinishiga ega bo'lgan hamda onomastik konversiya jarayoni tufayli oykonimga aylangan: *yom+ -chi > yomchi > Yomchi*.

Yom so'zi Aliyomchi (Bux. v. kanal), **Yomchi qishlog'i** (Qash. v.), **Yom kishlog'i** (Sir. v.) ko'rinishlarda toponimlar tarkibida uchraydi. Bu hol ushbu so'z vositasida yasalgan toponimlar ham *yom* so'zining nafaqat apellyativ leksikada, balki onomastik leksikada ko'p qo'llanishini anglatadi. **Yom** so'zi bekat, karvon saroy ma'nolarini ifodalaydi. **Yomchi** yasama so'zi esa bekat, karvon saroylarda xizmat qiluvchi xizmatchi ma'nosini anglatadi.

Navbatdagi fikr - *yom (yom)* o'zbekcha so'z bo'lib, katta, ulkan xum ma'nosini bildiradi¹. *Yom (yom)* so'ziga *-chi* qo'shimchasi ko'shib, *yomchi (yomchi)* ko'rinishidagi yasama so'z hosil bo'lgan. Bu so'z *xum qipuvchi* degan ma'noni, *yom* so'zi esa xumni bildirgan². Demak, *yomchi (yomchi)* so'zi xum yasovchi degan ma'noni ifodalaydi.

S. Qoraev *yomchi* so'zini saroy urug'ining bir tarmog'i deb ko'rsatgan³. Ushbu fikrda ham asos bor - **Yomchi** qishlog'i (Jiz. v. Forish t.) etnotoponimlar jumlasiga kiradi, ammo toponimga asos bo'lgan etnonimning kelib chiqishi *karvon saroy xizmatchisi* degan ma'noga borib taqaladi. Urug' nomini anglatgan *yomchi (yomchi)* yasama so'zi toponimning etimonini tashkil qilgan.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981.76-77-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.257-бет.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т.,Ўзбекистон,1978.52-бет.

“**Yom** – bekat, pochta stansiyasi. Klassik mo‘g‘ul yozma tilida, shuningdek hozirgi mo‘g‘ul tili shevalarida *yom* so‘zi *jam*, *zam*, *yam* shakllarida uchraydi va «yo‘l» degan ma‘noni anglatadi; mo‘g‘ullar imperiyasi davrida esa «pochta stansiyasi», «bekat» degan ma‘noni bildirgan. *Yom* so‘zi yakutlar, ruslar, turklar, mo‘g‘ullar, xitoylar, anamitlar, tibetliklar kabi ko‘plab xalqlarning tillarida turli fonetik shakllarda uchraydi va hamma xalqlarda deyarli bir ma‘noda keladi.

Yom so‘zi mo‘g‘ullarda XIII asrga kelib paydo bo‘lgan va turkiy tillarga o‘tib, mo‘g‘ullar hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda keng tarqalgan va usmoniy turklarga yetib borgan. L.Z.Budagov «Turkchata-tarcha shevalarning qiyosiy lug‘ati»: «*Yom* – chopar minadigan ot», *yomchi* – chopar (ruschasi *yamshik* so‘zi shundan kelib chiqqan).

V.V. Radlov «Turkiy shevalar lug‘ati tajribasi»: «*Yom*: 1) (uyg‘urcha) pochta stansiyasi; 2) (usmoniy turkcha, chig‘atoycha) «pochta otlari». Elchi va choparning bir bekatdan ikkinchi bekatga almashtirib, minib ketadigan otlari saqlanadigan joy *yomxona* deyilgan. Ruslarga *yam* termini turkiy tillardan *Oltino‘rda* orqali o‘tgan».

Yomlar chingiziylar davrida qurila boshlagan. *Yom* qurishga Chingizxonning kichik o‘g‘li Ugedey ayniqsa katta ahamiyat bergan. Masalan, Qoraqo‘rum shahridan Xitoyga boradigan yo‘lda har 5 farsaxda (tahminan 30 chaqirimda) bittadan hammasi bo‘lib 37 *yom* qurilgan, har bekatda 100 kishi xizmat qilgan. Har kuni shu yo‘ldan 500 arava oziq-ovqat keltirilib omborlarga to‘kilar edi.

Mo‘g‘ullar o‘zlari bosib olgan boshqa hududlarda ham ko‘pdan-ko‘p *yomlar* qurganlar. O‘rta Osiyoda mo‘g‘ullardan keyin ham *yomlar* bo‘lgan. Masalan, Bobur Hindistonning Agra shahridan Afg‘onistondagi Kobul shahrigacha har 18 kuruh joyda (bir kuruh – 2 chaqirimga yaqin) bir *yom* qurdirgan.

Bu so‘zdan tarkib topgan toponimlar yozma tarixiy yodgorliklarda qayd qilingan. Samarqand atrofida bir necha *yom* bo‘lgan. Chunonchi, Siyob arig‘i yaqnidagi hozirgi Cho‘michli qishlog‘i XVII asrda **Yom** deb atalgan. «Boburnoma»da ham Samarqand atrofida **Yom** degan joy tilga olingan. Zomin tumanidagi **Yom** qishlog‘i ham qadimiy aholi punktidir. Eronda ham «**Yom**» degan joy bor.

Yomdan tashqari **Jom** degan joylar ham bor. Kattaqo‘rg‘on shahri yaqinidagi, Samarqand bilan Shahrizabz orasidagi **Jom** qishloqlarini, Samarqand viloyatidagi **Jom cho‘lini** aytib o‘tish mumkin. Bu ikkalasi bir so‘zning fonetik shakllaridir. Sharafiddin Ali Yazdiy o‘zining «Zafarnoma»sida, Muhammad Solih o‘zining «Shayboninoma»sida bu so‘zning har ikkala variantini ham ishlatganlar. Buyuk fors-tojik shoiri Abdurrahmon Jomiy dunyoga kelgan Jom shahri nomi ham o‘sha *yomning* o‘zginasidir.

Jizzax viloyatining Forish tumanidagi, Qashqadaryo viloyatining Shahrizabz tumanidagi, Buxoro shahri biqinidagi, Eron Ozarbayjonidagi **Yomchi** toponimlari yom otlarida «choparlik qiluvchi» yoki «yom xizmatchisi» demakdir. Rossiya Federatsiyasining yevropa qismi oblastlarida *yam* so‘zidan tarkib topgan bir necha toponim uchraydi. Naxchivon Respublikasida **Yomxona** degan qishloq bor. Bularning hammasi *yom* termini arealining naqadar keng ekanligini ko‘rsatadi. **Yomchi** – yomga xizmat qiluvchi bekat qorovuli”¹.

So‘nggi fikr - yuqoridagi fikrlardan anglashilib turibdiki, birinchi fikrdagi *yomchi* bilan keyingi fikrdagi *yomchi* o‘zaro omonimik birlik. Bu yerda pochta, karvonsaroylarda ishlovchilarning *yomchi* nomi bilan xum tayyorlovchi ma’nosidagi *yomchi* shakliy bir xillikka ega bo‘lgan, xolos. Binobarin, Toshkent, Samarkand, Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida uchrovchi *yom* qismli joy nomlarida karvon saroy yoki pochta stansiyasi xizmatchisi ma’nosi mavjud. Demak, Jomqishloq pochta stansiyasi yoxud karvon saroy joplashgan qishlok ma’nosini ifodalaydi (jom qishloq). Bu toponim tarkibida so‘z boshidagi *y* undoshi *j* undoshiga o‘tgan: $y > j$. **Jomboy** - *hamma narsasi bor, boy karvon saroy (jom boy)* va turkiy urug‘lardan birinshg nomi ma’nosidagi toponim. **Yomchi** - karvon saroy xizmatchisi va shu nomdagi urug‘ vakillari yashagan joy ma’nosini bildiradi (*yomchi*). **Jombuloq** toponimi esa karvon saroy oldidagi buloq degan ma’noni anglatadi (jom buloq). **Jombuz** - oqish rangli karvon saroy (jom bo‘z). **Jombo‘zsaroy** - *karvon saroy oldidagi oqish rangli saroy (jom bo‘z saroy)* ma’nosini ifodalaydi. Bu toponim tarkibidagi bo‘z so‘zi oqish ma’nosida kelgan.

Geografik omilga asoslaniladigan bo‘lsa, pochta bekatida ishlovchilar Shahrizabz shahrining sharq tomonidagi pochta bekatdarida

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 38-39-бетлар.

turishga hojat bo‘lmagan, chunki ushbu shaharning sharq tomoni o‘tab bo‘lmaydigan tog‘ bilan o‘ralgan. Shuning uchun *katta, ulkan xumlar* yasovchi ma’nosidagi *yomchi (yom-chi)* so‘zi esa ishonchliroq, chunki sanoat ishlab chiqarishi bo‘lmagan vaqtlarda odamlar xumlarda zarur ichimliklarni, hatto, g‘allani ham saqlashgan. Demak, **Yomchi** (Qash. v. Shax. t.) toponimining etimoni *xum yasovchi* ma’nosini anglatuvchi *yom - chi* > *yomchi* yasama so‘zi hisoblanadi. **Yomchi** (Sur. v. Boysun t.) toponimi esa karvon saroy xizmatchisi yashagan va shu nomdagi urug‘ nomi bshan atalgan joy ma’nosini ifodalaydi (*yomchi*). Mazkur so‘zdan etnonim ham, oykonim ham yasalgan, ya’ni apellyativ leksikaga oid karvon saroy xizmatchisi ma’nosidagi bu yasama so‘z onomastik leksika sathiga o‘tib, ikkita vazifani bajargan:

1. Etnonim nomi: *Yomchi*.

2. Joy nomining shakllanishi: *yom+~chi* > *yomchi* > *Yomchi* > **Yomchi**.

YAMALOQTEPA // Yamaloqtepa (Nam. v. Yangiqo‘rg‘on t. tepa) - toponimining etimologiyasi haqida uch xil taxmin bor:

1. Toponim uchta ma’noli qismdan iborat: *yama, -loq, tepa*. Bunda *yama* ma’noli kismi uning sun’iy tarzda shakllanganligini, o‘ydimcho‘ydim bo‘lib yotganligini, ya’ni kishilar tomonidan tiklangan tepalikligini ifodalaydi: *yama+-loq* > *yamaloq tepa* > *yamaloq tepa* > *yamaloqtepa* > **Yamaloqtepa**. Toponim *yamalgan // yamalgan tepa* ma’nosini ifodalaydi. Mazkur faraz xalq etimologiyasining bir ko‘rinishi.

2. Toponimdagi *yamaloq* so‘zi asli *yumaloq* shaklida bo‘lib, fonetik o‘zgarishlarga uchrab, shu holga kelib qolgan: *yumaloq* > *yumaloq+tepa* > *yamaloq tepa* > *yamaloqtepa* > **Yamaloqtepa**. *Yumaloq* so‘zi adabiy orfografik yozuvda *yumaloq* tarzida qayd qilinadi¹. *Yumaloq* so‘zining *yumaloq* shaklida yozilishi an’anaga aylangan: *yumaloq* > *yumaloq*.

3. Toponimda ikkita ma’noli qism bor: *yamaloq, tepa*. Aslida bu ma’noli qism *yapaloq* holatida bo‘lgan. Talaffuzda *p* > *b* > *m* shaklida tovush o‘zgarishlari² ro‘y bergan: *yapaloq+tepa* > *papaloq tepa* > *yabaloqtepa* > *yamaloqtepa* > **Yamaloqtepa**. Ushbu holda toponim

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 467-бет.

² Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004. 73-,75-76-бетлар; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. 39-41-бетлар.

*yalpaygan, yalpoq, yassi shaklidagi kichikroq tepa*¹ ma'nosini ifodalab, toponimik derivatsiya jarayonida shakllangan.

Agar mavjud tenalikning yumaloq(yumaloq)roqlikdan ko'ra yapaloq ekanligi hisobga olinsa, uchinchi fikrda bayon kilingan ekstralingvistik omil toponimning shakllanishiga vosita rolini bajargan. Demak, toponimga *yapaloq tepa* birikmasi etimon vazifasini bajargan.

YORTEPA // Yortepa (Nam. v. To'raqo'rg'on t. q.) – toponimi to'g'risida ikkita taxmin mavjud:

1.Hamdard, hamdard tepa ma'nolarini anglatadigan nom: **Yortepa (Yortepa)**. Kishilar ba'zan ruhan qiynalishganda o'zlariga do'st-yor, ya'ni hamdard va hamfikrlarni qidirishlari bor haqiqat. Mana shu jarayon oqibatida oronim, ya'ni tepalik **Yortepa** deya nomlangan. Aholi talaffuzda qisqalikka erishish uchun *do'st-yor tepa* deyish o'rniga *yor tepa* > **Yortepa** deb atashgan².

2.Mazkur toponim ikkita ma'noli qismdan shakllangan: *yor, tepa*³. Birinchi ma'noli qism aslida uchta bo'g'indan iborat bo'lgan: yarilgan (*yor* so'zi oldin *ya:r* holida cho'ziq aytilgan, keyinchalik cho'ziqlik kamaygan). U (birinchi bo'g'in) talaffuz vaqtida va nomlanish jarayonida ekonomiya (iqtisod) prinsipi asosida qisqarib, *yar* holatida kelib qolgan. Ushbu qismga toponimlashuv jarayoni oqibatida *tepa* toponimik aniqlagichi, ya'ni oronimik xarakterdagi indikator qo'shilgach, unda tovush o'zgarishi va bo'g'in(lar) tushishi hodisasi ro'y bergan: *yarilgan* > *yarilgan+tepa* > *yaril tepa* > *yar tepa* > *yortepa* > **Yortepa**.

Tepa(liklar) tabiiy-geografik obektlardan biri bo'lib, o'z-o'zidan yorilmaydi, tabiiy ofat bo'lgan zilzila tufayli yer, shu jumladan, tepalar ham ma'lum bir vaqtdagina yorilishi geografiya va geologiyaga oid ilmiy kuzatishlarda tasdiqlangan. Bu toponimning etimologik tahlilida geografik va rekonstruksiya usullari leksik, fonetik tamoyillar bilan birga ishlatilgan.

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. 484-бет.

² Бу тахмин топообъект ёнидаги кишилардан сўраб ёзиб олинган.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.261-бет; Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Учинчи қисм (к-т ундошлари билан бошланадиган туркий сўзлар). -Т., Университет, 1999.135-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.239; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 331-бет.

Demak, ekstralingvistik omil ta'sirida ushbu oronimik obekt, aniqrog'i, tepalik nomlangan. Toponim haqidagi birinchi taxmin xalqona etimologiyaning bir ko'rinishi bo'lsa, ikkinchi taxmin ancha ishonchli ilmiy mulohazadir. *Yorilib ketgan tepa* ma'nosidagi ushbu toponimning etimoni *yarilgan tepa // yorilgan tepa* birikmasi sanaladi.

YASHIQ // Yashiq (Nam. v. Nam. t. q.) joy nomi ikkita ma'noli qismdan iborat: *yash*, *-iq*¹. Toponimning birinchi ma'noli qismi *yash* so'zi hozirgi kunda yosh tarzida aytiladi, chunki a unli tovushi vaqt o'tishi bilai o unli tovushiga aylangan². *-iq* qo'shimchasi *-liq*² qo'shimchasining fonetik jihatdan o'zgarish shakli: *-liq* > *-iq*. Bunda fonetik o'zgarishning alohida bir turi bo'lgan tovush tushishi ro'y berib, *l* undoshi tushgan.

Demak, *yash* so'ziga *-liq* topoformantining qo'shilishi bilan yasama so'z hosil bo'lgan, so'ngra onomastik konversiya jarayoni ro'y berib, mazkur toponim shakllangan: *yash~-lyq* > *yashlyq* > *yashliq* > *yashiq* > **Yashiq**. Bunda *-lyq* topoformantidagi *yl* unlisi *i* unlisiga o'tgan: *yl* > *i*³ va *l* undoshi tushib qolgan. Ushbu toponim «*yoshlar yashagan yer*» yoxud «*yangi joy*» degan ma'nolarni anglatadi. Toponim uchun *yashliq* yasama so'zi etimondir. Undan **Yashiq** shaklida toponim hosil bo'lgan, so'ngra **Yashiq** qishlog'ida yashovchilar degan ma'noda etnonim yasalgan: *Yashiq* > **Yashiq**. Bulardan ko'rinib turibdiki, toponim tarkibidagi *l* tovushi tushgan.

YAKKABOG' // Yakkabog' (Qashqadaryo viloyatidagi t. nomi) toponimi to'g'risida quyidagi taxminlar mavjud:

1. Fors-tojikcha *yakka* so'zi *bog'* so'ziga qo'shilganda bu fitotoponim hosil bo'lgan: *yakka* > *yakka+bog'* > *yakka bog'* > *yakkabog'* > **Yakkabog'**. Bitta *bog'* degan ma'noni beradi, degan fikr mavjud. Bu taxmin *yakka* so'zining *bir*, *bitta*, *yolg'iz* ma'nolari asosida shakllangan⁴: *bir bog'*, *bitta bog'*, *yolg'iz bog'*. Bu ma'nolar esa shu so'zning eshivilishi bilan kishining esiga tushadigan ma'nolar hisoblanadi.

¹ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.245; Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 274-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.9-10.

³ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. с.21-22.

⁴ Qarang: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 101-бет.

2. Mazkur toponimning kelib chiqishi haqida ikkinchi taxmin ham yakka soʻzining *yagona*, *noyob*, *tengi yoʻq* va *oʻxshashi yoʻq* maʼnolarining ishtirokida¹ shakllangan toponimdir: yakka > yakka + bogʻ > yakka bogʻ > yakkabogʻ > **Yakkabogʻ**. Ushbu taxminda esa toponim: *yagona bogʻ*, *noyob bogʻ*, *tengi yoʻq bogʻ* va *oʻxshashi yoʻq bogʻ* maʼnolari majmuidagi *betakror* va *noyob bogʻ* maʼnosiga ega. Mazkur toponim joylashgan hudud kuzatilsa, togʻ va togʻ yon bagʻri, bir qancha soylar hamda ikki katta daryo oqib oʻtadigan bu joyda *bir-biridan yaxshi*, *goʻzal* va *noyob bogʻlar* borligiga shubha qilmaysiz. Toponim *noyob bogʻ*, *tengi yoʻq bogʻ*, *oʻxshashi yoʻq bogʻ* maʼnolari majmuidagi *betakror* va *noyob bogʻ* maʼnosiga ega.

YAKKASAROY // Yakkasaroy (Tosh. sh. tuman nomi) – toponimining kelib chiqishi toʻgʻrisida quyidagi taxminiy mulohazalar bor:

1. Bu toponim u joylashgan hududda bittagina boʻlgani uchun shunday nomlangan: *yakka+saroy* > *yakka saroy* > *yakkasaroy* > **Yakkasaroy**. Agar xalqimiz qadimdan har ishda ijodkor hamda mehnatkashligini hisobga olsak, bu taxmin xalq etimologiyasi boʻlib chiqadi.

2. Mazkur joy nomida ikkita maʼnoli boʻlak bor: yakka, saroy. Yakka soʻzining *yagona*, *noyob*, *tengi yoʻq* va *oʻxshashi yoʻq* maʼnolarining bor². Saroy soʻzi ikkita koʻrinishdagi omonim soʻz boʻlib, uning birinchi shakldosh soʻzining maʼnosi (*saroy turkiycha soʻz boʻlib*) *oʻzbeklar tarkibiga kiruvchi urugʻ-qabilalar uyushmasi*³. Ikkinchi omonim soʻzning esa quyidagi maʼnolari mavjud: “*uy, boshpana; qasr; karvonsaroy; yopiqbozor; xon, amir, podshoxdarning doimiy qarorgohi boʻlib xizmat qilgan hashamatli katta bino; koshona; saroydagi davlat boshqaruvi; hokimiyat, saltanat; umuman, istiqomat qilish yoki biror ijtimoiy faoliyat uchun moʻljallab, zamonaviy meʼmorlik uslublarida qurilgan hashamatli katta bino va majmualar; karvonlar, savdogarlar qoʻnadigan, mehmonxonali, hovli va otxonali joy; karvonsaroy, rabot*”³.

Mazkur toponim esa birinchi omonimik soʻzning maʼnolaridan shakllangan joy nomidir. Chunki oldingi davrda saroy qabilalar uyushmasining urugʻlari markazga yaqin shahar va qishloqlarda istiqomat qilishgan.

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 101-бет.

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 101-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 452-453-бетлар..

Bizningcha, toponimning shakllanishi uchun saroy etnonimi topoasos bo‘lgan va Yakkasaroy etnotoponimi yuzaga kelgan: *yakka+saroy* > *yakka saroy* > *yakkasaroy* > **Yakkasaroy**. Mazkur joy nomi *yakka* so‘zining “*yagona, noyob, tengi yo‘q va o‘xshashi yo‘q*” ma‘nolari bilan etnonimning etnonimik ma‘nosi birikkan: *yakka+saroy* > *yakka saroy* > *yakkasaroy* > **Yakkasaroy**.

Keyinchalik vaqt o‘tishi bilan saroy so‘zining etnonimlikdan boshqa quyidagi ma‘nolari ham toponimning toponimik ma‘nosiga singganday tuyuladi, ammo singmagan: “*qasr; karvonsaroy; yopiqbozor; xon, amir, podshoxdarning doimiy qarorgohi bo‘lib xizmat qilgan hashamatli katta bino; koshona; unuman, istiqomat qilish yoki biror ijtimoiy faoliyat uchun mo‘ljallab, zamonaviy me‘morlik uslublarida qurilgan hashamatli katta binolar; karvonlar, savdogarlar qo‘nadigan, mehmonxonali, hovli va otxonali joy; karvonsaroy, rabot*”¹. Bu hol esa uning bugungi kunda ham joy nomi sifatida saqlanishiga asos bo‘lgan. Demak, toponim *yagona, tengi yo‘q* ma‘nosidagi *saroy* etnonimidan etnotoponim sifatida shakllangan, uning etimoni *saroy* etnonimi hisoblanadi.

YALOQTEPA // Yaloqtepa (Sam. v. Urgut va Payarik t. q. va tepa) toponimi haqida ikki xil faraz bor:

1. Gala-gala bo‘lib uchadigan qorakush va chug‘urchuqlar *qorayaloh* deb ataladi. Ba‘zan esa ularni *yaloqqush* yoki *yaloq* deb aytishadi. Ikki so‘z birikib, so‘z birikmasini, qo‘shma so‘zni, so‘ngra onomastik konversiya tufayli toponimik leksika sathiga ko‘chgan: *yaloqqush+tepa* > *yaloqqush tepa* > *yaloqqushtepa* > *yaloqtepa* > **Yaloqtepa**. B. O‘rinboev chug‘urchuqlar ko‘p bo‘ladigan tepa va ust qismi yassi, tekis balandlik, *suyritepani Yaloqtepa* deb atalishini ta’kidlaydi². Ushbu fikrga qo‘shilmaymiz. Sababi, bunday tepalar ko‘p, ammo bu tarzda nomlanmagan.

2. Bizningcha, mineral tuzlar va ularning birikmalari yerimizda mavjud. Mana shunday xususiyatga ega bo‘lgan *tepalikni yalagan* yoki *uning biror parchasini olib so‘rgan kishilar og‘zi, tili va oshqozoni uchun foydali shifo topishgan*. Mamlakatimiz hududi o‘zining mana shunday tabiiy boyliklari bilan qadimdan mashhur bo‘lgan. Unga mana shu toponim kabi **Ko‘ktosh** (Qash. v. Qamashi t. tepa) joy nomini

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 452-453-бетлар.

² Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. -С., Зарафшон, 2003. 167-бет.

ham misol sifatida ko'rsatish mumkin. Ko'k yo'tal kasaliga chalinganlar *Ko'ktosh* dagi toshga suv qo'yib, so'ng idishga solib ichishsa, bu darddan forig' bo'lishgan.

Binobarin, Yaloqtepa mineral tuzlarga boy bo'lgani uchun yalangan tepa degan ma'noni ifodalaydi: *yaloq + tepa > yaloq tepa > yaloqtepa > Yaloqtepa*. Uning ilk ma'nosi va shakli *yaloq tepa* birikmasi sanaladi.

YANAQAZG'AN // Yanaqazg'an // Janaqaz (qudug'i) (Nav. v. Tomdi va Qiziltepa t. quduq) toponimi haqida ikkita taxminiy izohli fikr bor:

1. Joy nomi uchta ma'noli bo'lakdan tuzilgan: *yana, qaz, -gan*. Toponimik derivatsiya jarayoni tufayli ular birlashib, bir butun holatda toponimni tashkil qilgan: *yana <- qaz + qan > yana qazgan > Yanaqazgan*. So'ngra unga quduq indikatorini qo'shilgan: *yana qazgan > Yanakazg'an + qudugi > Yanaqazg'an qudug'i*. Uning tarkibidagi quduq indikatorini ba'zan talaffuzda tushib qolgan: **Yanaqazg'an qudugi > Yanaqazg'an**.

2. *Yana* so'zi ravish so'z turkumiga oid bo'lib, shevalarimiz, xususan, qipchoq lahjasiga oid shevalarda *jana* formasida ham qo'llanadi, *-gan* fe'lining sifatdosh shaklini yasovchi qo'shimcha. *Quy*i va *qudi* so'zlarining *-q* so'z yasovchi qo'shimcha ta'sirida hosil bo'lgan *kudug* ko'rinishiga kelishi o'zbek tiliga xos bo'lgan singarmonizm hodisasiga bog'liq¹. Hosil bo'lgan so'zda *i > u* va *y > d²* shaklidagi fonetik o'zgarishlar ro'y bergan va *-i* egalik qo'shimchasi qo'shilgan. Undagi *quduq* indikatorini topoasosga qo'shilmaydi. Toponimning quduq indikatorini ba'zan tushib qolgan: *Yanaqazg'an + qudug'i > Yanaqazg'an qudug'i > Yanaqazg'an*. Unga *yana qazgan qudug'i* ko'rinishidagi relyativ birikma etimon hisoblanadi.

YANAQISHLOQ // Yanaqishloq // Janaqishloq (Qash. v. Yakkabog' t. k.) - toponimining shakllanishi haqida ikki xil faraz bor:

1. Toponimning birinchi ma'noli qism *yana* II *jana* so'zi ravish so'z turkumiga oid³, ikkinchi ma'noli qism diaxron planda uchta ma'noli qismga bo'linadi: *qish+ -la+ -q > qishloq*. Yasalgan so'z sinxron planda bir ma'noli o'zak morfema. Bunday xulosaga kelishning

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.571-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.53-54.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 529-бет.

sababi ushbu joy nomining etimonini *yana (jana) qish+ -la+ -q* tarzida olib bo'lmaydi. Apellyativ leksikadagi so'z yasaliş jarayoni birlamchi hodisa sifatida birikma tarkibida oldin ro'y bergan va toponimga ko'chgan: *yana+qishloq > yana qishloq > yanaqishloq > Yanaqishloq*. Uning etimoni *yana(jana) qishloq* shaklidagi relyativ birikma.

2. Toponimning birinchi ma'noli bo'lagi ravish so'z turkumiga oid emas, balki *yona (jona), yonalik (jonalik)* ko'rinishidagi so'z ot so'z turkumiga oid. *Yana (yana)* so'zining birinchi bo'g'inida oldin o unlisi bo'lgan, so'ngra bu unli a unli tovushiga aylangan: *o > a*. Bu holda *yana* va *qishloq* so'zlari o'zaro birikib, *yana (yana) qishloq* atributiv birikmayai yuzaga keltirgan. Undan so'ng toponimik derivatsiya jarayoni bilan bu birikma toponimga ko'chgan: *yona+qishloq > yana qishloq > yana qishloq > yanaqishloq > Yanaqishloq*. Bu yerda yana topoleksemasining *ya* ko'rinishidagi birinchi bo'g'ini *ya* shakliga aylangan: *yo > ya > ya*. Yoki aksincha.

Bu toponimning etimoni *yana qishloq* ko'rinishidagi relyativ birikma emas, balki *yana (yana) qishloq* shaklidagi atributiv birikmadir. *Yana* so'zi *yona// yana* holatida bo'lgan, grafik o'zgarish bilan shu holda yozilgan. U holda mazkur toponim *yonalikdagi qishloq yoki jarlik bo'yidagi qishloq* ma'nosini anglatadi. Bizningcha, birinchi fikrda qayd etilgan aholi ko'p va tig'iz yashaydigan joy nomi ma'nosidagi **Yanaqishloq** toponimining tahlili ishonchliroq. Sababi, mazkur toponim tekislikda joylashgan, ya'ni tabiiy geografik omil ushbu toponimning shakllanishiga asosiy vosita bo'lgan.

Ikkinchi taxmin mazkur toponimga mos emas. Sababi, shaklan bir xil ammo mazmunan boshqa-boshqa bo'lgan joy nomlari haqida fikr yuritildi. Biroq ikkinchi farazga to'g'ridan-to'g'ri mos tushadigan topoobektni Surxondaryo viloyatining Denov tumanidagi tog'li hududda mavjud: *yonalikdagi qishloq > yonadagi qishloq > yana qishloq > yanaqishloq > yanaqishloq > Yanaqishloq*. Demak, mazkur ikki toponim shaklan bir xil bo'lsa ham, mazmunan o'zga ma'nolarni ifodalagan. Ikkala toponim ham toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayoni oqibatida shakllangan. **Yanaqishloq** toponimi *yonalik yoki jarlikdagi qishloq* ma'nosini anglatadi. Bu toponimda *yana (yona)* so'zi harakat-holatning sifati, miqdor-darajasi kabi manolarni anglatadi. Joy nomining **Yanaqishloq // Janaqishloq** tarzida

aytilishiga sabab, toponim yaqinida qarluq lahjasi vakillari va qipchoq lahjasi vakillari yashashadi va toponimni u yoki bu darajada qo‘llashadi.

YANGIER // Yangier (Sir. v. t.) joy nomi dalillar bilan tahlil qilinsa, quyidagi holat ko‘rinadi: u joy nomi bo‘lishidan oldin, ikkita so‘zdan iborat bo‘lgan: *yangi va yer*¹ (yoki *yangi va yer*). Ushbu ikki so‘z apellyativ leksikaga xos ma’noviy xususiyatlarni namoyon qiladi. Nutqimizda ko‘p ishlatiladigan *yangi+yer* > *yangier* so‘zi ham bor. Bu ikki so‘zdan apellyativ leksikaga oid qo‘shma so‘z sifatida shakllangan: *yangier*.

Yangi va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish boshlangan XX asrning elliginchi va oltmishinchi yillarida “*yangi ochilgan, ilk marta ishlov bershayotgan yer*” ma’nosidagi yangi yer birikmasi onomastik konversiya tufayli toponimga ko‘chdi² hamda toponim vazifasini bajara boshladi: *yangi+yer* > *yangi yer* > **Yangier**. Bu yerda analogiya hodisasi ro‘y bergan. So‘z yasash hodisasi hisoblangan *yangi+yer* > *yangi yer* so‘zi onomastik konversiya tufayli yangi o‘zlashtirilgan joy ma’nosida shakllangan toponim **Yangierga** o‘xshash bo‘lib qolgan. Chunki yangi yer apellyativ leksika tarkibida so‘z yasashning kompozitsiya usuli bilan shakllangan yangi so‘z sifatida o‘rganilsa hamki, toponimga o‘tmagan.

Yangier toponimi esa yangi yer so‘z birikmasining birdan ko‘chirib olinishi emas, boshqa so‘z, ya’ni toponimlashuv tufayli toponim hisoblanadigan onomastik leksikaning birligi bo‘lib qolgan. Bunda onomastik derivatsiya jarayonining maxsulini ko‘rish mumkin. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tarixiy nomlar diaxron usulda ham o‘rganilgani kabi hozirgi nomlarning sinxron usulda tadqiq etilishi ham o‘rinli. 3. Do‘simovning qayd etilishcha, sinxron usulda toponimlarni tadqiq qilishda nomlanish tamoyiliniig pozitivlik talabi bilan yasalgan toponimlar Xorazmda ko‘p uchraydi³.

YALANG‘OCH // Yalang‘och (Farg‘ona v. Buvayda t. q., Toshkent shahrida shu nom bilan atalgan mahalla va daha, Qo‘qon

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 482-483-бетлар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.248-249-бетлар.

² Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. 132-бет.

³ Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. -Т., Фан, 1985. 2-сон. –Б. 33-37.

shahrida esa shu nomdagi joy bor) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminiy mulohazalar mavjud:

1. Oldinlari kishilar kambag'allikdan kam kiyinishgan yoki kiyimsiz holda yurishgan ekan. Shu holdan kelib chiqilgan holda topoobekt **Yalang'och** deb nomlangan. Bu mulohaza unchalik ishonchli emas. Sababi, odamlar doimo kishilik jamiyatida kiyim kiyishni odat qilishgan. Bu taxmin xalqona taxmindir.

2. Bu toponimni N.Oxunov Farg'ona vodiysi aholisining etnik tarkibini XX asrning birinchi yarmida o'rgangan tarixchi olim S.Gubaevaning ma'lumotlariga asoslanib, *yalang'och* etnonimidan shakllangan, deydi¹: *yalang'och* (etnonim) > **Yalang'och**. Bu ikki olim tomonidan maxsus qayd etilgan *yalang'och* etnonimi kattaroq biror bir urug'ning qismlaridan biri bo'lsa kerakki, X.Doniyorovning "O'zbek xalqining shajara va shevalari" nomli kitobida turkiy va o'zbek urug'lari sifatida berilmagan². Ammo taniqli toponomist olim N.Oxunovning ma'lumotlariga asoslanib, mazkur toponimni etnotoponimlar sirasiga va yana tarixiy toponimlar jumlasiga kiritish mumkin. Uning etimoni *yalang'och* shaklidagi yasama so'zdir. Bizningcha, **Yalang'och** toponimining kelib chiqishi to'g'risidagi bu ikki taxminiy fikrdan ikkinchisida haqiqatga yaqinlik ko'proq dalillangan.

YAPALOQTEPA // Yapaloqtepa (Qash. v. G'uzor t. tepa) toponimi haqida ikkita taxmin bor:

1. Sinxron nuqtai nazaridan esa u ikki ma'noli bo'lakdan tashkil topgan: yapaloq va tepa. Diaxron nuqtai nazaridan qaralganda *yapaloq* (*yapaloq*) so'zi beshta ma'noli qismdan iborat: *yap*, *-a*, *-la*, *-q*, *tepa*. Demak, Yapaloktepa toponimining birinchi qismi *yap* o'zagiga emas, balki *yay* (*yaz*) o'zagiga ega, ya'ni bu so'z aslida *yay+ib* > *yapip* > *yat-a+la-q* > *yapaloq* > *yapaloq* shaklidan hosil bo'lgan. Bu holda y undoshi quyidagi fonetik o'zgarishlarga duch kelganini inkor qilmaymiz: *p* > *j* > *ch* > *sh* > *s* > *z* hamda *z* > *y*³.

Ushbu toponimda yapaloq so'zi topoasos vazifasini bajargan. *Yassi*, *yapaloq* so'zi tepalikning yoyiqroq, kengroq ekanligini anglatadi. Ana shu atributiv birikmadan joy nomi shakllangan: *yay+ib* > *yayip* >

¹ Охунув Н. Жой номлари таъбири.-Т., Ўзбекистон, 1994. 67-бет.

² Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.-Т.,1968. 5-37-бетлар.

³ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.53-56-,61.

yap+-a+-la+-q > *yapaloq* > *yapaloq+ tepa* > *yapaloq tepa* > *yapaloqtapa* > **Yapaloqtapa**. Bu toponim uchun “yayilib ketgan”, “yapaloq holatidagi tepa” ma’nosidagi *yapaloq tepa* birikmasi etimon.

2. Bu joy nomi yali¹, -q, tepa ma’noli qismlaridan iborat. Toponim tarkibida tovushlar(l va p)ning o‘rin almashishi - metateza ro‘y bergan², -q qo‘shimchasining ta’sirida *i* tovushi *o* tovushiga o‘tgan, ya’ni singarmonizm hodisasi amal qilgan va birinchi bo‘g‘indan so‘ng a tovushi orttirilgan: *yalpi+~k*, > *yalpiq* > *yalpoq* > *yappoq+tepa* > *yapaloq tepa* > *yapaloqtapa* > **Yapaloqtapa**. Demak, toponimning etimoni *yalpiq* > *yapaloq* shaklidagi yasama so‘zdir. Bizningcha, bu farazda haqiqatga yaqinlik ko‘proq.

YASTEPA // Yastepa (Sam. v. Tayloq t. tepa) - toponimi ikkita ma’noli qismdan tashkil topgan: *yas*, *tepa*. Birinchi ma’noli qism *yas* so‘zi fonetik o‘zgarishlarga uchrab, shu holga kelgan. Aslida *yassi* shaklida bo‘lgan³.

Bu toponim quyidagicha holda shakllangan: *yassi+tepa* > *yassi tepa* > *yassitepa* > *yastepa* > **Yastepa**. Uning etimoni tekis tepa ma’nosidagi *yassi tepa* birikmasi. Demak, bu toponim fonetik o‘zgarishlardan biri bo‘lgan tovush tushishi hodisasi ro‘y bergan birikma asosida yuzaga kelgan. Uning etimoni *yassi tepa* birikmasi.

J

JALOLQUDUQ // Jalolquduq (Andijon v. sh., t.,q.) - toponimining kelib chiqishi haqida bir necha taxmin bor:

1. Bu toponimni *jarlikdagi quduq*, *jarlik quduq* (*jarlikdagi quduq* > *jarlik quduq* > *jarquduq* > *jalolquduq* > **Jalolquduq**) birikmalaridan keltirib chiqarayotgan kishilar ham bor, ammo bu farazga qo‘shilib bo‘lmaydi, Chunki *jarlik* so‘zining *jala* yoki *jalol* ko‘rinishiga kelib kolishi mumkin bo‘lmagan hol.

2. Toponim tarkibidagi *jalol* so‘zini kishi ismiga bog‘lashadi: *jalol* > *Jalol*. Bu gidronim kishi nomi bilan atalgan va *Jalol* qazigan quduq ma’nosini ifodalaydi. Ushbu taxmin ham, bizningcha, xato. Agar obektlarga nomni kishi ismlaridan olinsa, unda hamma joyni kishi nomlari bosib ketardi. Demak, bu ikki taxmin xalq etimologiyasi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т., Фан, 1963.37-бет.

² Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.78-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 488-бет.

3. Toponim geografik joylashuv nuktai nazaridan qaralganda, boshqa toponimik obektlarga nisbatan pastlikda joylashgan. Albatta, atrofi baland-baland tepaliklardan iborat turli xil obektlarga nisbatan Jalolquduq obektining quyilikdagini sezish mumkin. Mazkur joy nomi ikkita ma'noli bo'lakdan tashkil topgan: *jalol*, *quduq*. Bu ma'noli bo'laklardan *jalol* so'zi turli fonetik o'zgarishlarga uchrab shu holga kelib, apellyativ so'z sifatida shakllangan va toponimga asos bo'lgan.

Toponim tarkibidagi birinchi morfemani kishi ismiga bog'lab qo'yish bu toponimda o'rinli emas. Ushbu apellyativ quyidagicha shakllangan: *jala* > *jalal* > *jalol*. So'z tarkibida l undoshi orttirilgan va undagi ikkinchi *a* unlisi *o* unlisiga almashgan: *a* > *o*¹. Joy nomining ikkinchi ma'noli bo'lagi bo'lgan quduq apellyativining shakllanishi uch xil ko'rinishga ega:

1) Bu so'z *suv sol* va *suvni to'k* ma'nolaridagi *quy* fe'lining qadimgi turkiy tildagi *qud*² shakliga *-ug* qo'shimchasini qo'shishdan hosil bo'lgan: *qud+ug* > *qudug'* > *quduq*. Hosil bo'lgan so'z tarkibidagi *g* undoshi *q* undoshiga assimilyasiya hodisasi³ tufayli aylangan: *g'* > *q*;

2) ushbu so'z past ma'nosidagi quyi sifatining *qudy* shaklidan⁴ *-q* qo'shimcha sini qo'shish bilan yasalgan: *qudy+q* > *qudyq* > *quduq*. Bu yerda esa *m* unlisi so'zga *-q* qo'shimchasi qo'shilishi ta'sirida singarmonizm hodisasi ro'y berib, *u* unlisiga o'zgargan: *i* > *u*;

3) mazkur so'zning yuzaga kelishiga U11-X asrlarda ishlatilgan *quzug'* so'zi⁵ asos bo'lgan: *quzug'* > *quzuq* > *quduq*. Bunda *z* undoshi *d* undoshiga⁶ vakg o'tishi bilan o'zgargan: *z* > *d*.

Bu holatlar quduq so'zining shakllanishini isbotlaydi. Quduq so'zi toponimning ikkinchi morfemasi bo'lib, turkiy so'zlar jumlasiga kiradi. Odatda kuduq so'zi ikki holatda qayd qilinadi:

Cho'llarda suv uchun qazilgan gidronimik inshoot - *quduq*. yer osti suvlari mo'l bo'lgani uchun chuqurlik qazilganda tezda suv chiqib ketadigan yerlarni ham ramziy ma'noda quduq deb atash aholi nutqiga xos xususiyat. Ushbu ikki holdan so'nggisi etimologik tahlilga kerak

¹ Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.72-бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 571-бет.

³ Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004. 80-бет.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 180-бет.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. 464-бет.

⁶ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. 61-62-бетлар.

bo'ladigan dalil. Sababi, toponim quyilikda, nisbatan pastlikda joylashgan. Demak, yer osti suvlari balandliklarga nisbatan bu yerda ko'proq bo'ladi, zarur hollarda quduk qazib, suv olish ham mumkin.

yer osti suvlarining bunday tez chiqishi uchun ma'lum bir sabablar ham bo'lishi kerak. Tub aholi vakillarining qayd etishicha, ushbu joyda tez-tez jala yog'ib, keragidan ortiq, suv yig'ilib turgan. Ma'lum vaktidan so'ng bu suvlarning bir kismi oqib ketgan va bir kismi esa yerga singib ketgan. Bu hol jalol so'zining oldin bu shaklda bo'lmaganligini asoslaydi. **Jalol** so'zi kishilar nutqida oldin jala tarzida ko'llangan.

Jala so'zi turkiy so'zlardan biri. Vaqt o'tishi bilan *jala va quduq* so'zlari *seryog'inli joydagi quduq* ma'nosini o'zida jamlagan holda birlashib ketgan: *jala+quduq > jalaquduq*. Talaffuz jarayonida birinchi so'zdagi *l* undoshiga mos holda shu so'zdan keyin *l* undoshi orttirilgan, ya'ni ikkilantirilgan¹ va *jala* so'zidagi *a* tovushlari *o* tovushiga aylangan: *jalaquduq, > jalalquduq > jalolquduq*. Hosil bo'lgan birikma toponimlashuv hodisasi tufayli joy nomiga ko'chgan: *jalolquduq > Jalolquduq*. Birinchi bo'g'indagi *l* undoshi talaffuzda ikkini bo'g'in oxirida ham qo'llanilgan.

*Jala*² topoleksemasi bu toponimning toponimik asosi vazifasini bajargan. Toponimik indikator sifatida quduq so'zi ishlatilgan, ammo obektlarning vazifasi o'zgarishi bilan quduq so'zi toponimik aniqlagich vazifasini bajarmay, *jala* toponimik asosiga birlashib ketgan. Natijada, *shahar, tuman, qishloq* kabi so'zlar bu joy nomi uchun indikator, ya'ni toponimik aniqlagich vazifasida qo'llana boshlangan: **Jalolquduq, Jalolquduq tumani, Jalolquduq shahri, Jalolquduq qishlog'i**. Biroq bu indikatorlar kamdan-kam hollarda ishlatilishi tufayli toponim Jalolquduq holatida qo'llanishi ko'p uchraydi. Ushbu toponim uchun etimon *jala* va quduk so'zlarining birlashtiruvchi ma'nolarini, ya'ni *jala* ko'p yoqqani uchun yer qazilganda yer osti suvlari tez chiqadigan joy ma'nosini anglatuvchi *jalaquduq* birikmasi hisoblanadi. Toponimning Jalolquduq bo'lib ketishi tilimiz tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos mahsuli.

Jalolquduq joy nomining etimoni *jala* va *quduq* so'zlarining birlashtiruvchi ma'nolarini, ya'ni *jala ko'p yoqqani uchun yer osti suvlari yer qazilganda tezda chiqadigan joy* ma'nosini anglatuvchi

¹ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Кўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 394-396-

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 271-бет.

jalaquduq birikmasi ekanligini asoslovchi manba bu geografik omil sanaladi. Uning shakllanishida quyidagi geografik omillar yetakchi vosita bo'lgan:

a) obektning boshqa obektlarga nisbatan olganda pastliqda joylashganligi; b) ko'p vaqtlarda yomg'ir bilan birga jala yog'ib turishi; v) yeri kazilganda tezda suv chiqib kelishi quduqlarning ko'pligiga asos bo'ladi. Bu omillar toponimning nomlanishida ham vosita bo'lgan.

Leksik va fonetik tamoyillar toponimlarning tarkibini o'rganish usuli bilan bu toponimning etimologik tahlili jarayonida ishlatilgan. Demak, **Jalolquduq** toponimi kishi ismi bilan bog'liq emas, balki tabiiy geografik holatlarni ifodalaydigan jala, quduq so'zlarning ma'nolarini jamlovchi geografik omillarga bog'liq.

JONDOR // Jondor (Buxoro v.t.) – toponimii to'g'risida bir necha taxminiy fikr-mulohazalar bor:

1. “**Jondor** - Buxoro xonligida «jallod», «yasovul (politsiya) boshlig'i». Bu so'zning asosiy ma'nosi «tirik mavjudot», «jonu jonivor». Buxoro viloyatidagi **Jondor** shaharchasi Jondor tumani markazi, Jizzax viloyatida Baxmal tumanida **Jondor** (Jondorning qiri) degan joy bor.

Buxoro yaqinidagi Jondor qishlog'ida tug'ilib, Buxoro amirining shaxsiy kotibi bo'lib ishlagan Mirzo Sodiq Munshiy Jondoriy Jondor qishlog'iga suv kelmay qolganda Buxoro amiri Haydar nomiga (XIX asr boshlari) «*Najotpanoh! Hamma narsa, xusususan Jondor suv bilan tirik*» deb bir jumlagina ariza yozgan ekan.

Adabiyot va zakovotni hurmat qiladigan Haydarga bu so'z o'yini juda yoqib tushgan va Jondor qishlog'iga suv ochishga farmon bergan ekan. Romitan tumanida **Bozorboyjondor**, **Kattajondor** degan qishloqlar qayd qilingan”¹.

2. Bu toponim suvsiz, cho'l bo'lgan hududda joylashgan. Bu yerda odam tugul jonivorlar ham issiq va suvsizlikdan qiynalishgani uchun hayvonlarga achinish ma'nosida jonivorlar yashaydigan joy **Jondor** deb atalgan: *jonivor* > *jonvor* > *jondor* > **Jondor**. Bunda uning etimoni jonivor so'zi ekanligi ayon bo'ladi. XX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Qizilqum cho'li, Qarshi cho'li, Jizzax cho'li hududlarida o'sha yerlarda yashovchilar, shu jumladan, hayvonlar ham suvsizlik va issiqdan qiynalishgan.

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. -Т., 2009. 44-бет.

3. Mazkur joy nomi qipchoq shevalarida ko‘p qo‘llanadigan va bo‘ri¹ ma‘nosini anglatuvchi jondor zoonimik so‘zidan shakllangan: *jondor* > **Jondor**. U fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, tirik, tirik mavdudot degan ma‘nolarni bildiradi². Toponim joylashgan hudud cho‘l hududlaridan biri bo‘lgani uchun turli hayvonlar tartibsiz harakat qilishga majbur bo‘lishgan. Ular yashab qolish ilinjida kunduzi ham, kechqurun ham kishilarga ko‘rinib turishgan. Shuning uchun ham bu hududni chiya bo‘ri va bo‘rilar ko‘p bo‘lgan hudud ma‘nosida Jondor deb atashgan. Aslida, bo‘rilar tepalik, tog‘ va toshlar orasida yashashadi.

Demak, toponim joylashgan hududda *chiya bo‘ri*, ya‘ni odatdagi bo‘rilardan³ kichikroq jussali hayvonlar ko‘p bo‘lgani uchun aholi shunday nomlagan. Bu holatlar bilan birga yana xalqimiz tilida qo‘pol va yomon narsalarining o‘rniga boshqa so‘zlarni ishlatish, ya‘ni yomon hayvonning nomini boshqa so‘zlar bilan yumshatib aytish jarayoni ham bor. Ushbu holat tilshunoslik fanida efemizm termini bilan atalgan. Demak, bo‘ri hamda chiya bo‘rilar borligini boshqalarga yetkazish uchun odamlar efemizm maqomidagi va jonivorlar ma‘nosidagi jondor so‘zi bilan atashgan. *Bo‘ri va chiya bo‘rilar* > *ularga efemizmistik munosabat (jondor)* > *jondor* > **Jondor**. Bundan ko‘rinadiki, xalqimiz vakillari qo‘pol, vaxshiy va yomon narsalarning nomi o‘rniga boshqa narsalarning nomlarini almashtirib aytish yo‘lidan borishgan. Bu bilan jondor(bo‘ri)lar kelganini bildirishgan bo‘lishsa, ikkinchi tomondan xotin-qizlar va yoshlarni qo‘rqitib yubormaslik uchun *jondor (jonivor)* > *jondor* > **Jondor** so‘zi qo‘llangan. Bizningcha, bu toponim haqidagi birinchi taxmin ma‘lum bir ma‘noda ikkinchi taxmini to‘ldirishga xizmat qiladi.

Bu mulohazalardan ko‘rinadiki, ushbu toponim zoonim nomi asosida shakllangan bo‘lib, *bo‘ri (efemistik qarash asosida boshqa so‘z bilan atalgan)* > *jondor* > **Jondor**, ya‘ni u zootoponimlardan biri. Uning etimoni *vaxshiy, qo‘pol va yomon narsa* ma‘nosidagi efemistik so‘z bo‘lgan *jondor* so‘zidir.

¹ Dadaboev H., Xolmurodova M. “Qutadg‘u bilig”dagi so‘zlarning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati.--T., Navro‘z, 2018. 80-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 106-бет.

³ Dadaboev H., Xolmurodova M. “Qutadg‘u bilig”dagi so‘zlarning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati.--T., Navro‘z, 2018. 80-бет.

I

IZBOSKAN // Izboskan (And. v. t.) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxminlar bor:

1. Emishkim, oldinlari xalq vakillari tomonidan yaxshi tozalanmagan joy ma‘nosida ba‘zi bir toponimlar *Isbosgan* deb atalar ekan. Bunday deb tushuntirilishiga sabab Izbosgan va Isbosgan toponimlaridagi *z // s* yoki *s // z* holatlarining talaffuz jarayonida ro‘y berishidir. Lekin joyni *Isbosgan* deyish noo‘rin, chunki xalqimiz tozalikka o‘rgangan.

2. Toponim hududida mard, lafzi halol kishilar yashashgan ekan. Ularning avlodlari ham shunday kishilar bo‘lishgani uchun avlod-ajdodlar qadriyatlarini ulug‘lovchilar, bobolar an‘analariga amal qiladiganlar, avlodlari izidan yurganlar ma‘nosida ***Izbosgan*** toponimi qo‘llangan.

Bizningcha, ikkinchi taxminiy fikr asosliroq. Chunki bu toponim to‘rtta ma‘noli qismdan iborat: *iz*, *-ni* (belgisiz ishlatilgan), *bos*¹, *-kan* (*-gan*). Toponimda *bos* so‘zining o‘n oltita ma‘nosidan birinchi ma‘nosi *iz* so‘zining to‘rtta ma‘nosidan birinchi ma‘nosi bilan birikib kelgan². Ularning birikishi natijasida tushum kelishi qo‘shimcha sini tushib qolgan va g undoshi k undoshi o‘tgan³: *g > k*.

Joy nomi quyidagi taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan: *iz+ni+bos+-gan > izni boskan > iz boskan > izboskan > Izboskan*. Bu toponim *avlodlar an‘analarini davom ettirish* ma‘nosida bobolar izini bosganlikni anglatadi. Uning etimoni *izni boskan* shaklidagi obektli birikma sanaladi.

ITBULOQ // Itbuloq (Qash. v. Qamashi va Yakkabog‘ t. bulok) – topogidronimi *it* va *buloq*⁴ ma‘noli qismlardan tashkil topgan. Ushbu toponimning yuzaga kelishi to‘g‘risida bir necha xil faraz bor:

1. It yashagan bulok yoki it o‘lgan buloq. Bu fikr ishonarsiz.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 133-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 316-бет.

³ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. 35-36-бетлар.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 148-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 68-бет. Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "И". -М., Наука, 1989. 258-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.121-бет.

2. *Itli buloq* yoxud *iti bor buloq*. Mazkur ikki taxmin xalq etimologiyasi hisoblanadi.

3. Joy nomi *it ichgan buloq* birikmasidan shakllangan: *it ichgan buloq* > *it buloq* > *itbuloq* > **Itbuloq**. Mazkur fikrga ham ishonish qiyinroq. Sababi, bu topoob'ekg bor hududda itlar kam bo'ladi,

4. Bizningcha, toponim tarkibidagi *it* so'zi hayvon ma'nosidagi *it* so'zi emas, balki biror so'zning fonetik o'zgarishlarga uchragan shakli deyilishi to'g'ri. T. Nafasovning qayd etishicha¹, *o'tkir*, *tig'li* ma'nosidagi *yitik* > *yitig* > *itik* > *itig* > *iti* > *it* so'zi ushbu so'zning shakllanishiga asos bo'lgan. Lekin «...toponimiyada bu so'z suv manbaining en ko'lami, kichik, tor, ingichka demakdir»², deyilishini o'ylab ko'rish kerak. Sababi, mazkur ma'no faqat suv manbaiga oid bo'lib kolmay, balki buloq joylashgan yerdagi mayda toshlarga ham tegishli deyish har jihatdan haqiqatga yaqin.

Geografik omilga amal qilib, mazkur toponim joylashgan hudud kuzatilganda, u tor hamda kichik buloq bo'lishi bilan birgalikda o'sha atrofda o'tkir va tig'li toshlarning ko'pligi sezildi. Buloklarning, asosan, vodiylar, soylar, jarlar, tog' yon bag'irlari, tog' etaklaridan oqib chiqishi ular joylashgan hududda tig'li, o'tkir toshlarning mavjudligini tasdiqlaydi. Bu ham gidronimning nomlanish jarayonini asoslaydigan ekstralingvistik omillar jumlasiga kiradi. *Buloq* ikki ma'noli so'z bo'lib, uning birinchi ma'nosi ("yer ostidan otilib, qaynab chiquvchi suv va shunday suv chiqib turgan joy, chashma. *Issiq buloq. Buloq suvi*") biz istagan ma'no³. Uning manbai hajman eni kichik, tor yoki katta bo'lishi mumkin.

It so'zi buloq joylashgan hududga oid xususiyatni, ya'ni u yerdagi toshlarning o'tkir va tig'li bo'lishini anglatadigan *yitik // yitig* so'zining fonetik o'zgarishlardan biri bo'lgan tovush tushishiga uchragan shakli. Bunday gidronimlar tog'li va soyli joylarda ko'p uchraydi. Ushbu toponimning Qamashi hamda Yakkabog' tumanlarida uchrashi yuqorida aytilgan fikrni dalillashga xizmat qiladi. Uning tahlilida fonetik tamoyil va rekonstruksiya usuli faol qo'llangan. Mazkur toponim

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.86-87-бетлар.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 86-87-бетлар.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 371-бет.

onomastik konversiya natijasida apellyativ leksika sathidan onomastik leksika sathiga ko‘chgan: *yitik+buloq* > *yitik buloq* > *it buloq* > *itig buloq* > *iti buloq* > *itbuloq* > **Itbuloq**. Bu yerda *y*, *k*, *i* tovushlar talaffuz jarayonida tushib kolishi ro‘y bergan. Demak, *tigli*, *o‘tkir toshlardan iborat joydagi buloq* ma’nosida qo‘llanuvchi *itik (itig) buloq* birikmasi ushbu toponimning etimoni hisoblanadi.

K

KASBI // **Kasbi** (Qash. v. t.) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxmin bor:

1. Aholining aytishicha, bu toponim «*yaxshi hunarmandlar, sifatli ishlaydigan ustalar makoni*» ma’nosida **Kasbi** deb atalgan. Shu ma’no asosida topoobekt nomlangan: *kasbi* > **Kasbi**. Undagi *i* unlisi tovush ortirilishidan shakllangan.

2. Toponim XY asrning ikkinchi yarmida ham **Kasbi** deb qo‘llangan¹.

3. **Kasbi** XYII – XIX asrlarda **Kazbion** deyilgan². 4. Joy nomiga asos bo‘lgan *kasb* - arab tilidan o‘zlashgan so‘z³. Bu holda uning etimoni - arab tilidan o‘zlashgan *kasb* so‘ziga *-i* qo‘shimchasi qo‘shib yasalgan *kasbi* yasama so‘zi.

5. T. Nafasov uni arabcha *qasaba* so‘zi bilan bog‘lagan: «*Shahar, qishloq, qo‘rg‘on deb izohlash ma‘qul*»⁴. Bunga ham qo‘shilib bo‘lmaydi.

6. Toponimnda ikkita ma’noli qism bor: *kas*, *bi*. Uning tarkibidagi *kas* topoleksemasi fonetik o‘zgarishlarga uchragan hamda *kes* holida ham qo‘llangan: *kas* > *kes*. Bunda *kas* so‘zidagi *a* unlisi *ye(e)* unlisiga almashgan: *a* > *ye*⁵. *Kas* so‘zining bir fonetik shakli bo‘lgan *kes* so‘zi «*qism, kesmoq, bo‘lmoq*» ma’nolarini anglatgan. *Kes* so‘zi - *kas* so‘zining fonetik jihatdan o‘zgargan shakli. Demak, *kes* so‘zining yuqoridagi ko‘rsatilgan ma’nolari ham *kas* so‘ziga xos ma’noda deyishga asos bor.

¹ Хофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланома. II жилд.Т.,Фан,1969. 330-, 385-бетлар.

² Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. -Т., Шарқ, 1998. 15-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 371-бет.

⁴ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 92-бет.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 68-бет.

Joy nomining ikkinchi topoleksemasi - *bi(bu)* soʻzi. O. T. Molchanova bu soʻzda «*daryo*» maʼnosi bor deydi¹. Ushbu fikr bizni qoniqtirmaydi. Aslida, bu soʻz «*xalq, aholi, omma*» maʼnolarida qoʻllangan *bodun // budun* shakllarida boʻlgan². Mazkur soʻzning ikkinchi boʻgʻini fonetik oʻzgarish taʼsirida tushib, *bi (bu)* holatida *kas* soʻzi bilan birgalikda soʻz birikmasini, keyin qoʻshma soʻzni hosil qilgan. Soʻngra toponimik konversiya natijasida toponimga koʻchgan: *kas + bodun // budun > kas budun > kas bu > kas bi > kasbi > Kasbi*. Ikki soʻzning qoʻshilishi bilan roʻy bergan fonetik oʻzgarishlar natijasida *o* unlisi *u* unlisiga (*o > u*), keyin esa *u* unlisi *i* unlisiga almashgan (*u > i*)³. «*Kesish asbobi*» maʼnosidagi *bi*⁴ soʻzi bilan «*xalq*» maʼnosidagi *budun* soʻzining qisqargan shakli boʻlgan *bu(bu)* soʻzini farqlash zarur. U «*ajralgan, boʻlingan xalq yashaydigan yer, xalqning alohida qismi yashaydigan joy*» maʼnolarini ifodalaydi va *kas budun* shaklidagi atributiv birikma uning etimonidir.

7. Toponim *qazmoq* maʼnosidagi *kas*⁵ va *suv* maʼnosidagi *sub (sub)*⁶ soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan: *kas+sub > kassub > kasub > kasbu > kasbi > Kasbi*. Bunda avval ikki soʻz qoʻshilgan va bir *s* undoshi tushib qolgan. Soʻngra hosil boʻlgan qoʻshma soʻzning ikkinchi qismida metateza hodisasi roʻy berib, *u* va *b* tovushlari oʻzaro oʻrin almashgan. «*Turkiy tillarda soʻz oxirida u undoshi kam uchraydi*»⁷. Natijada, *u* unlisi *i* unlisiga oʻzgargan⁸.

Demak, toponimning etimoni (*kas+sub > kassub >*) *kasub* qoʻshma soʻzi boʻlib, «*qazilgan suv, buloq bor joy*» degan maʼnolarni anglatadi. Bu fikrni tabiiy-geografik muhit ham tasdiqlaydi: oldin oqar suv boʻlmagan. Birinchi fikrdagi *kasbi* soʻzi bilan uchinchi fikrdagi soʻz shaklan oʻxshash boʻlib qolgan. Ikkinchi fikrda tarixiy dalil oʻz ifodasini

¹ Молчанова О. Т. Топонимический словарь горного Алтая. Горно–Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979. –С.214;

² Древнетюркский словарь. –Лгр., Наука, 1969.–С.108.

³ Серебренников Б. А.,Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М., Наука, 1986.–С.20;Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. –Т., Университет, 2001. 30-бет.

⁴ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. –Т., Университет, 2001. 237-бет.

⁵ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970. –С.194.

⁶ Древнетюркский словарь. –Лгр., Наука, 1969.–С.512.

⁷ Серебренников Б. А.,Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М., Наука, 1986.–С.19.

⁸ Юқорида кўрсатилган асарнинг 18-20-бетлари.

topgan. To‘rtinchi va beshinchi fikrlarda arabcha *qasaba* so‘zi **Kasbi** toponimiga asos deyilgan. Oltinchi fikrda shakliy o‘xshashlikka asoslanilgan. yettinchi fikrda lingvistik omil, tarixiy tamoyil va tilning tarixiy taraqqiyoti hisobga olingan holda uning kelib chiqishi bayon etilgan.

KATTAQAYNAR // Kattaqaynar (Sam. v. Urgut t. q.) toponimi to‘g‘risida quyidagi taxminiy mulohazalar bor:

1. U uchta ma‘noli qismdan iborat joy nomi : *katta* , *qayna*¹, *-ar*. U toponimik derivatsiya jarayonigacha quyidagi tarzda shakllangan: *katta+qayna+-r* > *katta qaynar*. *Qaynar* so‘zi *qayin+-a* > *qayna+-r* > *qaynar* ko‘rinishida yuzaga kelgan. Suvi pastdan yuqoriga ko‘tarilib chiqadigan buloq qaynar buloq deyiladi. Unga *katta* so‘zi qo‘shilgach, fe‘lli birikma paydo bo‘lgan: *katta+qaynar* > *katta qaynar*. Yuzaga kelgan fe‘lli birikmadagi so‘zlar apellyativ leksikada faol qo‘llanadi. Toponimik derivatsiya tufayli mazkur birikma joy nomiga aylangan: *katta qaynar* > **Kattaqaynar**. Ushbu toponimning etimoni **katta qaynar** so‘z birikmasi. *Suvi pastdan yuqoriga qaynab chiqadigan buloq* ma‘nosi eskirib, ko‘pchilik yashaydigan joy ma‘nosidagi topoobektning nomi bo‘lib qolgan.

2. Bizningcha, toponim yuzaga kelgan vaktida uning tarkibida *buloq* TA bo‘lgan: **Kattaqaynar bulog‘i**. Vakt o‘tishi bilan bu so‘z ellipsis hodisasiga uchragan: **Kattaqaynar**. *Katta*, *qayna*, *-ar* ko‘rinishidagi lingvistik omillar kishilarning yashashiga xos jamlikni anglatgan ekstralingvistik omillar ta‘sirida oldin so‘z birikmasini, so‘ngra toponimni hosil qilgan: *katta+qayna~-ar* > *katta qaynar* > **Kattaqaynar** (apellyativ so‘z+ apellyativ so‘z + qo‘shimcha > sifat+sifatdosh > yangi so‘z (so‘z birikmasi) > topoasos-topoasos-topoformant > toponim).

Mazkur toponimga mos ravishda yonma-yon tarzda joylashgan **Kichikqaynar** (Sam. v. Urgut t. q.) toponimi ham bor. Bu toponim ham uchta ma‘noli qismlardan tashkil topgan: *kichik*, *qayna*, *-ar*. Qayd etilgan ma‘noli kismlar avval apellyativ leksikada, so‘ngra onomastik leksikada obektlarning nomlanish talablari asosida onomastik yasaliş jarayonlari ro‘y bergan: *kichik+qaynar* > *kichik qaynar* >

¹ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969.-С.407; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 508-бет.

Kichikqaynar Unda toponimik derivatsiya jarayoni ro‘y bergan bo‘lib, etimoni *kichik qaynar* birikmasi.

KATTAKO‘RG‘ON // Kattako‘rg‘on (Sam. v. t. va sh.) toponimining shakllanishi va kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi taxminlar mavjud:

1. Katta hududning o‘rab olingan joyi xalq vakillari tomonidan Kattaqo‘rg‘on deyilgan. Bu holda uning etimoni (ilk shakli va ilk ma‘nosi) sifatlovchi+sifatlanmish holatidagi katta qo‘rg‘on birikmasidir.

2. Mazkur toponimda uchta ma‘noli bo‘lak bor: katta, ko‘rg‘, -on. Katta so‘zi umuman kattalikni anglatadigan joy ma‘nosini anglatadi. -on topoformanti esa ko‘plikni ifodalaydigan vosita.

3. Bizningcha, toponim tarkibidagi katta so‘zi hajmni bildirmaydi. Toponimdagi katta so‘zi kanta lug‘aviy asos (apellyativ)ining fonetik o‘zgarishga uchragan (k > t) shakli. V. Nikonovning qayd etishicha, *kanta* lug‘aviy asosi saklarning so‘zi bo‘lib, devor bilan o‘ralgan joy ma‘nosini ifodalaydi¹. Uning fikrini qo‘llab-quvvatlaydigan *kanda* topoasosli misollar mamlakatimiz hududidagi toponimlar tizimida bor: **Kandasoy** (Nam. v. Chorkesar q. adir va soy) - bu toponimda t tovushi d tovushiga o‘tgan (t > d), ma‘nosi *qo‘rg‘onli soy* demakdir. **Kandabuloq** (Far. v. Quva tumanidagi k. va b.) - *qo‘rg‘onli qishloq, qo‘rg‘onli buloq* ma‘nolarini anglatadi. Shuningdek, B. G‘. G‘afurovning tadqiqotida² ham t > d³ shaklidagi fonetik o‘zgarishga uchragan *kanta // kanda* lug‘aviy asosining shakli bilan hosil bo‘lgan toponim qayd etilgan: **Kanda. Obikanda** (Qash. v. Kitob t. k.) toponimida *ob* topoleksemasi *suv, kanda* topoleksemasi esa *qo‘rg‘on* ma‘nolarini ifodalaydi. Toponim *suvli qo‘rg‘on* degan ma‘noni ifodalaydi. Xullas, shahar va qishloq ma‘nolarida qo‘llanuvchi kent lug‘aviy asosining tarixiy taraqqiyot natijasida turli fonetik o‘zgarishlarga uchrab, *kan, kat* ko‘rinishlarida kelishi⁴ ham *kanta* va *kand* lug‘aviy asoslarining o‘zaro bog‘likligini ko‘rsatgan.

Ushbu ma‘noli qism qo‘rg‘on so‘zi bilan birikib, fonetik o‘zgarishlarga uchragan: *kanda > kanta+ko‘rg‘on > kanta qo‘rg‘on >*

¹ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. -М., Мысль, 1966.с.184.

² Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. -Душанбе, Ирфон, 1989. 2 том. 19-,466-б.

³ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. с.37.

⁴ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг Ўрганилиши. Т., Фан, 1982 .26-бет.

kattaqo'rg'on > **Kattaqo'rg'on**. Demak, katta lug'aviy asosi bilan shakllangan ba'zi toponimlardagi bu so'z ma'lum o'zgarishga uchrab, shu holga kelgan. Nisbatan yaqin davrlarda yaratilgan toponimlarda *katta* so'zi ko'p qo'llanadi. *Kanta* so'zining toponimlar tarkibida ma'lum bir miqdorda qo'llanib, katta shakliga kelib qolishi va shu holatida ishlatilishi esa juda kam uchraydi. Xullas, toponim katta hududdagi qo'riqlanadigan joyni emas, balki maxsus qo'rg'on shaklida qurilgan joy nomini anglatadi. Agar ushbu toponimning oldingi davrdagi poytaxt Samarqandga yaqinligini hisobga olsak, uning strategik jihatdan alohida katta qilib qurilgan *qo'rg'on* – himoya obekti ekanligini tushunish mumkin. Alohida holda maxsus qurilgan himoya qo'rg'oni ma'nosini anglatadigan (*kanda* > *kanta*+*ko'rg'on* > *kanta qo'rg'on* >) *kattaqo'rg'on* so'z birikmasi uning etimonidir.

KESKANTERAK // Keskanterak (Nav. v. Qiziltepa t. va Vux. v. Jondor t. dala va tepa) - toponimi uchta ma'noli qismdan iborat: *kes*, -*gan*, *terak*¹. Uyada ikkita o'zak va bitta ergash morfema mavjud. Ko'rsatilgan ma'noli qismlarning birlashishidan apellyativ leksikaga oid bo'lgan atributiv birikmaning *sifatdosh*+*ot* ko'rinishli turi hosil bo'lgan: *kes*+*-gan*+*terak* > *kesgan terak*. Birinchi so'zdagi *g* tovushining *k* tarzida talaffuz qilinishi turkiy tillarga xos bo'lgan fonetik o'zgarish: *g* > *k*.

Kesmoq so'zining birinchi ma'nosi bo'lgan *tig'* bilan *bo'laklarga ajratmoq*, *qirqmoq* ma'nosi bilan *terak* so'zining tollar oilasiga mansub, po'stlog'i ko'kish, yoki oqish, baland daraxt deb izohlanuvchi ma'nosi bilan birlashib, *kesgan*+*terak* > *kesgan terak* predikativ birikmasini yuzaga keltirgan. Nomlanish zaruriyati bilan mazkur birikma onomastik leksikadagi birinchi almashinuv qonunning ta'sirida joy nomiga o'tgan: *kesgan terak* > ***Kesganterak***. Birikmadan toponimning yozilishidagi asosiy fonetik va grammatik farqi uning bir butun so'z sifatida aytilishi va barcha ma'noli qismlarining qo'shib yozilishi hisoblanadi. Binobarin, unda birikmaning keyingi ko'rinishi bo'lgan toponimning hosil bo'lishi quyidagicha: *kesgan terak* > *kesganterak* > ***Kesganterak***. Bu toponimning etimoni *sifatdosh*+*ot* ko'rinishidagi kesilgan *terak* birikmasi. Uning tarkibidagi *-il* topoformanti tushirib qoldirilgan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas: *kesilgan terak* > *kesgan terak* > *keskan terak*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 381-б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 164-б.

kabi. Chunki *terak* soʻzi bilan kesilgan soʻz shaklining birikuvi mantiqan oʻzini oqlaydi. Agar bu soʻz kesilgan soʻzining qisqargan shakli deb tan olinmasa, unda soʻzning oʻzagi kes feʼli. Joy nomi oldin professionalizm taʼsirida birikma holatida shakllangan, soʻngra bu birikma toponimga aylangan.

KECHKELDIK // Kechkeldik (Sam. v. Jomboy t. q.) - toʻrtta maʼnoli qismdan iborat relyativ birikma qolipli toponim: *kech, kel, -di, -k*¹. Uning kelib chiqishi haqida ikkita taxmin bor:

1. Toponimdagi birinchi maʼnoli boʻlak *kech* soʻzi boʻlib, ravish soʻz turumiga oid. Ikkinchi maʼnoli boʻlak boʻlgan *kel* feʼl soʻz turkumiga oid soʻz, *-di* maʼnoli kismi esa oʻtgan zamon feʼlini yasovchi qoʻshimcha, *-k* maʼnoli qismi apellyativ leksikada koʻplik maʼnosini anglatuvchi shaxs-son qoʻshimchasi.

Mazkur toponim *kech keldik* koʻrinishidagi relyativ birikma holatida boʻlgan, vaqt oʻtishi bilan va nomlanish jarayonining talabi natijasida bu birikma bir butun soʻz tarzida birlashib, toponimik derivatsiya hodisasi tufayli joy nomiga koʻchgan: *kech +keldik > kech keldik > kechkeldik > Kechkeldik*. Toponimning etimoni *kech keldik* koʻrinishidagi relyativ birikma. *Kechikib keldik, ulgurmadik* maʼnosi nomlanish jarayonida joy nomiga singdirilgan.

2. Toponim *kechib keldik // suv kechib keldik* birikmasidan shakllangan: *suv kechib keldik > kechib keldik > kechkeldik > Kechkeldik*. Uni ikkinchi taxmin asosida talkin qilish oʻrinli. Uning etimoni *kechib keldik // suv kechib keldik* shakllaridagi relyativ birikma sanaladi. Bizningcha, joy nomining kelib chiqishi haqidagi ikkala taxmin ham maʼlum bir maʼnoda bir-birini toʻldiradi. Bu holatlar onomastik soʻz yasalishining sinxron plandagi koʻrinishi hisoblanadi.

KISHIBOSDI // Kishibosdi (Qash. v. Shah. t. jar) – toponimining kelib chiqishi xususida quyidagi taxminlar bor:

1. Aytishlaricha, birinchi boʻlib bu yerlarga kishi, yaʼni *erkak kishi qadam qoʻydi* maʼnosida **Kishibosdi** joy nomi shakllangan. Yaʼni obekt tasodifiy sharoitdan kelib chiqib nomlangan.

2. Bu toponim toʻrtta maʼnoli qismdan tashkil topgan: *Kishi, -ni, bos, -di*. Topoobektning bu tarzda nomlanishi asosida ekstralingvistik

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 386-387-бет. Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 411-,422-бет.

omillar turadi. Lingvistik omillar ham toponimda asosiy omillardan biri bo‘lib kelgan. Nomlanish jarayonida o‘sha yerga xos bo‘lgan xususiyat, belgi va holatlar e‘tiborda bo‘lsa, alohida bir voqyeaning joyni nomlashda turtki, vosita rolini bajarishi mumkin. Mana shunday voqyealar ta'sirida ushbu toponimning nomlanganligi tabiiy.

Jarlikning yonidagi qishloq ahlining aytishicha, u juda bahaybat jarliklardan biri bo‘lgan. O‘sha qishloqlik (Suvtushar kishlog‘i) mashxur va epchil ovchi kaklik ovlash bahonasida bu jarda bir necha kun ov qiladi. Oxirgi kuni uni tushdan so‘ng topisha olishmaydi. Ertasiga ertalabdan qidirishsa ham, ovchidan nomnishon yo‘q. Kishilar uning tagiga bir amallab tushib borishsa, jarlikning tubida kattagina o‘pirilish bo‘lganini sezishadi. U yerni qazib, ovchini topish, olib chiqish imkoniyati umuman bo‘lmagan. Natijada, ovchining qarindosh-urug‘lari ilojsiz holatda unga aza tutishga majbur bo‘lishgan. O‘sha voqyeaning ro‘y berganiga ancha yillar o‘tgan bo‘lsa ham, keksalar aytgan mazkur voqyea avloddak-avlodga o‘tib kelmokda.

Mana shu voqyea joyning nomlanishiga sabab bo‘lgan va joy **Kishibosdi** deb atalgan. Joylarni nomlashning negativlik tamoyili yuqoridagi voqyea toponimning yuzaga kelishiga asos bo‘lganligini ko‘rsatib turibdi. Unda kishi so‘zi topoasos, *-ni* topoformant hamda bosdi - topoleksema vazifalarini bajarib kelgan.

Oldin *kishi+-ni+bos+-di* shaklidagi yasalish tufayli yuzaga kelgan kishibosdi birikmasi apellyativ leksikada ishlatilgan. Joyga nom berish zaruriyati tufayli apellyativ leksikada yaratilgan va o‘ziga xos apellyativ ma‘noni ifodalab turgan kishini bosdi hamda odamni bosdi ko‘rinishlari fonetik o‘zgarishlarga uchrab toponimik derivatsiya hodisasi tufayli joy nomiga ko‘chgan: *kishi+-ni bos+-di* > *kishini bosdi* > *kishi bosdi* > ***Kishibosdi***. *-ni* topoformanti ellipsis hodisasi natijasida nol ko‘rinishga kelib qolgan. Uning etimoni *kishini bosdi* ko‘rinishidagi birikmasi. Unda to‘liq holatda o‘sha ovchi fojeasi muhrlangan.

KUMUSHKON // Kumushkon (Tosh. v. Parkent t. q.) - toponimning kelib chiqishi va shakllanishi haqida bir necha faraz mavjud:

1. Bu toponim *Kumush* degan ayolning nomiga qo‘yilgan obektning nomi: *kumush+kon* > *kumushkon* > *Kumushkon* > **Kumushkon**. Toponimni bu tarzda talqin qilinishi xalq etimologiyasi.

2. **Kumushkon** toponimida Toshkent toponimik hududiga xos xususiyatlar o‘z ifodasini topgan. Sababi, mazkur toponimik hududida *kent, kend, kand, kan, kon* shaklidagi izotoponimlar ko‘p qo‘llanadi.

Kumush qazib olinadigan joy shunday atalgan: *kumush +kon > kumush+kon > kumushkon > Kumushkon*. Bu yerda birinchi topoleksemaning ma‘nosi to‘g‘ri berilgan. Ammo ikkinchi topoleksemaning ma‘nosi faqat so‘zning shakliga qarab qayd etilgan: *kon*. Bizningcha, bu yerda yangilishilgan. Sababi, joy nomi tarkibidagi *kon* topoleksemasi bugungi kundagi *kon* so‘ziga (mazmun) ma‘no jihatdan mos kelmaydi. Demak, bu faraz ham xalq etimologiyasining namunasi sanaladi.

Ushbu toponim ikkita ma‘noli qismdan iborat: *kumush, kon*. Birinchi topoleksema ikki ma‘noda ishlatiladi: “1) *Ximiyaviy element. Oq, ko‘kish rangli yaltiroq asl metall // Kumush tanga. Kumush qoshiq;* 2) *Kumush - xotin qizlar ismi*”¹.

Joy nomining ikkinchi topoleksemasi tarkibida fonetik o‘zgarishlar ro‘y bergan: *kent > kend > kand > kan > kon*. Joy nomi tarkibidagi *kon* topoleksemasida shu holga kelguncha uchta fonetik o‘zgarish ro‘y bergan: 1) *ye > a²*; 2) *d* undoshining tushib qolishi³; 3) *a > o⁴*.

Ushbu fonetik o‘zgarishlar natijasida hosil bo‘lgan apellyativ yer ostidagi boyliklar qazib olinadigan joyni anglatuvchi *kon* so‘ziga omonim bo‘lib qolgan. Biroq toponim tarkibidagi ushbu apellyativ (*kent > kend > kand > kan > kon*) *shahar, qishloq va qo‘rg‘on* ma‘nolarini ifodalagan⁵.

Geolog olimlarning aytishicha, yurtimizning hamma yerida metallar bor. Lekin ularni qazib chiqarish qay darajada foydali?! Mana shu hol muammoli. Bu nom bilan atalgan obekt mana shunday metal

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 371-,413-бетлар; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.328; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.405-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.11.

³ Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 392-394-бетлар.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.13; Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 72-бет.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с. 290, 98; Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг Ўрганилиши. -Т., Фан, 1982 . 34-,67-68-бетлар; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.78-79-бетлар.

qazib chiqarish mumkin bo'lgan joy hisoblangan. Kishilar obektning xususiyatlarini bilishib, o'sha yerga yaqinroq joyga ko'chib borishgan. Natijada, obekt kumush qazib olinadigan joy va aholi yashaydigan yer ma'nosida avval **Kumushkend** deb atalgan. Vaqt o'tishi bilan bu nom turli fonetik o'zgarishlarga uchrab, **Kumushkon** holiga kelib qolgan. Agar kon topoidikatorining ma'nosiga e'tibor beradigan bo'lsak, u holda toponim *kumush qo'rg'on* ma'nosini anglatadi. Haqiqatan ham, ushbu joy nomi tabiiy ravishda tog' tizmalari shaklidagi qo'rg'onidan tashkil topgan: **Kumushkon**.

KUNCHIQAR // Kunchiqar // Kunchiqar (Qash. v. Shah. t. q., qishloq kengashi) - toponimi haqida bir necha taxmin bor:

1. Yazshi kunlar kelar degan ma'noda qollanuvchi joy nomidir: *kun chiqar* > *kunchiqar* > **Kunchiqar**.

2. Toponim uchta ma'noli qismdan tashkil topgan: *kun*, *chiq*, *-ar*¹. *Kun* topoleksemasi toponimda *quyosh* ma'nosida qo'llangan.

Quyosh chiqish tarafini anglatadigan bu toponim geografik joylashishiga qarab nomlangan. Sababi, Shahrisabz shahrining sharq tomoni **Kunchiqar** deb nomlanadi. Sharq tomonning bunday nomlanishida tog'lar osha chiqayotgan quyoshning harakati o'z ifodasini topgan. Demak, geografik omil obektning nomlanishiga zamin yaratgan va nomlanish tamoyili talabi bilan bu obekt shunday predikativ birikma vositasida nomlangan.

Bu toponim quyosh nuri ilk marta tushadigan joy, quyosh chiqadigan taraf ma'nolarini ifodalaydi. Uning etimoni *kun chiqar* predikativ birikmasi. U nomlanish talabi bilan onomastik konversiya hodisasi ta'sirida ega va kesim ko'rinishidagi predikativ birikma onomastik leksikaning mahsuliga aylangan.

KUNCHIKARQO'RG'ON // Kunchikarqo'rg'on (And. v. Marhamat t. tepa) - toponimi to'rtta ma'noli qismdan iborat: *kun*, *chiq*, *-ar*, *qo'rg'on*². Qo'rg'on so'zi diaxron planda yasama so'z, sinxron planda esa tub so'z. Apellyativ leksikada bu morfemalar birlashib, atributiv birikmani tashkil qilgan: *kun+chiqar* > *kun chiqar* + *qo'rg'on*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 405-б.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 374-375-б.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 68-б., 405-б.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. -375-,641-б.; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.262-бет.

> *kunchiqar qo'rg'on*. Hosil bo'lgan birikma ikki bosqichda toponimlashuv jarayonida alohida ikkita toponimni shakllantirgan:

1. Kun chiqar atributiv birikmasi ot+sifatdosh ko'rinishida bo'lib, quyoshning chiqishini, ya'ni topoobektni nomlashda geografik omilning ustunligini ko'rsatgan. Mana shu ko'rinishdagi atributiv birikmadan toponim hosil bo'lganligini ham bundan sal oldinrokda *ot+sifatdosh* ko'rinishli ushbu birikma kolipli joy nomlarining etimologik tahlilida ko'rilgan edi. Toponimik derivatsiya hodisasi tufayli predikativ birikma toponimga aylangan: *kun+chiq+-ar* > *kun chiqar* > *kunchiqar* > ***Kunchiqar***. Albatta, bu yerda birinchi almashjuv qonuni ham asosiy vazifani bajargan. Bu toponim boshqa obektlarga nisbatan sharq tomonni anglatadi.

2. Ot+sifatdosh ko'rinishli atributiv birikmaga qo'rg'on so'zi qo'shilib, murakkab tuzilishli atributiv birikmaning sifatdosh+ot ko'rinishi hosil bo'lgan: *kun chiqar* > *qo'rg'on* > *kunchiqar qo'rg'on* > ***Kunchiqarko'rg'on***.

Birinchi bosqichda bu birikma ikki so'zdan tashkil topgan: *kun+chiq+-ar* > *kun chiqar*. Ikkinchi bosqichda ushbu birikma beshta ma'noli bo'lakdan tashkil topgan. Birinchi bosqichdagi birikma qo'shma so'zga aylanib, ikkinchi atributiv birikmada u alohida bir so'z sifatida qo'llangan: *kun + chiq+-ar* > *kun chiqar+qo'rg'on* (*qo'r+-g'on*) > *kunchiqar qo'rg'on*. Kun so'zining kuyosh ma'nosi unda mavjud. Chiqmoq fe'lining beshinchi ma'nosi bo'lgan *ufqdan ko'tarilmoq*, *ko'rinmoq* mazkur birikma tarkibida kelgan.

Qo'rg'on so'zining ikkinchi ma'nosi bo'lgan qal'a, qo'rg'on, shahar va shu kabilarni mudofaa qilish uchun qurilgan mustahkam devor ma'nosi toponim tarkibida mavjud. So'zlar qancha ma'noga ega bo'lishidan qat'iy nazar, joy nomi shu ma'nolardan biri bilan reallashadi. Mazkur kun chiqar qo'rg'on atributiv birikmasi ***Kunchiqarqo'rg'on*** toponimi uchun etimon. Birinchi nomlanish qonuni bu toponimda ikki ko'rinishda zohir bo'lgan:

1. Sifatdosh+ot ko'rinishli atributiv birikmaga asos bo'lgan sifatdosh ham alohida predikativ birikma: *kun chiqar*. Shu birikma toponimik derivatsiya hodisasi natijasida toponimga ko'chgan: *kun chiqar* > ***Kunchiqar***.

2. Bu birikmaga qo'rg'on so'zining qo'shilishi bilan toponim hosil bo'lgan va birinchi almashinuv qonuni ikkinchi ifodalangan:

kun chiqar+qo'rg'on > kunchiqar qo'rg'on > kun chiqar qo'rg'on > Kunchiqarko'rg'on.

KO'KSUV // Ko'ksuv (Far. v. Shohimardon q. soy) gidronimining kelib chiqishi haqida quyidagi taxminiy mulohazalar bor:

1. Toponimdagi ko'k so'zi so'zlashuv jarayonida *baland, osmon* ma'nolarini anglatadi: *ko'k > ko'k+suv > ko'k suv > ko'ksuv > Ko'ksuv*. Bunda *ko'k* so'zi rang ma'nosini emas, balki shevalarga xos dialektal (*baland, osmon*) ma'nolarini anglatib turibdi. Ushbu joy nomining ma'nosi osmon suvi demakdir. Bu holda osmon suvi ma'nosidagi *ko'k suv* birikmasi toponimning etimoni hisoblanadi.

2. Ushbu toponim ikkita ma'noli qismdan iborat: *ko'k, suv*. Bu atributiv birikma qolipli joy nomi onomastik konversiya jarayoni asosida shakllanib, *toza, tiniq suv oqadigan gidronim* ma'nosini anglatadi: *ko'k+suv > ko'k suv > ko'ksuv > Ko'ksuv*. Qattiq tog' jinslaridan oqib o'tadigan, ko'llardan, tog'dagi muzliklardan oqib tushadigan soy suvlari ana shunday *tiniq, ko'kimtir* rangda bo'ladi. Bunday nomlanish soy va daryolarga xos: *Ko'ksuv soyi, Ko'ksuv daryosi*. *Tiniq suv* ma'nosidagi *ko'k suv* birikmasi esa *Ko'ksuv* gidronimi uchun etimon. Xullas, bu joy nomi gidrotoponimlardan biri hisoblanadi.

Ko'k so'zi quyidagi toponimlarning yasalişhida qatnashgan: **Ko'kbulok, Ko'kquduq, Ko'ksuv, Ko'ktube**. Bu toponimlarda *ko'k* so'zi *rang, chuqurlik va balandlik* ma'nolarida ishlatilgan¹.

Qosimjon Sodiqov bitiktoshlar tarkibida kelgan *ko'k* so'ziga to'xtalib, quyidagilarni yozgan: "...*ko'k*" *sifati rang (ko'k, zangori rang) emas, balki "ildiz, asl, tub" anglamidir*"². Demak, *ko'k* qo'llanish ko'lamiga qarab, turli ma'nolarda qo'llanishi mumkin.

Ko'kbulok, Ko'kquduq, Ko'ksuv joy nomlaridagi *ko'k* so'zi obektlarning xususiyatlariga qarab, mana shu ma'no nozikliklarida qo'llangan. Katta buloq ma'nosidagi *ko'k buloq* birikmasi *Ko'kbuloq* toponimi uchun, chuqur va tiniq suvli quduq ma'nosidagi *ko'k quduq* birikmasi *Ko'kquduq* joy nomi uchun etimon bo'lib kelgan. *Ko'k* so'zi **Ko'ktube** oronimida *katta, baland* ma'nosini anglatgan. Bu toponimining etimoni *baland tepa* ma'nosidagi *ko'k tube* birikmasi

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.412-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.312-313; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.87-88-бетлар.

² Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. Кўк турк битиглари ва уларнинг иалқини. Т.,Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. 39-бет.

sanaladi. Xullas, joy nomining kelib chiqishi to'g'risidagi ikkala taxmin ham ma'lum bir ma'noda bir-birini to'ldirib, bir butun holda toponim haqidagi toponimik tahlilni shakllantirishga turtki bo'lgan.

KUNKO'RMAS // **Kunko'rmas** (Sur. v. Denov t. tepa) - toponimi to'rtta ma'noli qismdan tashkil topgan: *kun*, *-ni*, *ko'r*, *-mas*¹. Vaqt o'tishi bilan ikki o'zak morfema orasidagi *-ni* morfemasi tushib qolgan: *kunni ko'rmas* > *kunniko'rmas* > *kunko'rmas* > **Kunko'rmas**. Ushbu joy nomi tog' oldi hududga tegishli, chunki tog' oldi hududlarda quyoshning nuri tushadigan joylar bilan birga quyosh nuri tushmaydigan obektlar ham bor. Bu esa toponimni tashkil qilgan birikma tarkibida tushum kelishigi qo'shimchasi *-ni* mavjudligini tasdiqlaydi. Agar toponim *kun ko'rinmas* shaklidagi birikmadan yuzaga kelganda ham, *-in* qo'shimchasi fonetik o'zgarishga uchrab, tushib qolgan bo'lardi: *kun ko'rin+-mas* > *kun ko'rmas* > *kunko'rmas* > **Kunko'rmas**. Aholi bu joylarni geografik sharoitning namoyon bo'lishiga qarab nomlashgan, ya'ni geografik omil bu joyning nomlanishiga asos bo'lgan. Binobarin, bu birikma toponimik derivatsiya jarayoni asosida toponimga ko'chgan.

Apellyativ leksikadagi *kun ko'rmas* so'z birikmasi bilan onomastik leksikadagi **kun ko'rmas** obektli birikmasi o'rtasida farq quyidagicha: so'z birikmasi apellyativ leksika mahsuli bo'lib, tobe va hokim ko'rinishidagi ma'noli qismlardan iborat. Onomastik leksika birligi bo'lgan joy nomi (**Kunko'rmas**) esa necha ma'noli qismdan iborat bo'lishidan qat'iy nazar bir so'z, ya'ni atoqli ot sifatida qaraladi. Shundagina bu toponim bilan unga asos bo'lgan so'z birikmasidagi farqni tushunib olish mumkin.

Quyosh nuri tushmas, quyosh nurlari juda kam tushadigan yer ma'nosidagi **Kunko'rmas** toponimining etimoni apellyativ leksikada qo'llanuvchi *kunni ko'rmas* (*kun ko'rinmas*) qo'rinishidagi birikma, Uning *quyosh nuri tushmas yoki quyoshning nuri kam tushadigan yer* ma'nosi ekstralingvistik omil ta'sirida shakllangan. Mazkur tarzdagi nomlanishning mikrotoponimlarga xosligi Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumanida hamda Farg'ona viloyatining **Shohimardon** qishlog'idagi obektlarda uchradi.

M

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 327-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 405-,420-,223-,229-бетлар

MANG'IT // Mang'it (Sam. v. Jomboy, Bulung'ur, Ishtixon t.; Xor. v. Yangibozor, Qo'shko'pir t.; Qash. v. G'uzor t.; QkR Amudaryo t. q.) – toponimining kelib chiqishi to'g'risida bir necha taxminlar bor:

1. Ba'zi kishilar bu nomning kelib chiqishini tabiiy hodisalardan biri bo'lgan mangit hodisasiga bog'lashadi. Emishkim, *mangit* so'zidan *mang'it* so'zi paydo bo'lgan. Bu xalqona talqinning bir ko'rinishidir.

2. Turkiy qabilalardan birining nomi bo'lib, onomastik konversiya hodisasi tufayli shakllangan. A. Ishaev bu etnonimning kelib chikishini mingta ot ma'nosida qo'llanuvchi *mang+-at* birikmasiga bog'lab¹, turkiy etnonimlardan biri ekanligini qayd etgan.

3. "Mang'it - qabila. Mang'itlar Zarafshon vohasi, Qarshi atroflari, Xorazm vohasida, Jizzax atroflarida yashaganlar va *oq mang'it, qora manqit, och mang'it, chala mang'it, boyg'undi mang'it, temirxo'ja, isoboy, gaulak, ko'sa, toz, qorabayir, baqirchi, kula tamg'ali, mang'it qozoq, o'n ikki, cho'qay, galabotir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay* kabi urug'larga bo'lingan.

Xatirchi, Jondor, Ishtixon, Xo'jaobod, Jomboy, Bulung'ur, Qamashi, Qarshi, Chiroqchi, Xiva tumanlarida **Mang'it**, Buxoro, G'ijduvon, Kattaqurg'on, Peshku, Xatirchi tumanlarida **Mang'iton**, Urgug' tumanida **Mang'itobod** toponimlari qayd qilingan va hokazo"².

4.T. Nafasov va 3. Do'simovlarning ta'kidlashlaricha³, **Mang'it** - *ming, ming ot, mang ot* ma'nolarini ifodalaydigan so'z. Vaqt o'tishi bilan *ming ot* yohud *mang+at(ot)* birikmalari bir so'zga aylanib ketib, mang'it atamasi yuzaga kelgan. U turkiy, shuningdek, o'zbek urug'laridan birining nomi sifatida bugungi kunda ham qo'llanilmokda. Bunda $a > i^4$ ko'rinishidagi fonetik o'zgarish ro'y bergan.

Toponimning kelib chiqishi to'g'risida berilgan taxminlardan faqat birinchisi xalqona etimologiya, ikkinchi va uchinchi va to'rtinchisi esa bir-birini to'ldiradi.

Mang'it atamasi etnotoponim bo'lib, hozirgi kunda ham joylarga nom sifatida ishlatilmokda: *mang'it* > **Mang'it**. Ming +-ot yasalishi tufayli yasalgan mang'it so'zi etnonimlashuv jarayonini boshidan

¹ Ишаев А. Мангит сўзининг этимологияси ҳақида // ЎТА. -Т., Фан, 1958. 2-сон. –Б. 63-65.

² Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 59-бет.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. -113-114-бетлар; Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.92-бет.

⁴ Сербренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.10.

kechirib, etnonimga aylangan: *ming-ot* > *mingat* > *mangat* > *mangit* > **Mang'it**. Ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng mang'it urug'i vakillari yashagan joy ma'nosini ifodalab turish uchun bu etnonim onomastik konversiya tufayli toponimga ham ko'chgan: *mang' + at* > *mang'it* > **Mang'it**. Bu yerda *ɯ* > *a*, *ng* > *ng'*, *a* > *i* fonetik o'zgarishlari ro'y bergan, ya'ni fonetik tamoyil amal qilgan. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, **Mang'it** toponimi uchun mang'it etnonimi etimon bo'lsa, Mangit etnonimi uchun esa *ming+ot* yasalishidan paydo bo'lgan *mangit* > *mangit* so'zi etimon vazifasini bajargan.

Bundan anglashidib turibdiki, joy nomining etimoni quyidagi tarzda taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, toponimga aylangan: *etimon* > *apellyativ leksika* > *onomastik leksika (toponim)*. Bu toponim bir necha aholi punkti va shaharning nomi. Ushbu toponim quyidagi taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan: *ming+ot* > *mingat* > *mingat* > *mang'it* > **Mang'it**. Bulardan ko'rinib turibdiki, mazkur joy nomi quyidagi tarzda koliplangan: *apellyativ leksika* > *onomastik leksika* > *etnonim* > *toponim*.

MOLGUZAR TOG'I // **Molguzar tog'i** (Jiz. v. G'allaorol t. tog') toponimining kelib chiqishi haqida ikkita taxmin bor:

1. Toponim to'rta ma'noli qismdan tashkil topgan: *mol*, *guzar*, *tog'*, - *i*. Ular obektni nomlash ehtiyoji tufayli oldin birikmasiga aylangan, so'zgra shu birikma toponimga ko'chgan: *molguzar* > *molguzar+tog'-i* > *molguzar tog'i* > **Molguzar tog'i**. Bu birikma toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayonida toponimga aylangan.

2. Joy nomi to'rta ma'noli qismdan, ya'ni uchta topoasos va bitta topoformantdan iborat: *mol*, *guzar*, *tog'*, - *i*.

Uning tarkibidagi *mol* so'zi fonetik o'zgarishga uchrab shu holga kelib qolgan. Aslida bu so'z *mor* so'zi hisoblanadi. Unda, ya'ni fors-tojikcha ilon ma'nosidagi *mor* so'zida *r* > *l* o'zgarishi¹ ro'y bergan: *mor* > *mol*.

Obektga nom qo'yish zaruriyati tufayli to'rtala ma'noli qism birikib, birikmani hosil qilgan: *mor+guzar* > *mol guzar* > *molguzar+tog'+-i* > *molguzar tog'i* > **Molguzar tog'i**. Bu birikma toponimlashuv hodisasi tufayli toponimga ko'chgan va *iloni ko'p tog'*

¹ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 389-бет.

ma'nosini anglatgan. Uning etimoni *morguzar tog'i* shaklidagi birikma sanaladi.

Keltirilgan birinchi taxmin xalq etimologiyasi bo'lsa, ikkinchi taxminda ilmiy qimmatga ega bo'lgan fonetik o'zgarishlar tufayli toponimning shakllanishi ko'rsatib berilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, toponimning yuzaga kelishi va etimologik taxdilini amalga oshirish uchun fonetik tamoyil bilan rekonstruktsiya usulidan foydalanish maqsadga muvofiq.

N

NARPAY // Narpay (Sam.v.t.) – toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxmin ko'rinishidagi mulohazalar bor:

1. Dehqonchilik rivojlangan hududda ekin maydonlaridagi ekin qatori va kichik maydonlarini *paykal*¹ deb atash hollari bor. Toponim *naridagi paykal* birikmasidan shakllangan: *naridagi paykal* > *naripaykal* > *narpaykal* > *narpay* > **Narpay**. Bu nomga bunday munosabatda bo'lish sinxron munosabatning natijasida shakllangandir.

2. Toponim *nar* hamda *pay* so'zlaridan shakllangan. Xalq vakillari tomonidan tuyani *nortuya*, *nor* (zoonimlarning alohida bir turi, *nor* so'zi to'rtta ma'nosidan birinchi ma'nosi "Bir o'rkachli erkak tuya.") deb atash hollari uchraydi². *Nor* so'zidagi *o* unlisi talaffuzda *a* unlisiga almashgan: *o* > *a*. *Pay* so'zi fors-tojikcha bo'lib³, *oyoq*, *qadam*, *narsaning quyi qismi* degan ma'nolarni anglatadi. *Nar* va *pay* so'zlari birikishidan mazkur toponim shakllangan: *nar+-i* > *nari* + *pay* > *naripay* > **Narpay**.

Bulardan anglashilib turibdiki, oldingi davrlarda tuyalar karvoni, ehtimol, *Buyuk ipak yo'liga* tutashgan karvon yo'llarida o'tib qaytadigan joy, tuyalarning oyog'i yetadigan hudud shunday tarzda nomlangani uchun hudud ham **Narpay** deb atalgan, ya'ni ushbu toponim qadimgi davrlarda ham savdo yo'li ustida joylashgani uchun shunday nomlanishi odat tusiga kirgan. Bugungi kunda texnika rivojlanib ketgan bo'lsa-da, ushbu nom tarixiylikni o'zida ifodalagani uchun xalq vakillari uni

¹ Эҳтимол, пайкал сўзи ўзлашган сўз бўлса ҳамки, шева вакиллари нуткида экин қатори ва кичик майдонлари сифатида қўлланиши амалда кузатилган.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007. 3-том. 60-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007. 3-том. 200-бет.

toponimlar tizimida saqlanib qolishgan. Ushbu toponimni ham tarixiy, ham zootoponimlar deb belgilash o‘rinlidir.

O

OVAZQAZG‘AN // Ovazqazg‘an // Avazqazg‘an (Jizzax v. Mirzacho‘l t.) - toponimi uchta ma‘noli qismdan iborat: *Ovaz* (*Avaz*), *qaz*, *-gan*¹. Uning birinchi ma‘noli qismi kishi ismi bo‘lib, undagi tovushlarda fonetik o‘zgarishlar ro‘y bergan: *a* tovushi o‘rnida *o* tovushi qo‘llangan: $a > o^2$. Bu ism oldin *Avaz* shaklida bo‘lgan, *a* unlisining *o* unlisiga o‘zgarishi tufayli *Ovaz* holatiga kelib qolgan. Hozirgi kunda ham kishi nomi *Avaz* va *Ovaz* variantlarida uchraydi. *Qaz* so‘zi qazi shaklida uchraydi va *yerni chuqur qilib kovla* ma‘nosini ifodalaydi³.

Uchinchi ma‘noli bo‘lak bo‘lgan *-gan* topoformanti turkiy tillarda, shu jumladan, o‘zbek tilida qadimdan qo‘llanib kelingan qo‘shimchalardan biri. U *-qan* sifatdash formasining tarixiy ko‘rinishini ifodalaydi: *-qan* tarixiy taraqqiyot natijasida *-gan* holatiga kelgan. Shevalarda *-gan* shaklida qo‘llanadi, tuslanishning tarixiy o‘tgan zamon fe‘li formasini qo‘rsatganda *-gan* formasidan foydalaniladi.

Ot+sifatdash shaklidagi mazkur predikativ birikmadan shakllangan toponimning etimoni *Ovaz qazgan* tarzidagi birikma. *Avaz* ismli kishi tomonidan qazilgan bu quduq shu tarzda nomlangan. Albatta, *Avaz* degan kishining quduq qazishi ekstralingvistik omil. Ekstralingvistik hamda lingvistik omillarning birligi va toponimik derivatsiya natijasida bu toponim yuzaga kelgan.

OYQOR // Oyqor (Jiz. v. Baxmal t. tog‘) toponimining etimologik tahlilida quyidagi taxminlar mavjud:

1. Joy nomi ikkita ma‘noli qismdan iborat: *oy*, *qor*. Ushbu ikki so‘z birikib, so‘z birikmasini, so‘ngra qo‘shma so‘zni hosil qilgan: $oy+qor > oy\ qor > oyqor$. Yuzaga kelgan qo‘shma so‘z onomastik konversiya jarayoni tufayli toponimga aylangan: $oyqor > \mathbf{Oyqor}$. Hosil bo‘lgan toponim «*kattaligi oyday qor*» degan ma‘noni ifodalaydi.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 535-536-бетлар; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II т. -Т., Фан, 1961.292-бет.

² Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.72-бет; Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.383-бет.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.503-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.439-бет.

2. S. Qoraev bu «*toponimning ikkinchi komponenti sug'dcha g'ar tog' degan ma'noni anglatadi*» degan holda, biror manbani ko'rsatmagan¹.

3. M. Almatov esa toponim tarkibidagi *qor (g'ar)* topoleksemasiga qarab, sug'd tilining yodgorliklaridan biri, deydi². Bunga qo'shilish qiyin. Sababi, xalq bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi bilan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayot talabi natijasida obektlarni qayta nomlagan.

4. “**Oyqor** – “yoz boshida ham yangi oy shaklida qor yotadigan tog'” deb izohlashadi. Aslida Oyqor, Chimqor, Shovqor toponimlari tarkibidagi *qor (qar)* formanti sug'dcha “g'ar” so'zidan”³. “**G'ar** (sug'dcha) – “tog'”. Tojikistondagi Murg'ob daryosining bosh tomoni o'rta asrlarda **G'archiston** “tog'li o'lka” deb atalgan. Samarqand *G'archistoni* deganda Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi tog'lar tushunilgan.

O'zbekistonda **G'alcha** degan qishloqlar asli **G'archa** “tog'lik” ma'nosini anglatgan: Tojikistonning tog'li qismlarida, xususan Pomir va Yagnobdan kelgan tog'liklarning tojikchadan ham farq qiladigan tillari tekislikdagi xalqlarga tushuniksiz bo'lganidan ularni *g'alcha* (churchut) deb atashgan. Baxmal tumanidagi **G'alchabuloq** toponimi ham shu so'zdan”⁴.

5. Toponimdagi *oy* aslida *al* shaklida bo'lgan: *o* unlisi *a* unlisidan yuzaga kelgan. Shu o'zgarish ta'sirida so'zdagi *l > y* holati ro'y bergan: *al > oy+qor > oyqor > Oyqor*. Xalq nutqida *al* so'zining «*baland*» degan ma'nosi bor. Bunda joy nomi «*baland qorlik*» degan ma'noni bildiradi.

6. Toponimdagi *qor* hozirgi kunda qo'llanadigan *qor* so'zi bilan bog'liq emas. Uning birinchi ma'noli qismi bo'lgan *oy* so'zi *o'y* so'zining o'zgargan shakli (*o' > o: o'y > oy*) bo'lib, *oronimiyada notekis, o'y-qirli ma'nosiga ega*⁵. Qadimgi turkiy tilda va Mahmud Koshg'ariy davrida *oy // o'y* so'zi «*chuqur, chuqurlik, yerning o'nqir-*

¹ Qoraev S. Географик номлар маъноси -Т., Ўзбекистон, 1978. 90-бет.

² Алматов М. Тил тарихи дарсларида топонимик материаллардан фойдаланиш // Ўзбек тили ва адабиёти таълими. 2002 йил. 6-сон.–Б. 12-15.

³ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 69-бет.

⁴ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 123-бет.

⁵ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 137-бет; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. –С.17.

cho'nqiri», ma'nosiga ega bo'lgan¹ «*Oy – turkiy so'z, o'y chuqurlik, chuqur joy leksemasining o'zgargani. Oy < o'y – chuqur, teran, qazilgan joy*»². Uning «*teran*» ma'nosi toponim uchun xos emas. *Oy* so'zining bu ma'noda ishlatilishini H. Hasanov ham ta'kidlagan³.

Uning ikkinchi ma'noli qismi bo'lgan *qor* so'zi esa shu shaklga kelguncha fonetik o'zgarishlarga uchragan. Bu so'z asli *tog'* shaklida bo'lgan: *tog' > tog' > rog' > roq > qor*. Unda *t > r, g' > q* o'zgarishlari ro'y bergan. Obektga nom berish ehtiyoji natijasida *oy* so'ziga qo'shilgan *tog'* so'zida metateza hodisasi ro'y bergan: *oy+tog' > oytog' > oyrog' > oyroq > oyqor > Oyqor*. Bu holda *t > d > r* shaklidagi fonetik o'zgarishlar ta'sirida *g' > q* holatidagi fonetik o'zgarish amalga oshgan⁴. Demak, toponim *notekis, o'y-qirli joydagi tog'* degan ma'noni beradi. Uning etimoni esa turli fonetik o'zgarishlarga uchragan *o'yqir (oy tog')* birikmasi.

7. Agar *oy // o'y* so'zi «*chuqur, chuqurlik, yerning o'nqir-cho'nqiri*», deb⁵, shuningdek, «*Oy – turkiy so'z, o'y (chuqurlik, chuqur joy leksemasining o'zgargani. Oy < o'y – chuqur, qazilgan joy*», deb qayd etilganligi⁶ e'tiborga olinsa, mazkur toponim asli tabiiy-geografik holatdan, ya'ni *o'nqir-cho'nqirli joy* ma'nosidagi *o'y-qir(li)* shaklidagi juft so'zdan shakllangan bo'ladi. Unda quyidagi fonetik o'zgarishlar ro'y bergan: *o'y-qir > oy-qir > oy-qor > oyqor > Oyqor*. So'zning ikkinchi ma'noli qismidagi *i* unlisi singarmonizmga ko'ra birinchi ma'noli qismdagi *o' > o* fonetik o'zgarishiga moslashib, o tovushiga o'tgan. Toponimning etimoni – «*o'nqir-cho'nqirli joy*» ma'nosidagi *o'y-qir(li)* juft so'zi.

Uning kelib chiqishi haqidagi birinchi, ikkinchi va uchinchi farazlar ishonchsiz, to'rtinchi hamda beshinchi farazlarda esa toponim va lug'aviy asosdagi fonetik hodisalar fonosemantik tamoyil vositasida asoslangan.

¹ Древнетюркский словарь. Лгр., Наука, 1969. –С.365; Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 84-бет.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 138-бет.

³ Ҳасанов Х. Географик номлар сири. -Т., Ўзбекистон, 1985. 19-20-бетлар.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 112-, 118-, 143-, 61-, 138-139-, 153-бетлар.

⁵ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.365; Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 84-бет.

⁶ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 138-бет.

OLTINQUDUQ // Oltinquduq gidronimi (Bux. v. Jondor t. quduq)ning yuzaga kelishi haqida uch xil faraz bor:

1. Aholining aytishicha, joy nomi ikkita ma'noli bo'lakdan shakllangan: oltin va quduq. Oltin so'zi qadimgi turkiy tilda omonim so'z sifatida ishlatilgan. Birinchi omonim so'zning oltun tarzida qo'llanib, oltin, oltin tanga ma'nolarida ishlatilishi, ikkinchi omonim so'z esa geografik nom, kishi ismi, unvon ma'nolarida qo'llanishi kayd etilgan¹ (Qarang: Ko'rsatilgan sahifadagi o'ninchi va o'n birinchi so'zliklar). Keyinchalik bu so'zdagi *u* unlisi *i* unlisiga almashgan²: *u* > *i* (*oltun* > *oltin*). Obektning nomlanish talabi va toponimlashuv hodisasining bir ko'rinishi bo'lgan onomastik konversiya tufayli bu birikma toponimga aylangan: *oltin+quduk*, > *oltin quduq* > **Oltinquduq**. Uning etimoni *oltin quduq* atributiv birikmasi. Ushbu birikma ko'rsatilgan ikki ma'nosi bilan toponim yasashga o'tgan: 1) *oltin topilgan yohud oltin chiqqan quduq*; 2) *suvi ichishli, noyob, doim suvi bor quduq*.

Demak, toponim cho'lda, cho'lga yaqin yerda joypashgan quduq ma'nosini anglatadi, chunki quduq hamma yerda qazilmaydi, balki suvsiz yerlarda qaziladi. *Quduq* va *oltin* so'zlari toponim yasashda qo'llanadigan topoleksemalar jumlasiga kiradi. Uning etimoni oltin quduq birikmasi.

2. Toponim ikkita topoleksemadan iborat: *oltin, quduq*. Ikkinchi topoleksema sinxron planda bir so'z, diaxron planda esa u yasama so'z. Birinchi topoleksema qadimgi turkiy tilda ikki xil yozilgan³: *oltun* va *oltin* so'zlari haqida yuqorida gapirildi. Oltin (*oltin*) so'zi *oltin* so'zi bilan shaklan bir xil bo'lib qolgan⁴ (ko'rsatilgan sahifaning birinchi so'zligi)). Ushbu so'z *oltin, tilla* ma'nosini anglatmaydi, balki *osti* va *quyi* ma'nolarini ifodalaydi. L. Karimova so'zda mazkur ma'noning borligini shimoliy o'zbek shevalari materiallari asosida qayd etgan⁵. Vaqt o'tishi bilan *u* unlisi *i* unlisiga almashgan⁶: *u* > *i*, *oltun* > *oltin*. Bu

¹ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. -С.40.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.94.

³ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. -С.40.

⁴ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. -С.40.

⁵ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг Ўрганилиши. Т., Фан, 1982 .81-бет.

⁶ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.95-96-бетлар.

soʻzning yuzaga kelishi haqida B. Toʻychiboev ham maxsus toʻxtalgan¹. Mazkur soʻzga quduq soʻzi qoʻshilgach, toponim shakllangan: *oltin* > *oltin+quduq* > *oltinquduq* > **Oltingquduq**.

3. Taxminimizcha, joy nomi uchta maʼnoli qismdan tashkil topgan: *ola*, *toʻn*, *quduq*. Bu fikrni kishilar kiyadigan *toʻn*ning *ola toʻn* degan turi ham borligi tasdiqlaydi. *Ola toʻn* // *olatoʻn* birikmasidagi *toʻn* soʻzi turkiy tillardan yoqut, qirgʻiz, tatar tillarida ham *toʻn* maʼnosida ishlatilishini F. R. Zeynalov va M. D. Novruzov qayd etishgan². *Ola* soʻzi asli *ala* shaklida boʻlib, talaffuz jarayonida *a* unlisi *o* unlisiga oʻzgargan: *a* > *o*³ va *oq-qora*, *oqish*; *turli xil rangli*, *yoʻlli yoki gulli*; *chipor* kabi bir necha rangni ifodalaydi⁴. *Olatoʻn* soʻzining *quduq* soʻziga birikishi natijasida *a* unlisi tushib qolgan, *oʻ* unlisi esa *i* unlisiga almashgan (*oʻ* > *i*) *olatoʻn+quduq* > *olatoʻn quduq* > *oltoʻn quduq* > *oltin quduq* > *oltinquduq* > **Oltingquduq**. Mazkur toponim quduq suvining loyqaligini anglatadi. Demak, uning etimoni *olatoʻn quduq* birikmasi sanaladi.

Binobarin, birinchi farazda qayd etilgan Oltingquduq toponimining oltin topilgan quduq va suvi ichimli, noyob, dogʻli suvi bor quduq maʼnolari ikkinchi farazdagi **Oltingquduq (Oltingquduq)** joy nomining *quyi*, *ost quduq* maʼnosiga ziddir. Bizningcha, ikkinchi va uchinchi farazda jon bor. Ushbu toponim *quyidagi quduq* degan maʼnoni bildiradi: *oltin +quduq* > *oltin quduq*, > *oltinquduq*, > *Oltingquduq (Oltingquduq)* > **Oltingquduq** (etimoni *oltin quduq* birikmasi). Shu oʻrinda oltin apellyativi bilan shakllangan **Oltintepa** (Tosh. v. Tosh. t. tepa va aholi punkti) toponimi boshqa obektlarga nisbatan olganda quyilikdagi tepa maʼnosini anglatishini hamda *oltin tepa* birikmasi uning etimoni ekanligini qayd etish ham oʻrinli.

Qudug soʻzining shakllanishi ham *quyi* soʻzi⁵ bilan bogʻliq: *quyi* > *qudi+q* > *qudiq* > *quduq*. Toponim onomastik konversiya jarayoni asosida shakllangan va uning etimoni *oltin quduq* birikmasi sanaladi. Shu bilan birga, *suvi loyqa quduq* maʼnosidagi *olatoʻn quduq* birikmasi ham toponimning shakllanishiga asos, yaʼni etimon boʻlgan. *Oltin*,

¹ Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. -Т., Ўқитувчи, 1996.66-69-бет.

² Зейналлов Ф. Р., Новрузов М. Д. Об этимологии слова altun // СТ. № 5. -Баку, 1984. -С.45-50.

³ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.383-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.528-бет.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.571-бет.

olato'n // olto'n (oltin) soʻzlari bilan shakllangan toponimlar mamlakatimizning Samarqand¹, Andijon² viloyatlarida, shuningdek, Qozogʻiston (Chimkent)da³ mavjud.

ONAO'LGAN // Onao'lgan (Tosh. v. Bo'stonliq t. soy va joy) toponimini misol sifatida ko'rsatish mumkin. Mazkur toponimning kelib chiqishi haqida ikkita taxmin bor:

1. Ona soʻzi bu birikmada ega, oʻlgan soʻzi esa kesim: *onao'lgan*. Mana shu holat bilan predikativ birikma shakllangan. Togyunimik derivatsiya natijisida bu birikma onomastik leksika tarkibiga koʻchgan: *ona+o'l+-gan > ona o'lgan > Onao'lgan*. O'lmoq soʻzining vafot etmoq ma'nosi bilan *ona* soʻzining birinchi ma'nosi birgalikda predikativ birikma shakllantirgan: *ona+o'lgan > onao'lgan*. Toponimning etimoni predikativ birikma boʻlgan *ona o'lgan* birikmasi. Mazkur toponim ona oʻlgan, qazo qilgan joy degan ma'noni ifodalaydi. Bu aholining oʻzi bilgan obekt haqidagi xalq etimologiyasi koʻrinishidagi farazi hisoblanadi. Ushbu fikrga qoʻshilib boʻlmaydi, chunki unga sinxron plandagina qaralgan.

2. Ona oʻlgan birikmasi tovush oʻzgarishlariga uchrab, shu holga kelib qolgan. Toponim tarkibidagi oʻlgan lugʻaviy asosi qadimgi turkiy tilda oʻlang shaklida aytilgan boʻlib⁴, *o'l+-an* tuzilishiga ega. *O'l* — hoʻl, nam, suvi bor; koʻkat va oʻtning yashnab turgan davri ma'nosini ifodalaydi. *-ang* qoʻshimchasi soʻz oʻzagidan anglashilgan belgi, ma'lum narsa va predmetning xosligi, shuningdek, mavjudligini bildiradi. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda kichik oʻtloq ma'nosini ifodalaydi⁵. Ushbu soʻz bilan yuzaga kelgan toponimlarga T. Nafasov **O'lanbulok, O'lang** joy nomlarini misol kilib keltirgan⁶. Ikki topoleksema qoʻshilib, soʻz birikmasi va qoʻshma soʻzni hosil qilgan: *ona+o'lang > ona o'lang > onao'lang > onao'lgan*. Talaffuzda oʻlang soʻzida metateza hodisasi roʻy bergan: *o'lang > o'lgan*. Qayd

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. 101-бет.

² Ономастика Узбекистана. -Т., Ўқитувчи, 1987.13-, 23-бетлар.

³ Караев С. К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. -Т., 1998. с 81.

⁴ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. с.383.

⁵ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. с.383.

⁶ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.28-29-бетлар.

etilayotgan hodisa tufayli hosil bo'lgan so'zga sinxron nuqtai nazardan qaralgani uchun yukoridagi birinchi taxmin yuzaga kelgan.

Binobarin, hosil bo'lgan so'z birikmasi qo'shma so'zga aylanib toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayoni okibatida onomastik leksika sathiga ko'chib, toponimga aylangai: *ona+o'lang* > *ona o'lang* > *onao'lang* > *onao'lgan* > **Onao'lgan**. Toponimning etimoni *onao'lang* birikmasi. Undagi *ona* so'zini *ona-Vatan* birikmasidagi *ona* so'ziga qiyoslasak, makon, yurt, joy degan ma'nolarni ifodalashi ayon bo'ladi. Demak, toponim *o't-o'langga makon*, *o't ko'p o'sadigan joy* degan ma'noni ifodalaydi. Mazkur toponim haqidagi birinchi faraz sinxron planda qaralgan. Ikkinchi faraz esa diaxron planda ko'rilgan.

Bizningcha, toponim haqidagi ikkinchi taxminda asos bor. Bu toponim tarixiy-taraqqiyot natijasida fonetik o'zgarishga uchrab, salbiy ma'noni ifodalaydigan holatga kelib qolgan: *ona + o'lang* > *onao'lang* > *onao'lang* > *onao'lgan* > **Onao'lgan**. Toponimning etimoni *ona o'lang* birikmasi. Demak, toponim *o't-o'langga makon*, *o't ko'p o'sadigan joy* degan ma'noni ifodalaydi. Uning etimologik tahlilidan ko'rinib turibdiki, toponimning lug'aviy asosi va unga ta'sir qiladigan turli fanlarning dalillari majmui bu tahlilning haqiqatga yaqinligi muammosiga oydinlik kiritgan.

ORARIQ // Orariq (Nam. v. Chortoq t. ariq) – toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi fikr-mulohazalar bor:

1. Ushbu toponim “*or-nomuslilar qazigan ariq*”, degan ma'noni bildiradi, deydi aholi vakillari: *or-nomuslilar qazigan ariq* > *orlilar qazigan ariq* > *or ariq* > *orariq* > **Orariq**. Bu joy nomi haqidagi xalqona etimologiyaning bir ko'rinishidir.

2. Mazkur toponim ikkita ma'noli qismdan iborat, ya'ni ikkita topoasosdan shakllangan: *or*, *ariq*¹

3. Joy nomini diaxron usulda kuzatilsa, uning birinchi topoleksemasida *a* unlisi *o* unlisiga almashgan: *araliqdagi* > *oraliqdagi* > *oraliq* > *ora*. Birinchi topoleksemadagi oxirgi tovush bo'lgan *a* unlisi ikkinchi topoleksemadagi birinchi tovush bo'lgan *a* unlisi bilan yonmayon kelib qolgani uchun ellipsis hodisasiga uchragan: *ora+ariq* > *oraariq* > **Orariq**. Onomastik konversiya jarayoni bilan toponimga

¹Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. с.50.; Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым,1990. с.186-189.

ko'chgan. Ushbu toponim *oraliqdagi ariq* birikmasi fonetik o'zgarishlarga uchrashi natijasida shakllangan deyish o'rinli. Demak, toponimning etimoni *oraliqdagi ariq* birikmasi. *Ora joydagi ariq* degan ma'no ushbu toponimning ma'nosi. Ko'rinadiki, toponim haqidagi yuqorida bayon qilingan taxminlar bir-birini to'ldirib kelgan.

OTCHOPAR // Otchopar (Tosh. sh.: Qash. v. Qarshi t.; QkR Nukus sh. maydon) – toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminiy fikrlar bor:

1. Ushbu toponim otlarni choptiradigan joy ma'nosini bildiradi. Bu ma'no XX asrning 60-yillarigacha faol qo'llangan, keyinchalik bo'sh maydonlar qisqarib borgach, bu ma'no arxaiklashgan: otni choptiradigan joy > ot choptiradigan joy > ot chopar joy > ot chopar > *Otchopar*. Bu xalq etimologiyasi emas, ma'lum bir tarixiy davrga xos xususiyatlardan biridir.

2. Mazkur toponim uchta ma'noli qismdan iborat: *ot, chop, -ar*. U ikkita tabiiy-lisoniy jarayon asosida shakllangan: 1) Chop o'zagiga *-ar* qo'shimchasi qo'shib, fe'lning sifatdosh shaklini yasagan: *chop+ -ar > chopar*; 2) shakllangan sifatdosh ishchi hayvon nomi bo'lgan ot so'zi bilan qo'shib, tobe aloqaning fe'lli holati yuzaga kelgan: *ot+chopar > ot chopar*.

Toponimik derivatsiya jarayonida bu fe'lli birikma predikativ birikma qolipli toponimga aylangan: *ot chopar > Otchopar*. Kishilar toponimni *ortga chopar* ma'nosida *ortchopar > otchopar > Otchopar* tarzida ham izohlashadi. Bu holda so'z tarkibidagi *r* undoshi tushib qolgan. Ammo ushbu farazga qo'shib bo'lmaydi. Toponimning etimoni *ot chopar* ko'rinishidagi fe'lli birikma.

Otchopar toponimi ko'p obektli toponimpar jumlasiga kiradi. Masalan, QQR, Toshkent shaxrining katta bir maydoni ot bilan bo'ladigan musobaqaga moslashtirilgani uchun *Otchopar* deyiladi. Bu toponim viloyatlarda oykonim va sport musobaqasi bo'ladigan maydonlarga, jumladan, ko'pkari chopiladigan joy bo'lgan ob'ekgga nom sifatida qo'llanilgan. Demak, predikativ birikmadan shakllangan bunday toponimlar bir necha obektga nom bo'lish vazifasini ham bajargan. Obektlarning nomlanishiga maydonga xos xususiyatlar sabab bo'lgan: *Otchopar* (maydon), *Otchopar* (ham qishloq, ham maydon) kabi obektlarning nomlarini anglatadi.

OQBO'YRA // Oqbo'yra (QqR., Sam., Sur., Far. v. ovul va q.) joy nomi to'g'risida bir necha taxminiy fikrlar bor:

1. S.Qoraev toponim to‘g‘risida bunday fikr bildirgan: “**Oqbo‘yra, oqbuyra** – o‘zbek qipchoqlarning urug‘i. Qozoqlarning arg‘in, nayman, suan qabilalarida oqbo‘ra (aqbura), qirg‘izlarning adigine qabilasida *oqbuura (akbuura)* urug‘lar bo‘lgan. Oqdaryo tumanida *Oqbuyra*, Tomdi tumanida *Oqbura* oykonimlari qayd qilingan”¹.

2. Bu toponimi ikkita ma‘noli bo‘lakdan tashkil topgan: oq, bo‘yra. Bu toponim tarkibida oq so‘zi rang ma‘nosini anglatadi. Kishilar qamishdan yashash joylariga to‘shash maqsadida bo‘yra to‘qishgan. Bo‘yraning qamishi oq, oqishroq rangda bo‘lgan. Shuning uchun oq so‘zi rang degan ma‘nosi bilan mazkur toponim tarkibida qo‘llangan. Onomastik konversiya jarayonida bu birikma bir butun so‘zga aylanib, atributiv birikma qolipli joy nomiga ko‘chgan: *oq+bo‘yra > oq bo‘yra > Oqbo‘yra*. Bu toponim Qorakalpog‘iston Respublikasining Orol dengizi bo‘yidagi hududida joylashgan. Oq, oqish rangli bo‘yra ma‘nosidagi oq bo‘yra birikmasi bu toponim uchun etimon vazifasini bajargan.

Toponim to‘g‘risidagi berilgan ikki taxmin bir-birini to‘ldiradi: *oqbo‘yrani* to‘qiydiganlar xalq tomonidan alohida urug‘ va qabila deb atalgan bo‘lishi mumkin. Ammo toponimning nomlanishiga *oqbo‘yrani* tayyorlash jarayoni asosiy manba bo‘lgan, uning etnonim bo‘lishi keyingi jarayon sanaladi. Shuning uchun ikkala holatda ham *oq bo‘yra* birikmasi etimon.

OQBO‘YRA // Oqbo‘yra (Sur. v. Denov t.; Sam. v. Okdaryo t. q.) deb atalgan ikkinchi toponimni qamishdan o‘tirish uchun va kishilarning yashash joylariga to‘shash maqsadida to‘qiladigan bo‘yraga bog‘lab bo‘lmaydi. Shu bilan birga, Qirg‘izistonning Osh viloyatida **Oqbara, Oqbo‘ri** shaklidagi toponimlar borligini dialektologik amaliyot vaktida bir necha marta kuzatganmiz. Agar shu uchala toponim bir vaqtda tahlil qilinsa, u holda **Oqbo‘yra** toponimi bilan **Oqbo‘ri** yoki **Oqbara** toponimlarining fonetik jihatdan o‘zaro aloqadorligi seziladi: toponim tarkibidagi *y* undoshi orttirilib, *k* unlisi *a* unlisiga talaffuz jarayonida o‘tgan (*i > a, Oqbo‘ri > Oqbo‘yri > Oqbo‘yra*). Bulardan ko‘rinib turibdiki, toponimning etimoni yo *oq bo‘ri* (oq rangni bildiradi), yoki *oq bo‘ri* (*oq* so‘zi bu yerda katta ma‘nosini ifodalaydi), ya‘ni *katta bo‘ri* ma‘nosidagi *oq bo‘ri* birikmasi.

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 71-бет.

Ushbu toponim Farg‘ona viloyati Oltiariq tumanida, Andijon viloyati Asaka tumanida ham uchraydi. N, Oxunovning ko‘rsatishicha¹, ular etnotoponimlar bo‘lib, qipchoqlarning bir urug‘ining nomi(oq bo‘yra)dan shakllangan: *oq+bo‘yra > oq bo‘yra > oqbo‘yra > Oqbo‘yra*. Demak, Qoraqalpog‘iston Respublikasida va Farg‘ona viloyatida uchragan **Oqbo‘yra** toponimi oldin *qamishdan to‘qilgan bo‘yra* ma‘nosini bildirgan, keyinchalik u etnonimga, so‘ngra toponimlashuv jarayoni tufayli etnotoponimga aylangan. Surxondaryo viloyati va Qirg‘izistonda tog‘lik joylarida bo‘rilar ko‘p uchragani uchun *Oqbo‘yra* toponimi *katta bo‘ri* ma‘nosida *oq bo‘ri* birikmasidan fonetik o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelgan deyish o‘rinli: *oq + bo‘ri > oq bo‘ri > oqbo‘yra > Oqbo‘yra*. Bu yerda y undoigi orttirilgan, *i // e, a // e* tovushlarining moslashuvi natijasida *i > e > a* (yoki *i // e // a*) fonetik o‘zgarishlari ro‘y bergan. Bunday fonetik o‘zgarishlar haqida B. A. Serebrennikov, N. 3. Gadjieva va Q. Mahmudovlar o‘z tadqiqotlarida qayd etishgan². Binobarin, toponimlar to ma‘lum bir shaklga kelishi uchun ularda bir necha fonetik o‘zgarish shaklidagi jarayonlar ro‘y bergan.

OQSOQOTA // Oqsoqota (Tosh. v. Parkent t. t. va q.) toponimining etimologik tahlilida xarita bilan ishlash usuli alohida ahamiyatga ega. Mazkur toponimning kelib chiqishi haqida ikkita taxmin bor:

1. Xalq vakillari bu toponimni *cho‘loq, oqsoq kishi yashagan* joyning nomi deb izohlashadi: *oqsoq+ota > oqsoqota > Oksoqota*. Bu taxminda qandaydir ma‘noda *kishini kamsitish* ma‘nosi sezilib turibdi.

2. Toponim aslida uchta ma‘noli qismdan tashkil topgan: *oq, soqol, ota*. Ulardan *oq* va *ota* so‘zlari oldin *aq, ata* shaklida bo‘lgan kabi *soqol* so‘zi *saqal* shaklida aytilgan³. Keyinchalik *a* unlisi *o* unlisiga⁴ o‘zgargan. Ushbu uchta apellyativ birikib, joy nomini tashkil qilgan vaqtda *soqol(saqal)* so‘zidagi *ol* bo‘g‘ini tushib qolgan va onomastik konversiya natijasida apellyativ leksikadan onomastik leksikaga

¹ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. -Т., Фан, 1989.40-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.13, 23; Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 115-бет.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.109-, 215-, 114-бетлар.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.9.

ko'chgan: *oq+soqol+ota* > *oqsoqol ota* > *oqsoqolota* > *oqsoqota* > ***Oqsoqota***. Bu tarzda shakllangan toponim *kekxa kishi, oqsoqol ota yashagan joy* degan ma'noni anglatadi.

Toponimning uchinchi komponenti ota so'zi haqida S.Qoraev quyidagilar yozgan: "Ota – 1) farzandli er kishi, muqaddas joy, aziz avliyolarning qadam joylari nomlari tarkibida keladigan so'z; 2) urug'-aymoq tarmog'i (masalan, olti ota); 3) orol (turklarda ada)"¹.

Mazkur obektning tabiiy geografik holati, ya'ni ekstralingvistik omil ham bu holatni tasdiqlaydi. Sababi, tog'ning balandligi katta gavdali kishini eslatsa, undagi qorlar esa o'sha odamning *soqoliga* o'xshaydi. Nom oldin *Oqsoqolota* shaklida bo'lgan, keyin xaritada ***Oqsoqota*** tarzida qayd etilib ketgan. Demak, nom oldin tokqa berilgan. So'ngra u qishloqqa nisbatan nom sifatida ishlatilgan. Uning etimoni *oqsoqol ota* shaklidagi atributiv birikma. Ammo toponimni chiziqcha bilan (*Oqsoq-ota*) yoki qismlarini ajratib yozish (*Oqsoq ota*) ham noto'g'ri.

Bulardan ko'rinib turibdiki, birinchi taxmin xalq etimologiyasi sanaladi. Ikkinchi taxminda esa ham fonetik o'zgarish, ya'ni bo'g'inning tushib qolishi e'tiborga olingan, ham geografik joylashish nazarda tutilgan. Shuning uchun ikkinchi taxmin, bizningcha, haqiqatga yaqinroq.

OQQISHLOQ // Oqqishloq - toponimi ikkita ma'noli bo'lakdan tashkil topgan. Birinchi ma'noli morfema *oq* so'zi bo'lib, rang ma'nosini ifodalaydi. Ikkinchi ma'noli qism *qishloq* so'zi, u to shu holatga kelguncha tarixiy so'z yasalish jarayonini boshidan kechirgan: *qish+la* > *qishla+ -q* > *qishloq*.

Uning *oq* so'zi bilan shakllanishiga sabab ikkita:

1. Aholi punkti binolari oq rangli qurilish materiallaridan, ya'ni oq tosh, oq g'isht, oq tuproqdan yasalgan.

2. Badani oqargan kishilar yashaydigan qishloq ham *Oqqishloq* deb ataladi. Bunday nomli topoobektlar xalq vakillari nutqida uchraydi.

Ikkala holatda ham *oq* so'zi *belgi, rang* ma'nolarini anglatgan. Bizningcha, *oq rangli qurilish materiallaridan tiklangan qishloq* ma'nosidagi *Oqqishloq* toponimining etimoni *oq qishloq* birikmasi. Demak, toponimning mazmunida semantik o'zgarish yuz bergan. Uning shakllanishida geografik omilning ta'siri sezilib turibdi.

¹ Qoraev S. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 70-бет.

OQQO'RG'ON // Oqqo'rg'on (Tosh. v. t.) – toponimining shakllanishi to'g'risida ikkita taxminiy fikr mavjud:

1. Uning shakllanishiga ma'lum bir aholi punktidagi oq rangli uy – *qo'rg'on* asos bo'lgan: *oq* > *oq+qo'rg'on* > *oq qo'rg'on* > **Oqqo'rg'on**. Bu fikrda ham joy nomining yuzaga kelishi uchun qandaydir ma'noviy vosita borki, uni xalq etimologiyasi deyish noto'g'ri.

2. Mazkur toponim ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *oq* va *qo'rg'on*. Albatta, *qo'rg'on* so'zi diaxron planda yasama so'zligini, uning o'zagi *qo'r* so'zi ekanligini e'tiborga olish lozim. Biroq *qo'rg'on* so'zi bir butun holatga kelishi uchun *qo'r+i+-g'+-on* shaklidagi so'z yasalishi ro'y bergan. Hosil bo'lgan *qo'rg'on* so'zi *himoya to'sig'iga ega bo'lgan shahar, qo'rg'on* ma'nolarini anglatgan¹. *Qo'r* va *-g'on* morfemalari o'zaro birikib, *qo'rg'on* so'zini hosil qilgan. Ushbu yasalish diaxron plandagi so'z yasalishi. Shakllangan so'z toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayonida toponimga aylangan: *quri // qo'ri+gan* > *qo'rgan* > *qo'rg'on* > **Qo'rg'on**.

Qo'rg'on so'zi toponimik leksikada joy nomi, apellyativ leksikada esa oddiy so'zlardan biri. *Qo'rg'on* so'ziga *oq* so'zining qo'shilishi bilan so'z birikmasi va qo'shma so'z, so'ngra toponim hosil bo'lgan: *oq+qo'rg'on* > *oq qo'rg'on* > *oqqo'rg'on* > **Oqqo'rg'on**.

Uning etimoni odatdagi nutqiy jarayon mahsuli bo'lgan apellyativ leksikada faol ishlatiluvchi *oq qo'rg'on* birikmasi bo'lib, u toponimlashuv natijasida joy nomiga ko'chgan: *oq+qo'rg'on* > *oq qo'rg'on* > *oqqo'rg'on* > **Oqqo'rg'on**. Bu toponim *ham oq rangli, ham nisbatan balandroq bo'lgan qo'rg'on* degan ma'noni anglatadi. Bizningcha, *oq* so'zi bu toponim tarkibida *balandlik* ma'nosini ifodalagan. Bu holni **Oqsaroy, Ko'ksaroy, Qorasaroy** toponimlari bilan qiyoslansa, bilinadi: **Qorasaroy** - kichik saroy, **Ko'ksaroy** - katta va keng saroy.

Oq so'zi toponimlar tarkibida *rang, hashamatli, dabdabali, baland, ulug'lik* ma'nolari bilan qo'llanadi². Qayd etilishicha, **Oqsaroyning** bugungi kungacha saqlangan qismi qurilgan holatidagi balandligining yarmi ekan³. Mazkur toponim *oq rangli, hashamatli va baland hamda ulug' saroy* ma'nolarini anglatadi. **Oqqo'rg'on** toponimi *oq belgili,*

¹ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. с.458.

² Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. с. 159-179.

³ Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар. -Т., Шарқ, 1998.89-бет.

hashamatli, dabdabali qo'rg'on ma'nolarini ifodalaydi. Bunday joy nomlari Toshkent viloyatida va qo'shni Qozog'iston Respublikasining janubiy hududida ko'p uchraydi¹. Binobarin, mazkur toponim ko'p obektli toponimlar tarkibiga kiradi.

OLTIARIQ // Oltiariq (Far. v. t.) toponimining yuzaga kelishi haqida to'rt xil taxminiy fikr-mulohaza bor:

1. Aytishlaricha, mazkur joy nomining paydo bo'lishida obekt oldidagi oltita ariq nomlanish jarayonida yetakchi vosita bo'lgan. Mazkur fikrni N. Oxunov ham «*O'tmishda Shohimardon soyidan oqib kelgan suv hamda Chimyon qishlog'idan chiqayotgan buloq suvlari hozirgi Oltiariq qishlog'iga yetib kelganda oltita ariqqa, oltita tarmokqa bo'linib ketgan. Shu sababli bu joy ariqning soniga, miqdoriga nisbat berilgani holda Oltiariq deb atala boshlangan*» deb tasdiqlagan². Bu ikki fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki jiddiy e'tibor berilsa, ko'pchilik topoobektlar yonida bir necha gidronim(arik)larning bo'lishi tabiiy hol.

2. Shevalarda *ariq // arıg'* so'zi *toza, pok, to'g'ri, haq* ma'nolarida ishlatilishini e'tiborga olinsa³, u holda Oltiariq toponimi oltita, ya'ni *juda ham ko'p toza, pok, haqgo'y insonlar yashagan joy* degan ma'noni anglatadi. Ammo *arik // arıg'* so'zi Urganch, Xiva, Xonqa shevalarida yuqorida ko'rsatilgan ma'nolarda uchrasa ham, Farg'ona shevasida esa aytilgan ma'nolarda uchramaydi.

3. Toponim *ort* va *ariq* ko'rinishidagi ma'noli bo'laklardan tashkil topgan. Toponimik derivatsiya jarayoni ta'sirida birinchi ma'noli kismda *r > l* tarzidagi fonetik o'zgarish ro'y bergan. Ikkinchi ma'noli qism o'rtasida *i* unlisi orttirilgai: *ort + ariq > ort ariq > ortariq > oltariq > oltiarik > Oltiarik*. Istalgan bir obekt ariqqa nisbatan *ariq orti* ma'nosida joylashishi aniq, Shuning uchun *ort ariq* birikmasi toponim uchun etimon bo'lib kelishi mumkin.

4. Bu toponimning shakllanishiga ariq oldi ma'nosidagi oldi ariq iborasi asos bo'lgan. Bizningcha, bu fikrda ham lingvistik, ham ekstralingvistik asoslar bor. Toponimning *old, -i, ariq* ko'rinishidagi ma'noli bo'laklari bor. Ular birlashib so'z, so'z birikmasi, qo'shma so'z va nihoyat, joy nomini hosil qilgan: *old+-i+ariq > oldi + ariq > olti*

¹ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. Т., Фан, 1982. 20-23-бетлар.

² Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Т., Ўзбекистон, 1994.38-бет.

³ Ўзбек шевалари лексикаси. -Т., Фан, 1966.20-бет.

ariq > *optiariq* > **Oltiariq**. Bunda $d > t^1$ shaklidagi fonetik o'zgarish ro'y bergan. Beshariq toponimi esa old ariq ma'nosidagi Peshariq toponimining fonetik o'zgargan shakli: $p > b^2$. N. Oxunovning bu obekt ariklarning miqdoriga qarab nomlangan, degan fikrini o'ylash kerak³. *Olti* so'zining *old* yoxud *ort* so'zidan shakllanganligini geografik omil ham tasdiqlaydi.

Tabiiy geografik muhit e'tiborga olingan holda oltita ariq boshlangan joy **Oltiariq** deb atalgan. Bunday joy nomlari mikrotoponimlar jumlasiga kiradigan gidronimlar tizimida uchraydi. Ko'p suv oqadigan gidronimning kichik ariqlarga bo'lingan joyi Oltiariq deyiladi, ammo u yerda aholi yashamaydi. Oldida ariq, daryo yoki buloq mavjud bo'lgan joy xalqning ta'biri bilan aytganda, eng yaxshi joy, bahavo yer sanaladi. Bu hol esa *old*+*i* > *oldi*+*ariq* > *oldiariq* > *oltiariq* > **Oltiariq** tarzida toponimik derivatsiya jarayoni yuz berganini asoslashga yordam beradi. Ushbu toponim yonida joylashgan *old ariq* ma'nosidagi **Beshariq** va **Toshariq** toponimlari e'tiborga olinsa, ushbu hududda ham qator qonuni⁴ning alohida shaklda amal qilishini qayd etish lozim. Demak, uning etimoni *oldi ariq* yoki *ort ariq* shaklidagi birikma.

OQSAROY // **Oqsaroy** (Qash. v. Shah. t. XU asrda qurilgan, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan obekt; Tosh. sh. tarixiy, ma'muriy bino) toponimi to'g'risida bir necha taxminiy mulohazalar bor:

1. "**Oqsaroy** – 1) oq koshona; 2) saroy qabilasining bir tarmog'i. (ko'ksaroy urug'i ham bor)", deb o'z munosabatini bildirgan S.Qoraev⁵.71-b.

2. Bu toponimi ikkita ma'noli qismdan iborat: *oq*, *saroy*. Ularning birinchisi turkiy, ikkinchisi esa fors - tojikcha⁶. Demak, mazkur toponim substrat joy nomi hisoblanadi. Bu ikki so'z birikib, birikmani hosil qilgan. So'ngra toponimlashuv hodisasi tufayli joy nomiga ko'chgan: *oq+saroy* > *oq saroy* > *oqsaroy* > **Oqsaroy**. Bugungi kunda oq so'zi

¹ Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990.149-бет.

² Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.73-бет.

³ Охунов Н. Жой номлари таъбири. -Т., Ўзбекистон, 1994.38-бет.

⁴ Никонов В. А. Введение в топонимику. -М., Наука,1965.с.33-38.

⁵ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 71-бет.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 557-б.; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 24-б.

rang ma'nosini bildiradi. Biroq ushbu so'z oldin *toza, hashamatli, dabdabali, oq rang* ma'nolarida ham qo'llangan¹.

3. Bizningcha, rang ma'nosini bildiruvchi oq so'ziga obektni nomlash uchun *tanlab, hashamatli va dabdabali* ma'nolari yuklangan, ammo *oqsaroy* birikmasini etnonim deyish to'g'ri kelmaydi. U holda hozirgi kunda bu obektning yarim qismi saqlanib qolgan bo'lsa ham **Oqsaroy** toponimi *oq saroy* degan ma'noda emas, balki davlat ahamiyatiga molik bo'lgan hashamatli va dabdabali saroy degan ma'noni beradi. Shu bilan birga Toshkent shahridagi **Oqsaroy** XU asrda barpo etilgan **Oqsaroyga** o'xshashlik asosida nomlangan, *dabdabali va hashamatli saroy* ma'nosini ifodalaydi.

Birinchi toponimning etimoni ham *oq saroy* birikmasi. Ikkinchi toponim birinchi obektning nomini ko'chirish orqali shakllangan. Demak, uning etimoni **Oqsaroy** toponimi. Shu bilan birga Oqqishloq toponimidagi *oq* so'zi bu ma'noda emas, balki kasallikdan keyin bo'ladigan *dog'* ma'nosida qo'llanadi. Mazkur toponim badanida oq dog'lari bor kishilar yashaydigan joy degan ma'nosini ifodalaydi: *oq+qishloq > oq qishloq > oqqishloq > Oqqishloq*. Oqqishloq (Qash. v. Qamashi t. q.) toponimidagi oq so'zi esa oq rangyai qurilish materiallaridan tiklangan qishloq ma'nosini anglatadi, uning etimoni oq qishloq birikmasi.

S

SAKSONKAPA // Saksonkapa (Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani qishloq kengashidagi q.) –toponimining kelib chiqishi xususida quyidagi taxminlar ham uning obrazli nomlanishi orqali nomlarga xos betakror oltin bitikligini ifodalaydi:

1. Ushbu toponim o'sha yerlik aholi vakillarining aytishlaricha, *kapalik* joyning shakllangan nomi: **Saksonkapa**. *Kapalar* ko'p bo'lgani uchun nomning shakllanishiga sakson miqdor soni ishlatilgan: *sakson+kapa > saksonkapa > Saksonkapa > Saksonkapa*. Agar uning daryo bo'yida joylashganligi va dehqonchilik, chorvachilik yaxshi rivojlanganligini, shuningdek, Shahrisabz shahri yaqinida joylashgan **topoobektligi** hisobga olinsa, *kapalar* ko'p degan fikr noo'rin bo'lib qoladi.

¹ Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. с. 159-179.

Toponim tarkibidagi *sakson* miqdor soni tarixi qadim tarixga bogʻliq boʻlgan xalqimizning qadriyatlari va sehrli sonlari bilan *bogʻliq uch (3), yetti (7), yigirma (20), qirq (40) va yil (bir yil toʻldi)* shakllaridagi sonlarga yaqinlashmaydi ham. Xullas, ushbu toponimdagi *sakson* soʻzini miqdor sonlar jumlasiga kiritish nooʻrindir.

2. “**Капа** – chayla hamda urugʻ nomi (masalan, kapasaroy). *Капа* komponentli toponimlar Fargʻona vodiysida koʻp uchraydi. Xatirchi, Payariq, Jalaquduq, Beshariq tumanlarida **Капа**, Yangiqoʻrgʻon, Urgut, Beshariq, Uchqoʻrgʻon, Asaka tumanlarida **Beshкапа** qishloqlari bor”¹.

3. Bu oykonimning shakllanishiga qadimiy turkiy qabilalar nomi boʻlgan *shak // sak // saks // masaget*larning nom(lar)i asos boʻlgan. Undagi *-on* topoformanti oldingi davrlarda, til tarixida koʻplik maʼnosini anglatgan.

Undagi *капа* topoleksemasiga kelsak, *sak // saks // shaklar* eramizdan oldingi va eramizning boshllarida harbiy yurishlarda ham, kunlik faoliyatda ham doimo aravalarda yurishgan. *Kishilar usti yopiq aravalar koʻp boʻlgan joylarni* *капа* soʻzi vositasida nomlashgan: **Саксонкапа**. Toponimdagi *sak// saks // shak // masaget* soʻzlarining *sakson* holatiga kelishi va shu tarzda tushunilishi sinxron nuqtai nazardan hisoblanadi. Qadimda *shak // sak // saks // masaget* deb atalgan jangovar va kurashchan qabilalar boʻlganligi tarixiy manbalarda oʻz ifodasini topgan: *Saka* – kirgizы Abramov, 1960, 127); *Saksan* 1) kazaki (aliquli) – Aristov, 1896, 380; 2) uzbeki (durmen) – Karimova, 1976, 108². Shu sababli ham aslida mazkur toponimga diaxron nuqtai nazardan toʻgʻri va ishonchli munosabat (baho) bildirish oʻrinli, deb bilamiz³. Shu yerda taʼkidlash kerakki, toponimik aniqlagich boʻlgan bu *капа* topoleksemasining mazmun-mohiyatida *usti yopiq arava* maʼno nozikligi mavjuddir.

Shu bilan birga *капа* soʻzi turkiy qabila va urugʻlarning bir tarmogʻi nomi ekanligiga S. Qoraev maxsus toʻxtalgan⁴. U holda mazkur toponim ikkita etnonimni birlashtirgan holda nomlilik vazifasini bajarayotganligini sezish qiyin emas: *saks* (etnonim) + *капа* (etnonim) > *saks+on* > *sakson+капа* > *saksonкапа* > **Саксонкапа**.

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 49-бет.

² Лезина И.Н., Суперанская А. В. Ономастика. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. Часть II. Москва, 1994. с.332-333.

³ Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т., Ижод, 2006. 7-, 15-бетлар.

⁴ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 49-бет.

Ushbu toponim to‘g‘risidagi yuqorida keltirilgan taxminiy fikrlar to‘g‘ri xulosaga kelishga imkoniyat yaratdi. Uning etimoni *sak // saks // shaklar* o‘zlarining usti yopiq aravalari bilan yashagan joy va yana *etnonim+etnonim* holatida shakllangan so‘z degan ma‘no nozikligini ifodalaydigan *saks (shak) + -on + kapa > saksonkapa* yasama so‘zidir. Demak, bu toponim ikkita etnonim nomining birikishi asosida shakllangan etnotoponimlardan va yana tarixiy ahamiyatga molik tarixiy toponimlardan biri bo‘lib, mamlakatimiz hududida kam qo‘llanishi bilan e‘tiborga loyiqdir.

SAVAT // Savat (Jizzax v. Zomin t., Qash. v. Shah. t. q.) toponimining kelib chiqishi haqida bir necha taxmin mavjud:

1.Xalq vakillaridan bu toponimning shakllanish jarayoni haqida so‘ralganda, uni savat so‘ziga bog‘lashadi: *savat > Savat*. “*Surx novda, chiviq, sim va shu kabi narsalardan to‘qshgan idish savat deyiladi*”¹. Kishilar yashaydigan obektlarni bu tarzda nomlash juda kam uchraydi. Shu bilan birga bu yerda yashovchilarning tirikchiligi savat to‘quvchilik kasbiga bog‘liq ham emas. Demak, bu taxmin xalq etimologiyasi sanaladi.

2.Ushbu toponim ikkita ma‘noli qismdan shakllangan: *sa, vat*. Mazkur apellyativlar fors-tojikcha so‘zlar jumlasiga kiradi: *se² > sa, savad > vad > vat*. Ikkinchi ma‘noli qismning *vat* holiga kelishi so‘z boshida tovush tushishi hodisasi bilan bog‘liq. Sababi, bu so‘z aslida *savad* ko‘rinishidagi omonim so‘z sanaladi. Uning ikkinchi ma‘nosi *o‘ralgan joy, odamlar dam olib o‘tadigan qo‘noq* ma‘nosini anglatadi. Bu so‘zlar birikib, so‘z birikmasini, so‘ngra qo‘shma so‘zni hosil qilgan: *se+savad > se savat*. Hosil bo‘lgan qo‘shma so‘z toponimlashuv hodisasi tufayli joy nomiga ko‘chgan: *sesavad > sevad sevat > savat > Savat*. Yuzaga kelgan toponim uchta qishloq, *uchta qo‘noq* joy degan ma‘noni anglatadi. Uning etimoni *se savad* birikmasi hisoblanadi. Bu toponimlarning e‘tiborli tomoni shundaki, ular katta yo‘llar yonida joylashgan qishloqlar jumlasiga kiradi. Yo‘ldan o‘tib qatnaydiganlar uchun zarur narsaning hammasi kechqurun (oldingi davrda) uchala qo‘nokda joylashgan. Mana shu ekstralingvistik omil natijasida obekt nomlangan. Ammo vaqt o‘tishi bilan *sesavad* qo‘shma so‘zi fonetik o‘zgarishlar natijasida *savat* holatiga kelib qolgan.

¹ Ўзбек шевалари лексикаси. -Т., Фан, 1966.7-бет.

² Персидско-русский словарь. М., 1960. с.634.

SARIKO‘L // Sariko‘l (Sam. v. Nurobod va Pstdarg‘om t. ko‘l) – toponimi haqida ikkita taxmin bor:

1. Ushbu gidronim ikkita ma‘noli qismdan iborat: sari, ko‘l¹. Uning birinchi ma‘noli qismi bo‘lgan *sariq* so‘zi talaffuzda fonetik o‘zgarishga uchrab, q undoshi tushib qolgan: *sariq* > *sari*. Unga ikkinchi ma‘noli qism qo‘shilib, oldin so‘z birikmasini, so‘ngra qo‘shma so‘zni hosil qilgan. Hosil bo‘lgan qo‘shma so‘z esa toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayonida joy nomiga aylangan: *sariq+ko‘l* > *sariq ko‘l* > *sariko‘l* > **Sariko‘l**. Mazkur toponimning etimoni *sariq ko‘l* birikmasi sanaladi. Toponim sariq rangli ko‘lning nomini ifodalaydi. Bu toponimlarning tarkibidagi *qo‘rg‘on*, *tepa*, *ko‘l*, *tau* (*tog‘*), *qiya* so‘zlari topoasos vazifasida qo‘llangan.

2. Sari so‘zi shevada 4 (to‘rt)ta omonim ko‘rinishdagi dialektal so‘zning ikkinchisi sifatida qo‘llanib, quyidagi *dialektal ma‘noni* ham anglatadi: *Eng yaxshi*, *sara*². Ushbu so‘zga ko‘l so‘zi qo‘shilgan: *sari* > *sari + ko‘l* > *sari ko‘l* > *sariko‘l* > **Sariko‘l**. Ushbu toponim *eng yaxshi*, *eng sara ko‘l* degan ma‘noni beradi. Chunki ko‘pchilik ko‘llarning suvini ichib bo‘lmasligi tabiiy bo‘lgani kabi ba‘zi bir ko‘llarning holati, suvi ancha yaxshi bo‘ladi. Mana shunday ko‘llarga nisbatan **Sariko‘l** nomi qo‘llanadi. Demak, *eng yaxshi*, *eng sara suvli ko‘l* ma‘nosidagi *sari ko‘l* birikmasi gidronimning etimoni bo‘ladi. Bu holatlar atributiv birikma va shunday birikma qolipli toponimlarga xos bo‘lgan xususiyatlarni ko‘rsatgan.

SAMARQAND // Samarqand toponimining kelib chiqishi haqida quyidagi farazlar bor:

1. Abu Tohirxoja toponimning atalishiga beshta sabab ko‘rsatgan³. Muallif ularda kishi ismi bo‘lgan *Samar* so‘ziga *kent*, *qand* so‘zlari qo‘shilishi bilan **Samarqand** hosil bo‘lganini qayd etib, uning nomlanishini arablarning kelishiga bog‘laydi.

2. Tarixiy manba sifatida 982-983-yillarda fors-tojik tilida yozilgan, muallifi noma‘lum, biroq ma‘lum va mashhur bo‘lib ketgan “Hudud ul olam” (Dunyoning hadlari) nomli kitobda bu joy nomi to‘g‘risida quyidagilar yozilgan: “*Buyuk, obod va ne‘mati besyor shahar.*

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.23-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 414-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи том.Т., Миллий энциклопедия, 2006. 450-бет.

³ Абу Тоҳирхожа. Самария // Мерос. -Т.,Камалак, 1991. 16-бет.

Bu yerda dunyoning hamma mamlakatlaridan savdogarlar keladi”¹. Demak, toponim X asrdayoq ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilgan.

3.H. Hasanov quyidagilarni yozgan²: “**Samarqand** – eng qadimiy shaharlardan biri. Bir nomi *Afrosiyob*. Iskandar zamonida *Maroqand* deb atalgan, yana uning *Samariana*, *Samaranka*, *Sakanna*, *Sammangen* va *Samakiyan* singari shakllari bor. Uning nomlaridan ko‘ra bir-biriga zid bo‘lgan izohlari ko‘p: 2.1) *Maroqand* – qadimiy fors tilidagi xamara – «yig‘in, to‘planish» ma’nosidagi so‘zdan olingan. Kishilar shu joyda to‘planishib, maslahat qilganlar; 2.2) *Samar* – quduq nomi. Uning tevaragida yig‘inlar bo‘lgan, o‘yin-tomoshalar o‘tkazilgan; 2.3) *Samara* – kishi ismi, sarkarda, *Samarqand* u egallagan shahar; 2.4) *Shamar* va *Qamar* – yamanlik shahzodalar shaharni bino qilishgan; 2.5) *Samara* – meva, hosil; *qanda* – shirinlik, ya’ni «*shirin-shakar*» shahri.

4. Abu Rayhon Beruniy **Samarqandni** turkiy tilda **Samizqand** (ma’rifat shahri) degan³.

5. M. Qoshg‘ariy: «**Samarqandni**, kattaligi uchun, *semiz kand* – «*semiz shahar*» deyдилar. Buni forslar **Samarqand** tarzida qo‘llayдилar»⁴, degan.

6. Bobur quyidagilarni yozgan: «**Samarqandni** Iskandar bino qilgandır. Mo‘g‘ul va turk ulusi uni **Semizkend** derlar»⁵. Bu fikrda obektning hajmi e’tiborga olingan holda uning nomi asoslangan.

7. B. O‘rinboev toponimdagi *samar* so‘zining ma’lum bo‘lgan to‘rtta ma’nosi (*kishi nomi; meva, hosil, shirinlik; katta; yig‘in, to‘planish, maslahat joyi*) bilan birgalikda hozirgacha noma’lum bo‘lgan *ariq* va *kanal* ma’nolarini ko‘rsatib, **Samarqand** toponimining suv obekti bilan aloqador nomi haqiqatga yaqin, **Samarqand** - *ariq yonidagi qishloq, shahar* demakdir, degan fikrni ilgari surgan⁶.

8. A.Muhammadjonov bu oronimning nomini “Tarixiy Tabariy”, “Samariya”, “G‘iyos ul-lug‘otit”, Abul Hasan Samarqandiyning “Qandiya” nomli asarlarda tilga olinganini, Mug‘ tog‘idan topilgan sug‘diy hujjatlarda u Smarakant, Yunon va Rim mualliflari asarlarida

¹ Qorayev S. Toponimika. --T., O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 292-bet.

² Хасанов Х. Географик номлар сири. -Т., Ўзбекистон, 1985. 61-бет.

³ Хасанов Х.Беруний асарларида топонимика //Беруний ва ижтимоий фанлар.-Т.,Фан,1972.125-128-бетлар.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 330-бет.

⁵ Бобур Захриддин Мухаммад. Бобурнома. -Т., Юлдузча, 1989. 43-бет.

⁶ Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. -С., Зарафшон, 2003. 153-бет.

Marakanda deb qayd etilganini, Samar nomli podshoning nomiga, mevazor va afsonaviy shahar nomiga bog'laydi hamda *Mashhad*, *Maskat* (Katta qishloq), *Sarma(s)+kann*, *Sarmikan*, *Samarkan* > *Samarkand* > *Samarqand* tarzida ko'kalamzor va buloq bo'yidagi shahar ma'nosi tadrijiy taraqqiyot bosqichini bosib o'tganligini birma bir bayon etgan¹.

9. Bizningcha, toponimning tarkibini aniqlashda ozarbayjon tilining elementlari yordam beradi. **Samarqand** toponimini kuzatganda, tarkibidagi *sham* ma'noli qismning borligi aniqlandi: *sham* > *sam*. Bunda *sh* undoshining *s* undoshiga o'tish hodisasi ro'y bergan. Toponimdagi *sham* komponentining ozarbayjon tilida quyidagi ma'nolari bor: 1) *tepa* va *balandlik*; 2) *shu tilining Mugan shevasida sham* «ko'm-ko'k yer» degani; 3) *daryo bo'yi*; 4) *bo'ri, quyon kabi hayvonlar yashaydigan joy*².

Qadimgi turklarning sharqdan g'arbga qarab borishganini va ozarbayjonlarning esa turkiy xalqlardan biri ekanligi e'tiborga olinsa, **Samarqand** toponimini ayni shu tilidagi yuqorida ko'rsatilgan dalillar bilan sharhlash o'rinli bo'ladi. Uning tarkibidagi *qand* (unda *xor* > *xan* > *xand* > *kand* > *qand* shaklidagi fonetik o'zgarishlari ro'y bergan) topoleksemasi esa «*shahar, qo'rg'on*» degan ma'nolarni ifodalaydi. Toponimdagi ikkinchi ma'noli qism *ar* bo'lib, u oldingi davrda *jar*, *yar*, *ar* ko'rinishlari (*jar* ma'nosi) da qo'llangan³. So'z boshida *j* undoshi *y* undoshiga o'tgan⁴ va bu *y* undoshi talaffuzda tushib qolgan: *jar* > *yar* > *ar*.

Yar // *yar* qismli toponimlarning uchrashini ye. S. Pospelov qayd etgan⁵. Shu o'rinda S. Qoraevning *ar* ma'noli qismni toponim yasovchi qo'shimcha, degan fikrini o'ylab ko'rish kerak⁶. Demak, «*tepa hamda balandlik bilan o'ralgan, (yonida turli hayvonlar yashaydigan) daryo bo'yidagi shahar*» degan ma'no **Samarqand** toponimi uchun mos ma'no. Uning etimoni – (*sham+jar* > *shamjar+xor* > *shamyar xor* >

¹ Мухаммаджонов А. Самарқанд – жаҳон жамоли // Мозийдан садо. 2007. 2-сон. 2-4-бетлар.

² Ч. Х. Мирзаде. О топониме Шамхор // Материалы конференции о проблемах Азербайджанской оно-мастики. -Баку, 1987. –С.140-142.

³ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.238; Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 156- ва 366-бетлар.

⁴ Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т., Ижод дунёси, 2004. 75-бет.

⁵ Пospelов Е.М. Топонимика в школьной географии. М., Просвещение, 1981. с.48.

⁶ Караев С. К. Топонимия Узбекистана. -Т., Фан, 1991. С.114.

samyar xor > samyarxan > samarxand > samarkand > samarqand > Samarqand) *shamyar xor > samyar xor > samyarxan* yasama soʻzidir.

Yuqorida berilgan beshta fikrda ham joy nomi **Samarqand**, **Samizkand**, **Semizkand** tarzida qayd etilgan. *Samiz*, *semiz* soʻzining «boy» degan maʼnosi bor¹. Masalan, dehqonlar *semiz tuproq* deb *boy va unumdor yerni* aytishadi. Bizningcha, **Samarqand**ning ilk koʻrinishi **Samizkend** // **Semizkent** boʻlib, «boy, ulugʻ shahar» maʼnosini ifodalaydi, deyishni oʻylab koʻrish lozim. Birinchi va uchinchi fikrda esa *kishi ismi (Samar+qand)* va boshqa maʼnolari berilgan. Toponimning kelib chiqishi haqidagi ikkinchi taxminda shaharning katta hamda mashhurligi taʼkidlangan. Uni etimologik tahlil qilishda toʻrtinchi, beshinchi va oltinchi taxminlarda ilgari surilganidek, *semiz* soʻzining *samar* soʻziga aylanib ketishi (*semiz > samar*) singarmonizm hodisasi bilan bogʻliq, *kend* soʻzining *qand* (*kend > qand*) shakliga oʻtib, yaʼni *ye, i* tovushlarining *a* tovushiga (*ye > a; i > a*) oʻtishi, *z* tovushining *r* tovushiga (*z > r*), *k* tovushining *q* tovushiga aylanib, maʼlum bir maʼnolarni ifodalashi, soʻzsiz, eʼtiborga olinadi. Oldin *semiz* va *kend* soʻzlari birikib, qoʻshma soʻzni hosil qilgan: *semiz* □ + *kend* □ > *semizkend*. Qoʻshma soʻzdagi ikkinchi unli birinchi va uchinchi unliarga moslashish uchun *a* unlisiga oʻtgan: *semizkend* □ > **Semazkend**.

Keyinchalik talaffuzda undagi birinchi va uchinchi unli ikkinchi unli boʻlgan *a* unlisiga moslashgan: *semazkend* □ > *samazkand*. Unli taʼsirida jarangli *z* tovushi sonor tovushi boʻlgan *r* undoshiga aylangan va toponim hosil boʻlgan: *samazqand* □ > **Samarqand**. Sonor tovush boʻlgan *r* undoshi bilan birgalikda sayoz til orqa *k* undoshi oʻrnida chuqur til orqa *q* undoshi kelgan va toponim tarkibida *k* □ > *q* oʻzgarishi yuz bergan. Qoʻshma soʻzning toponimga aylanib, to **Samarqand** holatiga kelishi lingvistik usulning diaxron va sinxron koʻrinishlarining mahsuli. Oltinchi (*ariq boʻyidagi qishloq*) va yettinchi fikrlarda (*tepa hamda balandlik bilan oʻralgan, yonida turli hayvonlar yashaydigan daryo boʻyidagi shahar* degan maʼno toponimga oid maʼno. Uning etimoni – (*sham+jar > shamjar+xor > shamyar xor > samyar xor > samyarxan > samarxand > samarkand > samarqand > Samarqand*) *shamyar xor > samyar xor > samyarxan* yasama soʻzida esa tabiiy-geografik sharoitdan kelib chiqib, nomlanishi bayon etilgan. Oldingi

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 36-бет.

beshta fikrda «*kishi ismi, katta shahar*» ma'nolari uning keyingi ma'nosi, so'nggi ikki taxminda esa «*daryo bo'yidagi tepa va balandlikdagi shahar*» ma'nosi toponim uchun ilk ma'no hisoblanadi.

SINABOG' // **Sinabog'** (Qashqadaryo v. Shahrisabz t. q.) – toponimning kelib chiqishi to'g'risida bir necha fikrlar bor:

1. “Oldinlari bog' joylashgan yer biz turgan yerdan sal tepada joylashgan, suv tez oqib o'tadigan joydagi bog', ya'ni qiyalikdagi bog' degan ma'noni beradi”, deydi xalq vakillari.

2. S.Qoraev bu toponimning kelib chiqishi to'g'risida quyidagilarni qayd etgan: “**Siyna** – ko'krak, ko'ks. Toponimiyada - ayolning ko'kragiga o'xshagan. Denov tumanidagi **Sina** tog'ini shoira Muzayyana Alaviya «*aynan qiz bolaning ko'kragiga o'xshaydi*» deb edilar.

Demak sina – siyna fonetik tafovut xalos. Shahrisabz tumanidagi **Sinabog'** qishlog'ining nomi ham shu so'z bilan bog'lik bo'lishi mumkin”¹.

3. Bizningcha, mazkur topoobekt sal qiyalikdagi tepalikda joylashgan. Shuning uchun xalq vakillari bu joyni o'z shevalarida sal balandroq joydagi bog' ma'nosida **Sinabog'** deb atashgan.

Uning etimoni *sina bog'* birikmasi hisoblanadi. Ammo *sina* so'zi bilan *siyna* so'zini fonetik farqli deyish asosli emas, chunki *sina* so'zi dialektal so'zlardan biri². Mazkur toponim tarkibida bog' toponimik aniqlagich bo'lgani uchun uni fitotoponimlardan biri deyish o'rinli.

SOYBO'YI // **Soybo'yi** (Nam. v. Norin t.; Far. v. Oxunboboev, Toshloq, Far., Yozyovon t.; Qash. v. Shah. t. q.) - tog' va dara orasidagi suv yo'li bo'yiga qo'yilgan nom bo'lib, so'ngra aholi punktiga, ya'ni oykonimga ko'chgan nom. Bu toponim to'rtta ma'noli qismdan tashkil topgan: *soy(say)*³, *-ning* (talaffuzda tushib qolgan), *bo'y*⁴, *-i*. Ushbu nom gidronimga qo'yilgan, vaqt o'tishi bilan esa gidronim oykonimga ko'chgan: *soy+-ning bo'y+-i* > *soybo'ii* > **Soybo'yi** >

¹ Qoraev S. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 81-бет.

² Шеваларимиздаги барча сўзлар ҳалигача тўлиқ йиғиб олинмаганлигини эътиборга олсак, сина сўзининг диалектизмлиги аниқдир.

³ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.481. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.293-294-бетлар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.65-бет.

⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". -М., Наука, 1978.с.177. 263.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.73-74-бетлар.

Soybo‘yi. Bu tarzda ko‘chish O‘zbekiston toponimiyasida uchraydi: Qorasuv daryosining nomi Qorasuv aholi punktiga (*qora+suv > qorasuv > Qorasuv > Qorasuv*). Toponimlashuv tufayli Oqsuv daryosining nomi Oqsuv qishlog‘iga nom bo‘lib o‘tgan: *oq+suv > oqsuv > Oqsuv > Oqsuv*.

Bu toponimning etimoni apellyativ leksikadagi *soy+bo‘y+-i* ko‘rinishidagi yasalishdan yuzaga kelgan *soy bo‘yi* so‘z birikmasi. Suv oqadigan joy ma‘nosidagi *soy bo‘yi* so‘z birikmasidan gidronimlashuv hodisasi tufayli bu gidronimi paydo bo‘lgan: *soy+bo‘y+-i > soy bo‘yi > Soybo‘yi*. So‘ngra u toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayoni tufayli oykonimga aylangan: *Soybo‘yi > Soybo‘yi*.

Shu o‘rinda Andijon toponimi diaxron planda etimologik tahlil qilinganda *Soybo‘yi* ma‘nosini berishini ham e‘tiborga olish kerak. Bu haqida A. Muhammadjonovning «*Andijon - Soybo‘yi demakdir*» nomli maqolasida batafsil tahlil qilingan¹. Ushbu gidronimning etimoni esa *soy bo‘yi* ko‘rinishiga ega bo‘lgan so‘z birikmasi.

SO‘QOQ // So‘qoq (Tosh. v. Parkent t. q. va tog‘) toponimining kelib chiqishi haqida ikkita taxmin bor:

1. Topoobektning tog‘da joylashganini e‘tiborga olsak, uning shakllanishiga *so‘qmoq* so‘zi asos bo‘lganini kuzatish mumkin. Sababi, fonetik tamoyilga muvofiq so‘z tarkibidagi *m* undoshi tushib qoladi: *so‘qmoq > so‘qoh > So‘qoq*. Odatda, so‘z tarkibida tovush tushishi hodisasining tilda uchrashi bu taxminning haqiqatga yaqinligini ko‘rsatadi. Tog‘larda *so‘qmoq* bo‘lishi e‘tiborga olinsa, toponimning shakllanishiga geografik omilning ta‘sirini kayd etish mumkin.

2. Mahmud Koshg‘ariyning qayd etishicha, oldin oq rangdagi kiyik, umuman kiyiklar so‘qoq deyilgan². Keyinchalik kiyiklar yashagan joy *So‘qoq* deb atalgan: *so‘qoq > So‘qoq*. *Kiyik, oq rangdagi kiyik*, umuman *kiyiklar* ma‘nosidagi so‘qoq so‘zi ushbu toponimning etimoni hisoblanadi. *Kiyik* nomi shu toponimning nomlanishini asoslovchi bir vosita, ya‘ni tamoyil vazifasini bajargan. Bu so‘z Mahmud Koshg‘ariy qayd etgan ma‘noda kam ishlatilgani uchun toponimning ma‘nosi arxaiklashgan. Bizningcha, ikkinchi taxmin birinchi taxminga qaraganda ishonchli.

¹ Мухаммаджонов А. -Андижон – Сойбўйи демакдир // Мозийдан садо. 2 (14). –Т., 2002. – Б. 44-45.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 221-,457-бетлар.

SURXONDARYO // **Surxondaryo** (O‘zbekiston Respublikasidagi alohida viloyat nomi) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxminiy mulohazalar bor:

1. Tuprog‘i asosan qizil bo‘lgan hudud yonidagi daryo bilan birga **Surxondaryo** deyilgan. *Qizil* so‘zi o‘rnida tojikcha *surx* so‘zi bilan faol ishlatilgan, degan fikrni aytishadi yoshi ulug‘ keksalar.

2. Topoobektning joylashish hududi tog‘li, qisman tepalik hamda tekislik va tuprog‘ining ma‘lum qismi qizil, qizg‘ish ranglarda bo‘lgani uchun u **Surxondaryo** deb nomlangan. Shuningdek, erta yoshda birinchi pishadigan uzum navi ham xalq tilida *surxon*¹ (faol ishlatiladigan so‘z), *surxash* (shevada ishlatiladi) va *surxa* (dialektizm) deb nomlangan.

3. S.Qoraev toponim tarkibidagi *surx* topoasosini “*qizil; yosh, yangi; urug‘ nomi (surxi)*”, deb izohlaydi². Muallif *surx* etnonimi turkiymi yoki forsmi, degan savolga aniqlik kiritmagan.

Bizningcha, mazkur toponimning shakllanishiga tuproqning ma‘lum qismi qizil, qizg‘ish bo‘lishi hamda *surx* degan urug‘ning (yo turkiy, yoki forsiy urug‘) bo‘lishi yetakchi motivatsion rolni o‘ynagan: *surx* (hudud tuprog‘ining ma‘lum qismi qizil, qizg‘ish rangda bo‘lishi va turli-tuman etnonimlar ichida *surx* etnonimining bo‘lishi) > *surx+on* (-an//-on – qadimgi davrda turkiy tildagi ko‘plik qo‘shimchasi) > *surxon* (*qizil, qizg‘ish rangli tuprog‘i ko‘p yohud surx urug‘i vakillari ko‘p*) > *surzon* + *daryo* > *surxon daryo* > **Surxondaryo** tarzida nomlanish uchun zarur bo‘lgan taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan. Toponimik aniqlagich bo‘lgan *daryo* topoleksemasi ham fors-tojikcha bo‘lib, “*Manbaidan quyilish joyi tomon tabiiy o‘zandan doimiy ravishda oqib turadigan katta suv*” degan ma‘noni ifodalaydi³. Aholisining ma‘lum qismigina tojik va tojik tilini yaxshi biladiganlar ekanligini hisobga olsak, uning topoasosi fors-tojikcha so‘z ekanligiga shubha yo‘q. Bu jarayonlar topoobekt nomlanishining pozitivlik va negativlik xususiyatlarini o‘zida qamrab olishi mumkin⁴.

Ushbu toponimning nomlanishidagi pozitivlik esa bu tuproqning ma‘lum qismi qizil va qizg‘ish holda bo‘lishi bo‘lsa, negativlik jarayoni

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи том.Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. 597-бет.

² Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 83-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том.Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. 566-бет.

⁴ Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. - Т., Фан, 1985. 2-сон. –Б. 33-37.

esa shunchalik ko'p turkiy urug'lar ichida kam uchraydigan surx etnonimining nomi bilan atalishidir. Demak, toponim tuprog'ining ma'lum qismi *surx*, ya'ni *qizil* va *qizg'ish*, shu bilan birga ushbu hudda kam uchraydigan *surx* etnonimi bilan nomlanishining o'zaro muvofiq kelib qolishidan shakllangandir. Uning etimoni (*surx+-on* > *surxon+daryo* > *surxon daryo* > **Surxondaryo**) *surxon daryo* shaklidagi so'z birikmasi hisoblanadi. Mazkur toponimning shakllanishi to'g'risidagi taxminiy fikrlar ma'lum darajada bir-birini to'ldiradi va joy nomining shakllanishi to'g'risida ishonchli xulosaga kelishga imkoniyat yaratgan.

Sh

SHAHRIXON // **Shahrixon** (Andijon v.t. va sh.) – toponimi to'g'risida quyidagi taxminiy mulohazalar bor:

1. O'sha yerda yashovchilarning tushuntirishlaricha, bu toponim xonga atalgan shahar nomi: *shahri+xon* > *shahrixon* > **Shahrixon**. Bunda joy nomini tashkil qilgan ikki topoleksemani –*i* shaklidagi turkiy izofa bog'lab turibdi. Uning ma'nosi *xonga atalgan shahar*, etimoni, ya'ni uning ilk shakli va ma'nosi esa *shahri+xon* > *shahrixon* birikmasidir.

2. Amir Umarxon o'z hukumdorligi davrida mahbuslar ko'payganligi uchun noqulay sharoitdan chiqish maqsadida Qo'qon bilan Andijon o'rtasida 1814-1815 yillarda bir *qishloq*ni vujudga keltirib, **Dorul Omon** – *ozodlik eshigi* deb atalgan. Bu qishloq tez o'zgarib ketgani va shahar holatiga kirib borayotgani uchun keyinchalik **Shahrixon** deyishgan¹. Ushbu nom mazkur topoobektda bugungacha saqlanib kelinmoqda: *qishloq* > *Dorul Omon – ozodlik eshigi* > *shahrixon* > **Shahrixon**. Xullas, toponimning etimoni forscha shahar, -i turkiy izofa va turkiy xon so'zidan iborat bo'lgan *shahrixon* birikmasi, *qishloq* va *Dorul Omon* nomlari esa joy nomining arxaik nomlaridir. Uning ma'nosi esa *xon qurdirgan shahar*, *xonning shahri* demakdir.

Bizningcha, mazkur toponim to'g'risidagi birinchi taxmin xalqona etimologiyaning bir ko'rinishi bo'lsa, ikkinchi taxmin ancha asosli va ishonarli dalillarga ega. U tarixiy xronologik jihatdan shakllanishi to'g'ri belgilangan tarixiy toponim, aniqrog'i, toponimning tarkibida kishiga

¹ Насриддинов Қ. Шаҳрихоннинг бунёд этилиш тарихидан // Мозийдан садо.2005. 4-сони. 36-37-бетлар.

xoslikni bildiruvchi *xon* soʻzi borligi uchun uni antropotoponimlardan biri deyish oʻrinli sanaladi.

SHOHIMARDON // Shohimardon (Far. v., Oʻzbekistonning Qirgʻizistonda joylashgan hududi) toponimining kelib chiqishi va shakllanishi haqida bir necha faraz bor:

1. Toponimi haqida oʻsha yerda yashovchilardan soʻrab-soʻrishtirilganda quyidagi fikrlarni aytishadi:

Joy nomi *shohlar mard* yashagan joy degan maʼnoni anglatadi. Bu fikrda maʼlum asos bor, chunki qadimda yomon, qonxoʻr shohlar ham boʻlgan. Lekin bu fikr joy nomini toʻliq yoritib bera olmaydi. Ushbu fikr xalqona etimologiya hisoblanadi.

Mazkur toponimni kishilar *mardlar shohi istiqomat qilgan yer* deb, izohlashadi. Chunki toponim forsiy izofa bilan shakllangan: *shoh+i+mard+-on* > *shohi mardon* > *shohimardon* > **Shohimardon**. Bu faraz ham xalq etimologiyaning bir koʻrinishi. Kishilar ongiga xalq etimologiyasi shunchalik singganki, ular toponim haqidagi boshqa fikrni qabul qilishmaydi. Bu haqida V. N. Toporov ham maxsus toʻxtalgan¹.

2. Folklor asarlarida, masalan, «Alpomish» dostonida va baʼzi bir ertaklarda Shohimardon va Shohimardon pirlari haqida gap boradi, yaʼni ular taʼriflanib, ijobiy tavsiflanib, ulugʻlanadi. Bunda ham toponim joylashgan hududni hamda Shohimardon pirlarini ilohiylashtirish ruhi seziladi.

3. Ushbu toponim toʻrtta manoli qismdan iborat: *shox, -i, mard, -on*. Shoh soʻzi forsha boʻlib, podshoh maʼnosini anglatadi². -i forsiy izofa. Mard soʻzi ham forsha boʻlib, “*qoʻrqishni bilmaydigan, qoʻrmas, botir; katta ishlarga qodir, azamat; aytganini ustidan chiqadigan tanti, hotam; kurash qahramoni*” kabi maʼnolarni ifodalaydi³. -on (asli -an tarzida boʻlgan, a unlisi o unlisiga almashgan) koʻplik qoʻshimchasi⁴.

Bizningcha, toponimga asos boʻlgan soʻz aslida *erta tong* maʼnosidagi *sahari mardon* birikmasi boʻlgan. Talaffuz jarayonida bu birikmada tovush tushishi, ikki soʻzning bir soʻz holatiga kelishi va

¹ Toporov V. N. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера // Этимология. 1967.-М., Наука, 1969.-С.11-21.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 427-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.447-бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II т. -Т., Фан, 1961. 99-бет. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967. 407-бет.

tovush o'zgarishlari ro'y bergan. Natijada, sahari mardon birikmasidagi *-ar* morfemasi talaffuzda tushib qolgan, s undoshi sh undoshiga o'tgan¹, aunlisi o unilisiga aylangan²: *sahari mardon* > *sahi mardon* > *shaxi mardon* > *shoximardon* > **Shohimardon**.

Toponimdagi sahar so'zi faol qo'llanadigan so'zlar jumlasiga kiradi. Bu so'z saxar tarzida E. Fozilovning lug'atida³, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da *sahari mardon* tarzida qo'llangan⁴. Shuningdek, *sax* topoasosli *Saxsin* shahrining Mahmud Koshg'ariy⁵ tomonidan berilishi ham o'rganilayotgan toponimning *sahari mardon* shaklidagi atributiv birikmadan hosil bo'lganini tasdiqlaydi. Mazkur toponimning kelib chiqishi to'g'risidagi birinchi va ikkinchi fikrlarning mazmuni bir xil, shuning uchun ham ular xalq etimologiyasi jumlasiga kiradi.

Erta tong ma'nosidagi *sahari mardon* birikmasi fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, uning toponimga asos bo'lishiga ekstralingvistik omillardan biri bo'lgan geografik omilning o'rni katta. Sababi, **Shohimardon**ga borgungacha bo'lgan yo'l qisman balandga ko'tarilib boradi. Ushbu toponim tog' orasida joylashgan bo'lsa-da, boshqa toponimik obektlarga nisbatan balandlikda o'rgashgan. Erta tongda chiqqan quyoshning ilk nurlari tog' bag'ridan ko'tarilishi bilan avval mana shu qishloqqa tushadi. Bunday holat u yerga borgan kishilarga tez bilinadi. Bu hol ko'p marta kuzatilgan. Demak, toponim geografik shart-sharoit tufayli *erta tongdanoq quyosh nuri tushadigan joy* ma'nosini ifodalaydi. Uning etimoni *saxari mardon* birikmasi sanaladi.

Ch

CHILONZOR // **Chilonzor** (Toshkent shahridagi tuman nomi) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminiy fikr-mulohazalar bor:

¹ Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.74-бет. Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 152-,161-162-,170-171-бетлар.

² Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.72-бет. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.9-11.

³ Фазилов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники. XIV века. Том II. -Т., Фан, 1971. 269-270-бетлар.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 447-бетлар.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.410-бет. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967.399-бет.

1. Bu toponim hududida yashayotgan aholining yoshlari ulug' insonlardan so'rasangiz, uni *chilon jiyda daraxti* ko'p bo'lgan joy bo'lgani uchun **Chilonzor** deb tushuntirishadi: *chilon* > *chilon*+ *-zor* > *chilonzor* > **Chilonzor**. Ayni vaqtgacha toponimning kelib chiqishini *chilon jiyda daraxtiga bog'lab, Chilonzor* deb aytish va tushuntirish urfga kirgandi. Bu taxmin xalqona etimologiyaning bir ko'rinishidir.

2. Oldinlari, ya'ni XX asrning 60-yillarigacha Toshkent shahri hududi hozirgi holatiga qaraganda ancha kichik bo'lgan. Aniqrog'i, 1963 yilgi zilzilagacha ushbu toponim hududida aholi kam yashagan. Sababi, bu toponimning joylashgan hududida ilonlar ko'p bo'lgan. *Ilon* so'zi sudralib yuruvchi hayvonga nisbatan qo'llanadi. Mazkur so'z o'zbek sheva va lahjalarida uch xil aytiladi: *ilon* – qarluq lahjasi shevalarida, *yilon* – o'g'uz lahjasi shevalarida, *jilon* – qipchoq lahjasi shevalarida aytiladi¹. Demak, *ilonni jilon* deyish qipchoq lahjasi shevalariga xos leksik-fonetik xususiyatdir.

Bizningcha, ushbu joy nomining hududida *ilonlarning* ko'p bo'lishi mumkin bo'lgan tabiiy holat, ularni *ilon* yoki *jilon* deyishdan ko'ra *chilon* deyish tilshunoslik fanida efemizm holati deyiladi. Ya'ni yoshlarning va ayollarning bu sudraluvchi hayvondan qo'rqishini hisobga olgan holda *ilonni jilon* deyishdan ko'ra *chilon* deb aytish efemizmning asl ko'rinishidir: *ilon* > *jilon* > *chilon* > *chilon*+*-zor* > *chilonzor* > **Chilonzor**. Shunga ko'ra, toponimni **Chilonzor** deyish ancha o'rinli holat deyish mumkin.

Ammo uning kelib chiqishini *ilon // jilon* so'ziga bog'lab tushuntirish maqsadga muvofiq. Sababi, 1) bu hududda j-lovchi qipchoqlar nisbatan olganda kam miqdorda yashashgan (nomlashda kam narsa-hodisalarning nomlarining berilishi qonuniyatdir); 2) tilimizdagi taraqqiyot va o'zgarishlar tufayli *jilon* so'zidagi *j* undoshining *ch* undoshiga talaffuz jarayonida o'tishi tabiiy fonetik o'zgarishdir. Bunday fonetik o'zgarish qadimdan turkiy tillarda, xususan, o'zbek tili tarixiga oid materiallarda uchraydi²; 3) ushbu hudud avvalgi Toshkent shahridan ancha uzoqroq bo'lgani uchun odamlarning dehqonchilik qilishlari ham ancha kam uchrashi tabiiydir.

Toponimning hududida yashayotgan yoshi ulug' insonlardan so'rab-surishtirganimizda ham Chilonzor nomini tilga olishadi, biroq

¹ Қаранг: Дониёров Х. Қичоқ диалектларининг лексикаси. Т., Фан, 1979. 14-97-бетлар.

² Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т., 2004. 73-75-бетлар.

o‘zlari chilon jiyda daraxtlari ekilgan joyni ko‘rishmaganligini ham aytib o‘tishadi. Demak, *jilon // ilon* so‘zidagi *j* talaffuzda *ch* undoshiga o‘tgan sababli va yomon narsalarni eslamaslik hamda tilga olmaslik maqsadida jilon deyish o‘rniga *chilon* deyib, hududni esa **Chilonzor** deyish an‘ana bo‘lib qolgan: *ilon > jilon > chilon > chilon+-zor > chilonzor > Chilonzor. Bu holatni Jizzax viloyati hududidagi Molguzar toponimi asli Morguzar¹ (*ilonlar ko‘p joy, ilonlar guzari* – ayni vaqtda bu hududda ilon kamayib ketgan) ekanligi bilan qiyoslasak ham, ushbu toponimning nomlanishi jarayonidagi yuqorida ko‘rsatilgan holat ancha oydinlashadi.*

Xullas, mazkur toponimning etimoni *ilon // jilon* shaklidagi so‘z bo‘lib, xalq vakillari efemizm holatiga rivoya qilgan holda *jilon* so‘zining o‘rniga *chilon* so‘zini qo‘llagan va unga *-zor* topoformantini ham qo‘shib, joy nomini hosil qilishgan.

T

TANGATOPTI // Tangatopti (Jiz. v. Baxmal t. joy; Qash. v. Yakkabog‘ t. tepa) toponimining kelib chiqishi haqida uchta taxmin bor:

1. Toponim uchta ma‘noli qismdan tashkil topgan: *tanga, top, -ti*. To‘ylarda, kelin salomlarda tanga sochish an‘anasi hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Sochilgan tangalarni yig‘ish uchun odamlarning oyog‘i ostidan ularni topib olish kerak bo‘lgan. Mana shu an‘ana toponimning shakllanishi uchun ekstralingvistik omil hisoblanadi. Bu - xalq etimologiyasi.

2. yer qazilgan vaqtda topilgan qadimiy va qimmatli tanga(lar)ga nisbatan o‘sha joy **Tangatopdi** deb atalgan. *Tanga+-ni+top+-di* shaklidagi birikma fonetik jihatdan tovush tushish hodisasiga uchrab, *tanga topdi* holatiga kelgan. Toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayoni tufayli *tanga topdi* birikmasi joy nomiga ko‘chgan: *tanga+-ni+top+-di > tanga topdi > tangatopdi > Tangatopdi.*

Tangani topdi birikmasi obektni nomlash uchun tanlanib, toponimik derivatsiya jarayonida toponimga ko‘chgan: *tangani topdi > tanga topdi > Tangatopdi*. Xullas, toponim uchun *tangani topdi* birikmasi etimon bo‘lib kelgan. Toponimik obektlarning bu tarzda

¹ Мор тожикча сўз бўлиб, илонни англатади. Моргузар топоними талаффузда Молгузар ҳолатига келиб қолган: *p > л* ўзгариши рўй берган. Аслида Моргузар бўлган.

nomlanishi toponimlar tarkibida juda kam uchraydi. Bunday nomlanish ko‘pincha mikrotoponimlarga xos alohidalik xususiyatlarini ifodalaydi.

3. Toponim *tang, to‘b (to‘p), -di* ma‘noli qismlaridan iborat. *Tang* so‘zi fors-tojikcha bo‘lib, odatda, ikki ma‘noda ishlatilgan. Uning birinchi ma‘nosi o‘rganilayotgan toponimga oid: «*oralig‘i, eni, hajmi yetarlicha katta bo‘lmagan, tor, chog‘*»¹. Ikkinchi ma‘nosi bo‘lgan *og‘ir ahvolda qolmoq* toponimga tegishli ma‘no emas.

Tub so‘zi beshta ma‘noga ega bo‘lib, birinchi ma‘nosi biz qidirayotgan «*tag, ost*» degan ma‘noni ifodalaydi². Toponimdagi *di* ma‘noli qism aslida *deh* bo‘lib, fors-tojik tilida «*qishloq*» ma‘nosini beradi³. Toponimdagi *tang* va *deh* so‘zlari fors-tojikcha bo‘lsa, *tub* so‘zi esa turkiy so‘z sanaladi. Nomlash ehtiyoji bilan tanlangan bu apellyativlar quyidagicha tarzda toponim sifatida shakllangan: *tang + tub + deh > tanga tubdeh > tanga tupdeh > tanga topde > tangatopdi > Tangatopdi*. Bu jarayon uchta so‘z orasida bo‘lgani uchun *a* unlisi orttirilgan, *b* undoshi *p* undoshiga aylangan⁴, *u* unlisi *o* unlisiga (*u > o*) o‘zgargan, «*qishloq*» ma‘nosidagi fors-tojikcha *deh* so‘zidan *h* undoshi tushib qolgan va *ye* unlisi *i* unlisiga (*ye > i*) almashgan. Demak, toponimning etimoni *tanga tubdeh* birikmasi bo‘lib, «*tor joydagi qishloq*» ma‘nosini ifodalaydi. Bizningcha, Yakkabog‘ tumanidagi toponim uchun ikkinchi taxmin mos, chunki u yerdan oldingi davrlarda yashirilgan tangalar topilgan. Uchinchi taxmin esa Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi toponimning shakllanishiga xosdir.

TASBULOQ // Tasbuloq (Nav. v. Namangan t. q.; Sam. v. Narpay t. buloq) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxmin bor:

1. Joy nomi *tashlab ketilgan buloq* birikmasidan shakllangan: *tashlab ketilgan buloq > tashlan buloq > tash buloq > tas buloq > tas buloq > Tasbuloq*. Bu toponim to‘g‘risidagi xalq etimologiyasidir.

2. Mazkur toponim quyidagi tarzda qayd etish mumkin: *tashli buloq > tash buloq > tas buloq > tasbuloq > Tasbuloq*. Toponim tarkibidagi tosh so‘zi *keng, hajman ortiqlik* ma‘nosiga ega⁵. Toponimni

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 116-117-бетлар.

² Юқорида берилган асарнинг 215-бети.

³ Фарҳанги забони тожики. Жилд I. -М., 1969, 231-бет.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. С.40.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967.166-бет.

toshli buloq deyish sinxron nuqtai nazardan to‘g‘ri. Diaxron jihatdan joy nomi *keng buloq* degan ma‘noni ifodalaydi, deb qayd etish o‘rinli. **Tasbuloq** toponimining etimoni esa *tashli buloq* birikmasi sanaladi va u *keng buloq* ma‘nosini bildiradi. Xullas, ushbu joy nomi gidrotoponimlardan biri sanaladi.

TASQUDUQ // Tasquduq (QqR., Nav., Xor., Sam. v. quduq) – toponimining shakllanishi to‘g‘risida bir necha taxminlar mavjud:

1. Toponim suv chiqmay qolganda *tashlab ketilgan quduq* ma‘nosidagi shu birikmasidan shakllangan: *tashlab ketilgan quduq* > *tashlan quduq* > *tash quduq* > *tas quduq* > *tas quduq* > **Tasquduq**. Bu toponim to‘g‘risidagi xalq etimologiyasi emas, chunki cho‘lli hududlarda ko‘pincha quduqlardan suv chiqmay qolishi tez-tez eslanadigan jarayondir.

2 Bu joy nomi ikkita ma‘noli qismdan iborat: *tas, quduq*. Toponimning birinchi ma‘noli qismi oldin *tash* shaklida bo‘lgan. Til taraqqiyoti davomida va qozoq tilining ta'sirida ushbu so‘z tarkibida fonetik o‘zgarishlar ro‘y berib, *sh* tovushi *s* tovushiga o‘tgan, *-li* topoformanti esa tushib qolgan: *sh* > *s*, *tash* > *tas*, *tashli quduq* > *tash quduq*. Bu fonetik o‘zgarishlar toponimning shakllanishi jarayonida ro‘y bergan: *tashli+quduq* > *tash quduq* > *tas quduq* > *tasquduq* > **Tasquduq**. Mahmud Koshg‘ariyning qayd etishicha, *tosh* so‘zining *keng va hajman ortiqlik* kabi ma‘nolari bor¹. Bundan anglashiladiki, ushbu toponim *keng quduq* yoki *yeri keng quduq* ma‘nosini ifodalaydi. Uning etimoni *tash quduq* birikmasi sanaladi.

TATARQAZG‘AN // Tatarqazg‘an (Bux. v. Jondor t. quduq) - gidronimi uchta ma‘noli qismdan iborat: *tatar, qaz, -gan*. Unga quduq TA qo‘shilgan: Tatarqazg‘an qudug‘i. Toponimning shakllanishiga oid ikki xil faraz mavjud:

1. Traktor bilan qazilgan quduq talaffuz jarayonida shu holga kelib qolgan. Sababi, XX asrning 20-30-yillarida xalk traktorni *tartar* deb atashgan va shu tarzda obektning nomi ham shakllana borgan: *tartar* > *tatar+qazvan* > *tartar qazgan* > *tatar qazgan* > *tatarqazgan* > **Tatarqazg‘an**.

2. Kishilar o‘zlariga yaqin odamlarga, do‘st-birodarlariga hazillashish ma‘nosida laqab qo‘yib chaqirish tendensiyasi ham shu toponimning nomlanishiga xos bo‘lishi mumkin. Chunki undagi

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967.166-бет.

topoasoslardan biri bo'lgan tatar so'zi toponimda asli laqab, ya'ni antroponimlardan biri: *tatar qazg'an* > **Tatarqazg'an**.

2. Bizningcha, toponimning birinchi ma'noli qismi bo'lgan tatar so'zi turkiy etnonimlardan biri. Gidronimning ikkinchi ma'noli qismi bo'lgan *qaz* - *yerni chuqur hosil qilish maqsadida o'ymoq* ma'nosini ifodalovchi buyruq-istak maylidagi fe'l¹.

Uchinchi ma'noli qismi *-gan* qo'shimchasi *-gan* ko'rinishli sifatdosh yasovchi qo'shimchanning varianti. Toponim *ot+sifatdosh* ko'rinishidagi *tatar qazgan* predikativ birikmadan toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayonida nomlanish talabi va joy nomining motivlanishi tufayli toponimik leksikaga ko'chib, joy nomiga aylangan: *tatar + qaz +-gan* > *tatar qazgan* > **Tatarkazg'an**.

Ayni shu joy nomi predikativ birikma tarzida shakllangan, unda *tatar* so'zi topoasos bo'lib kelgan. Bu so'z turkiy etnonimlardan biri². Shuning uchun u etnonim asosida yuzaga kelgan gidronimlardan biri. Ushbu gidronimning etimoni deb *ot+sifatdosh* ko'rinishidagi predikativ birikma bo'lgan: *tatar qazgan* sanaladi. Bu predikativ birikmada ham hech bir o'zgarishsiz, tobe va hokim qismlar birikib, bir butun holatda toponimga ko'chishi yuz bergan: *tatar qazgan* > **Tatarqazg'an**. *-gan* topoformantining hozirgi kunda qo'llanmasligi, ammo o'zbek tili shevalarida ishlatilishi e'tiborga olinsa, unda ushbu quduq ~ gidronimning paydo bo'lganiga ancha vaqt bo'lganligini sezish mumkin. Hech bo'lmaganda, u XIX asrning ikkinchi yarmi yoki XX asrning boshlarida qazilgan quduqlardan biri. Sababi, cho'l hududlarida hamda cho'lga yaqin joylarda quduq suvisiz kun ko'rib bo'lmaydi. Mana shu hol esa obektning nomlanishi uchun ekstralingvistik omil. Uning so'z bilan atalishi ekstralingvistik omilning lingvistik omillar bilan qaror topishi hisoblanadi.

Tatar kishi qazigani uchun ham u shunday nomlangan, ya'ni toponimikaning negativlik holatiga mos holda yaratilgan³. Demak,

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. -Т., Фан, 1967.280-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.439.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.503-бет.

² Қораев С. Географик номлар маъноси -Т.,Ўзбекистон,1978.53-62-бетлар; Ўзбек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981.60-бет; Абу Тохирхожа. Самария // Мерос. -Т., Камалак, 1991. 42-бет.

³ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Т., Фан, 1985.40-45-бетлар; Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. -Т., Фан, 1985. 2-сон. -Б. 33-37.

predikativ birikmadan shakllangan toponimning faollashuvida, soʻzsiz, toponimlarning nomlanish tamoyillari va omillari amalda qoʻllanganki, bu holat onomastik konversiya jarayonida aks etgan.

TAXTAPUL // Taxtapul (Toshkent shahridagi tarixiy toponim) toponimining kelib chiqishi toʻgʻrisida bir qancha mulohazalar bor:

1. Pul taxlanadigan joy oldingi davrda **Taxtapul** deyilgan. Bu fikr toponimga sinxron qarashning bir koʻrinishi, yaʼni joy nomini ishonarli tahlili amalga oshirilmagan.

2. Toponimdagi *pul* soʻzi fors-tojikcha ikkita omonim soʻz boʻlib, ikkinchi omonim soʻz *koʻprik* degan maʼnoni anglatadi¹. Bu holda joy nomi *taxta koʻprik* degan maʼnoni beradi: *taxta+pul > taxta pul > taxtapul > Taxtapul*. XX asr boshigacha boʻlgan davrda koʻpriklar qimmat boʻlsa hamki, asosan taxtadan qilingan. Oldingi davrlarda boshqa joylarda boʻlgani kabi Toshkent shahridagi katta ariqlar ustida koʻpriklar taxtadan qurilgan.

3. Yuqoridagi fikrlarga hamohang holda M.T.Mirakmalov quyidagilar taʼkidlaydi: “Pul termini asosan toponimlar tarkibida saqlanib qolgan boʻlib, koʻprik maʼnosini beradi. Masalan, Tojikistonda – **Puligirdob, Pulichuqur, Pulbogʻ, Saripul, Pulisingin** (Toshkoʻprik, Norin GESi qurilgan joy). Oʻzbekistonda - **Taxtapul**”². **Pulisiro**t toponimidagi birinchi komponent boʻlgan *pul* soʻzi ham *koʻprik* maʼnosida qoʻllanilgan. Demak, toponimning etimoni *taxtadan tayyorlangan koʻprik* maʼnosidagi *taxta pul* soʻz birikmasidir. Mazkur toponim ijtimoiy ahamiyatga molik joy nomlaridan biri boʻlib, sotstoponimlar sirasiga kiradi.

TERMIZ // Termiz (Sur. v. sh.) - toponimi haqida quyidagi farazlar bor:

1. Uni qadimgi davrda yunonlar issiq maʼnosidagi termos³ soʻzi bilan nomlashgan. Keyinchalik termos > termoz > termiz > Termiz. Ushbu holda joy nomi yunon tilidan turkiy tillarga, jumladan, oʻzbek tiliga oʻzlashgan soʻzdan shakllangan toponim boʻlib chiqqan. Bu holat okkozional etimologiya sanaladi, chunki bir til leksemasi fonetik jihatdan maʼlum oʻzgarishlar asosida ikkinchi tilga oʻtgan yoki shu til

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007.321-бет.

² Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари.Т., Фан ва технологиялар, 2009. 94-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 166-бет.

soʻzligiga oʻxshash boʻlib qolgan. Aytilgan faraz qiyoslash tamoyili jarayoniga oid boʻlsa ham, u okkozional etimologiyaning bir koʻrinishi.

2. Toponimning kelib chiqishi va nomlanishini shaxs nomi, aniqrogʻi, yunon sarkardalaridan birining ismi boʻlgan Demetriy bilan bogʻlashadi¹. Bu taxminga qoʻshilib boʻlmaydi. Sababi, xalq bosqinchilarning nomini toponimlarda koʻp asrlar davomida saqlamagan. Bunga qadim tarix guvoh. Shu oʻrinda baʼzi joylarda uchraydigan Iskandar toponimi haqida ham gapirish lozim. Toponim uchun Iskandar antroponimi asos, yaʼni etimon. Antroponimga esa badiiy asarlarda qoʻllanadigan qahramon nomi asos boʻlgan, ammo tarixiy shaxs boʻlgan Aleksandr Makedonskiy nomidan toponim shakllanmagan.

3. Toponim hoʻl, suvi koʻp maʼnosidagi tar soʻziga biz soʻzini qoʻshish bilan hosil boʻlgan: *tar+biz > tarbiz > tarmiz > termiz > Termiz*. Bunda biz soʻzidagi b undoshi m undoshiga almashgan². Suvli joy, suvli joylikdanmiz degan maʼnolar toponimga yuklangan. *Tar* soʻzining *hoʻl, suvi koʻp* degan maʼnolariga bogʻliqligi oʻz-oʻzidan ayon. Bu soʻzning maʼnosini asoslashga tarvuz soʻzi vosita boʻladi. Tarixan qaraganda *tarvuz* soʻzi ikkita maʼnoli qismga ajralgan: *tar, -vuz* yoki *-vuz*. Undagi tar leksemasi hoʻl, nam, suvli degan maʼnolarda qoʻllangan. Ushbu faraz geografik jihatdan toʻgʻri, topoobekt daryo boʻyida joylashgan. Ammo *tar* soʻzining *suvli, suvi koʻp, hoʻl* maʼnolari ushbu soʻzning keyingi davrdagi maʼno taraqqiyoti bilan bogʻliq. Sababi, qadimgi turkiy tilga oid lugʻatlarda *tar* soʻzining bu maʼnosi qayd qilinmagan. Shu bilan birga «*Termizning tarixga kirgan ilk nomlaridan biri Taramasta - Taramata (baqrtcha - daryo qirgʻogʻi) boʻlgan*» degan fikr ham bor³.

4. Toponim tirishmoq, tirishib-tirmashmoq maʼnosidagi tir topoleksemasiga biz topoleksemasini qoʻshish bilan shakllangan: *tir+biz > tirbiz > tirmiz > termiz > Termiz*. Unda *i > ye, b > m* shakllaridagi tovush oʻzgarishlari boʻlgan⁴. Bu farazga qoʻshilib boʻlmaydi.

¹ Турсунов С., Кичкилов Х. Термиз йилномаси. -Т., Шарқ, 2001. 47-бет.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.40-41.

³ Турсунов С., Кичкилов Х. Термиз йилномаси. -Т., Шарқ, 2001. 5-б.

⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.23,40.

5. Mazkur toponim *termoq* ma'nosidagi *ter*¹ o'zagiga *biz* so'zini qo'shish bilan hosil bo'lgan: *ter+biz* > *terbt* > *termiz* > **Termiz**. Ushbu holda *ye* tovushining cho'ziqligi yo'qolgan². Bu yerda qo'llangan *ter* so'zidan *terlaganda chiqadigan suyuqlik* ma'nosidagi *ter*³ so'zini farqlash kerak. Bu fikrga qo'shilmaymiz. To'rtinchi va beshinchi fikrlarda toponimni hosil qilgan topoleksemalarga xos o'xshashlik juda aniq. Biroq u sinxron planda ro'y bergan. Diaxron planda esa bu holat uchramaydi.

6. Bu toponim ekin maydoni ma'nosidagi *tar*⁴ so'ziga *-miz* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'lgan: *tar+-miz* > *tarmiz* > *termiz* > **Termiz**. Ushbu holda ikkinchi ma'noli qismdagi *i* unlisiga moslashib, *a* > *ye* ko'rinishdagi fonetik o'zgarish, ya'ni singarmonizm ro'y bergan. Joy nomi *ekin maydonimiz* degan ma'noni ifodalaydi. Mazkur fikr *tar* so'zining yangi bir ma'nosini ko'rsatishi bilan ahamiyatli.

7. H. Hasanov ushbu toponim haqida quyidagilarni yozgan: «Bu eng qadimiy nomlardan bo'lib, janub tomondagi xalqlar tomonidan aytilgan *taro mata* - «*nariyoqdagi qishloq*» so'zlaridandir («Avesto» yozuvlarida bor), ya'ni Amudaryoning narigi yog'i - shimoli bo'ladi. Dastlab *Tarmita*, *Tarameta* deb talaffuz etilgan, X asrdan boshlab *Termiz* bo'lib qolgan. Tarixda uning Aleksandriya, Demitris, yevkrovtediya, Shaxri Somoni kabi vaqtincha nomlari ham uchraydi»⁵. Biroq muallif joy nomi haqida aytgan fikrlariga birorta dalilni keltirmaydi. Shu o'rinda Abu Rayxon Beruniy *tar* komponentli so'zlar to'g'risida quyidagilarni aytganini eslash kerak: «*Tarxun* So'g'd podshosining nomi. Keyinchalik *tarxun* so'zi Samarqand podsholarining shohlik unvonini ham anglatgan, *tarxon* esa shohlikni bildirmaydi, saroydagi amal-lavozimni bildiradi»⁶. Demak, *tarxun* – turkiy-xunlar yashagan joy, So'g'd podshosi esa turkiy-xunlar yashagan joyning oliy

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.116-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.331-бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 18-, 42-, 116-бетлар.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.316-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.331-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 237-бет.

⁵ Ҳасанов Х. Географик номлар сири. -Т.,Ўзбекистон, 1985. 53-бет.

⁶ Ҳасанов Х.Беруний асарларида топонимика //Беруний ва ижтимоий фанлар. -Т.,Фан,1972.75-128-б.

hukmdori bo'lgan; tarxon – turkiylar amaldori degan ma'nolarni anglatadi.

8.M. Y. Masson va G. A. Pugachenkolar toponimning kelib chiqishini grek-baktiriy podshohi Demetriy yoki sanskrit tilidagi daryoning u qirg'og'idagi aholi punkti ma'nosidagi taromato birikmasiga bog'lashganini Sh. S. Kamaliddinov o'zining monografiyasida qayd etgan¹. Bu taxminda ham qiyoslash kayd etilgan olimlarning fikrlarida o'z ifodasini topgan. Agar turkiylarning ko'chmanchi deb, kamsitilishi XX asrda turli ko'rinishlarda amal qilganini e'tiborga olsak, u holda M. Y. Masson va G. A. Pugachenkolarning ushbu tononim haqidagi fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarash lozimligi anglashiladi.

9. Toponim tar va biz(miz) shaklidagi ikki so'zning birikishidan yuzaga kelgan: *tar+biz > tarbiz > tarmiz > termiz > Termiz*. Tarqa so'zining o'zagi tar qadimgi turkiy tilda quyidagi ma'nolarni ifodalagan: *tor; kichik suvlarda qo'llanadigan oddiy qayiq; yog' quyqasi; ish haqi; haydalmoq, tarqalmoq, toymoq*². T. Nafasov toponimning *Tara-mastxa, Tarmita, Taramita, Taramata, Tarameta, Taramat, Tarmid, Tar-miz* tarzida tarixiy manbalarda qayd etilgan shakllari borligini qayd etgan³. Shuningdek, toponimning Tarmid va Tarmiz shakllari daryo qirg'og'i, narigi tomondagi joy, manzil ma'nolarini anglatishi manbalarda ko'rsatilgan⁴.

10.M.A. Mamedovning fikricha, *Tabriz - Tebriz - tabor+iz. Tabor – shabur* etnonim, turkiy xalq. Etnonim yasama so'z: *ta-to-tau, par-bar-var -ar -qishloq, joy, yurt, urug', qabila, oila. Tabor - tabur - tog'lik, tog' xalqi; - z//-iz* qo'shimcha lari ko'plik va jamlikni bildiradi⁵.

Bizningcha, toponim tarkibidagi *tar* so'zining o'zagi *haydalgan, tarqalgan, toygan* ma'nolarini anglatadi. Joy nomi tarkibidagi *-miz* topoleksemasi esa *biz* so'zining o'zgargan shakli, bunda *b > m* tovush

¹ Камалиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. -Т., Ўзбекистон, 1996.с.100-101.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.536. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 162-, 180-бетлар.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 176-бет.

⁴ Турсунов С., Кичкилов Х. Термиз йилномаси. -Т., Шарк, 2001. 5-б. Абдуллаев Р. Термиз атамаси ҳақида // -Термиз университети газетаси. 2002 йил 19-март. 1-бет.

⁵ Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. -М., Русский язык, 1977. с.72-74.

o'zgarishi ro'y bergan¹. Bu so'z qadimgi turkiy tilda ham mavjud bo'lgan². Demak, toponim quyidagicha tarzda shakllangan: *tar+biz* > *tarbiz* > *tarmiz* > *termiz* > **Termiz**. Bunda toponim tarkibidagi *tar* topoleksemasida *a* > *ye* tarzidagi fonetik o'zgarish ro'y bergan: *tar* > *ter*³. Ushbu toponim toponimik derivatsiya jarayonida apellyativ leksikadan onomastik leksika sathiga ko'chgan. Shuningdek, hozirgi o'zbek tilida qo'llanuvchi tarqa so'zi ham tar so'ziga *-iq, -a* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'lganini e'tiborga olish lozim⁴. O. T. Molchanova *tar* so'zining tog'li Oltoy toponimiyasida ishlatilishi ham uning topoleksema sifatida qo'llanganligini qayd etgan⁵. Demak, *tar* va *biz* topoleksemalaridan hosil bo'lgan **Termiz** toponimi tarqalganlar yoki shu topoobektgacha tarqalganlar yashagan joy degan ma'noni beradi. Uning etimoni tarqalgan *biz* ma'nosidagi *tarmiz (biz)* so'z birikmasi. Haqiqatan ham, bu topoobektidan so'ng Amudaryo va turkiylar kam yashaydigan Afg'oniston mamlakati boshlanadi. Bu esa turkiylarning mana shu obektgacha yetib borganini ko'rsatadi.

Turkiy urug', qabila va xalqlarning shu obektgacha tarqalishi tarixiy jarayon ko'rinishidagi ekstralingvistik omil bo'lib, uning *tar* va *biz* shaklidagi lingvistik omil vositasida ifodalanishi haqiqatga yaqin.

11. Ushbu toponim turar joy ma'nosidagi *turug'lag yer(yer)*⁶ shaklidagi birikmaning turli xil ko'rinishidagi fonetik o'zgarishlardan toponimik direvatsiya jarayonida hosil bo'lgan: *turug'lag yer* > *turug' yer* > *tur per* > *turyez* > *turmez* > *turmiz* > *termiz* > **Termiz**. Bunday jarayonda birinchi so'zda *u* > *ye* (*u* > *e* > *ye*)⁷, ikkinchi so'zda esa *y* > *m* (*y* > *n* > *m*)⁸ va *r* > *z*¹ shaklidagi fonetik o'zgarishlar ro'y bergan.

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.18-,42-, 116-бетлар. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.40.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.104.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.9-10-бетлар. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.13-14.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.324-бет.

⁵ Молчанова О. Т. Топонимический словарь горного Алтая. -Горно – Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979.с.301-302.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.457-бет.

⁷ Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 128-бет.

⁸ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.54, 68.

Birinchi soʻzning ikkinchi va uchinchi boʻgʻinlari vaqt oʻtishi bilan hamda topoobektga xos nomlanishning motivlanish jarayonida tushib qolgan. Toponim *tur,-ul,-lag, yer(yer)* shaklidagi toʻrtta maʼnoli qismdan tashkil topgan. Uning etimoni - atributiv birikma koʻrinishidagi *turugʻlagʻ yer(yer)* birikmasi sanaladi. Bu fikr oldingi fikrni qoʻllab quvvatlaydi. Sababi, topoasos vazifasidagi ikkala soʻz ham turkiy tillarga oid.

12. T. Nafasov mazkur toponimni turkiy etnonimlardan biri boʻlgan tabor // tabur bilan bogʻlaydi². Ushbu etnonimning fonetik oʻzgarishlarga uchrab termiz > Termiz holiga kelishini oʻylash kerak. Ammo uning yasama soʻzligi hamda qishloq, joy, yurt, urugʻ, qabila, osha maʼnolarini ifodalashi³

biz ilgari surayotgan taxmini maʼlum maʼnoda tasdiqdaydi. Shuningdek, turar joy maʼnosida qoʻllanuvchi *turugʻlag yer (yer)* birikmasi mazkur toponimga oid topoleksemalarning turkiy tillardagi soʻzlardan shakllanganligini bildiradi. Bunda sinxron va diaxron nuqtai nazaridan toponimga munosabat oʻz ifodasini topgan.

Toponim haqidagi yettinchi fikrga agar turkiylarning koʻchmanchi deb kamsitilishining turli davrlarda har xil koʻrinishlarda amal qilgani eʼtiborga olinsa, unga tanqidiy nazar bilan qarash lozimligi anglashiladi. Shuning uchun ham bu farazga qoʻshilib boʻlmaydi. Sakkizinchi farazda toponimni qiyoslash aniq bilinib turibdi. Demak, uning etimologik tahlilida fonetik va leksik tamoyillar bilan birga qiyosiy tamoyil ham amal qilgan. Toponim haqidagi sakkizinchi farazda qayd etilgan *tarqalganlar* yoki *shu topoobektgacha tarqalganlar yashagan joy* degan maʼnosi bilan birga sakkizinchi farazda ifodalangan turar joy maʼnosi oʻzaro muvofiqlashishini kuzatish mumkin. Binobarin, toʻqqizinchi, oʻninchi, oʻn birinchi va oʻn ikkinchi fikrlarda toponimning shakllanishi va maʼnosi lingvistik omillar asosida yoritilgan. Bu toponim XU1 asrgacha toʻliq shakllangan.

TOMCHI // Tomchi (Qash. v. Chiroqchi t. q. va buloq) – toponimning shakllanishi toʻgʻrisida ikkita faraz bor:

¹ Махмудов К. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 166-бет.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.175-176-бетлар.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.175-176-бетлар.

1. **Tomchi** - yomg'ir parchasi, suvning kichik parchasi. Toponim oldin buloq nomi bo'lgan. So'ngra buloq nomi kishloq nomiga aylangan: **Tomchi** > **Tomchi**. U *suvi tepadan oqib turuvchi buloq* ma'nosini beradi. *Tomchilab turgan buloq* ba'zan maxsus nomlanadi ham: **Suvtushar** (Shahrisabz t. q., buloq, ariq)

2. Ushbu toponim ikki ma'noli qismdan tashkil topgan. Birinchi qismi tom so'zi topoasos bo'lsa, ikkinchi ma'noli qism -chi esa topoformant (, ya'ni toponim, ba'zan etnonim yasashda qo'llanadigan etnoformant hamdir). Bu topoformant boshqa toponimlarda etnoformant bo'lsa, mazkur toponimda esa topoformant vazifasida kelmoqda. Joy nomi apellyativ leksika sathida oddiy yasama so'z sifatida shakllangan: *tom+ -chi*. U toponimga aylanguncha *tomchi* yasama so'zi bir necha ma'noda qo'llanilgan bo'lsa, toponimlashuv hodisasi ta'sirida toponimga aylangach, quyidagi toponimik ma'noni bildiradigan holga kelgan: **Tomchi** - uy-joy quruvchi kishi.

So'ngra onomastik konversiya hodisasi tufayli tomchi yasama so'zi onomastik leksikaga ko'chib, joy nomini anglatgan: *tom+ -chi* > *tomchi* > **Tomchi**. U uy-joy quruvchi kishi ma'nosini ifodalagan. Ba'zi olimlar, jumladan, T. Nafasov *-chi* topoformantini etnonim yasovchi qo'shimcha (etnoformant), dsb ko'rsatsa ham¹, ushbu toponim tarkibidagi *-chi* topoformanti etnotoponimni yasagani yo'q. Kundalik hayotda qo'llanuvchi uy-joy quruvchi kishi ma'nosidagi tomchi yasama so'zi uning etimoni.

TUMSHUQ // Tumshuq (Sur. v. Denov t. tepa) oronimi bo'yicha ikkita taxmin bor:

1 Ushbu joy nomi ikkita ma'noli bo'lakdan iborat: tum, -uq. Tumtaymok, tumshaymoq so'zlaridagi tum o'zagi aynimoq, xafa bo'lmoq ma'nolarini ifodalaydi². Bu o'zakka qo'shilgan -uq qo'shimchasi tumshuq so'zini shakllantirgan: *tum+ -uq* > *tumuq* > *tumshuq*. Natijada, ularning orasida *sh* undosh tovushi orttirilgan. Tog', tepalik va orolning burni, uch tomoni³ xalq iutqida tumshuq deb ataladi va ko'chma ma'noli birikmalarni shakllantirib, nutqda qo'llab ham yurishgan: *Tumshug'i ko'tarilib qolgan. Tumshug'iga narvon qo'yimoq.*

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 28-, 84-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 223-бет.

³ Фуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1994.20-бет.

2. Ushbu joy nomidagi tumshuq soʻzida qush va hayvonlarning, shuningdek, insonning burni bilan ogʻzi ham umumlashtirib nomlangan. Uning etimologik tahlilida lingvistik omil bilan birgalikda geografik usul amal qilgan. Boʻrtib chiqib turish *togʻ* va *togʻ oldi* hududlarida uchraydigan tabiiy geografik holatlardan biri. Toponimning shakllanishida geografik omil va nomlanish tamoyilining nisbiylik holati asosiy vosita boʻlgan. Demak, uning etimoni *boʻrtib chiqib turgan joy* maʼnosidagi *tumshuq* soʻzi boʻlib, undan onomastik konversiya jarayonida joy nomi paydo boʻlgan: *tumshuq* > **Tumshuq**.

TOLDIK // Toldik // Tollik (Nav. v. Mingbulok T. k.) - toponimi toʻgʻrisida ikkita taxminiy fikr bor:

1. Bu joy nomi *toldik* degan maʼnoni bildiradi. Aholi charchab horiganda ushbu soʻzni ishlatishib, dam olishgan joy shunday nomlangan: U *toldik* soʻzidan shakllangan: *toldik* > **Toldik**.

2. Mazkur toponim ikkita maʼnoli kismdan tashkil topgan: *tol*, *~dik*. Toponimni charchadik maʼnosidagi *toldik* yasama soʻzi bilan bogʻlash oʻrinsiz. Sababi, *tol* fitonim, *-dik* esa *-lik* qoʻshimchasining fonetik oʻzgargan shakli: *-lik* > *dik*. Bunda hosil boʻlgan yasama soʻz tarkibidagi ikki bir xil tovushdan biri boshqa bir tovushga (*l* > *d*) aylangan, yaʼni bu fitotoponimda dissimilyasiya hodisasi roʻy bergan. Tol soʻzining uchta maʼnosi boʻlib, birinchi maʼnosi boʻlgan ingichka uzun bargli, surx novda otib oʻsadigan daraxt yoki buta¹ joy nomida mavjud.

Demak, toponim *tol* daraxti bor boʻlgan obekt maʼnosini ifodalagan. Toponimning shakllanishi jarayonida roʻy bergan fonetik oʻzgarishlar quyidagicha holatda amalga oshgan: *tol* > *tol+lik* > *tollik* > **Tollik** > **Toldik**. Uning etimoni *tollik* yasama soʻzi.

TOSHKENT // Toshkent toponimining kelib chiqishi haqida etimologik tahlilida bir necha taxminiy fikr berilganki, ularning mazmun-mohiyati va obrazli nomlanishi orqali joy nomining tarixiy oltin bitikligini anglatib turibdi:

1. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning «Suratu-l-arz kitobi» asarida **Toshkent** avval *Torband*, *Burji hijora*, *Tosh qalʼa*, *Shosh* deb qayd qilingan². Bizningcha, arab yozuvidagi *Torband* toponimida *o* unlisi notoʻgʻri oʻqilgan, aslida *a* boʻlishi kerak. Qishloq, shahar

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 198-199-бетлар.

² Мухаммад ибн Мусо Ал Хоразмий. Математика, астрономия, география. Т., Фан, 1983. 268-269-бетлар.

ma'nosidagi *kand* so'zi tarkibidagi *k* undoshi arab yozuvining turli ko'rinishlarida *b* shaklida o'qilib ketilgan. *A* unlisining *o* unlisiga o'tishi esa keyingi jarayon. *Torband* aslida *Tarkand* shaklida¹ yozilishi lozim edi. *Toshli qal'a* arabchada *Burji hijora* deb atalgan². U holda *Chosh(Choch)* va *Shosh* nomlarining kelib chiqishini faqat arab tiliga bog'lash shart emas, balki u turkiy va arab tillarining unsurlaridan shakllangan. Sababi, obektning *Chosh (Choch)* va *Shosh* shaklidagi nomlari fors-tojik va xitoy manbalarida ham uchraydi³. Demak, muallif **Toshkent** toponimining *Torband (Tarband // Tarkand)* shaklini VIII asrdagi ko'rinishi deb, to'g'ri ko'rsatgan.

2. Bu shahar oldin **Tarkan** deb, so'ngra esa **Toshkent** deb atalgan⁴.

3. Xitoy manbalarida **Shi, Chach** deb qo'llangan⁵. Xitoyliklar **Toshkent**ning oldingi nomi bo'lgan **Shi** va **Chach // Chosh** ni o'zgartirmay qo'llashgan.

4. Ushbu toponim X11 asrda **Tarband** deb qo'llangan⁶.

5. E. M. Murzaev uning ma'nosini «*tosh shahar*» degan holda ye. D. Polivanovning ushbu toponimni *taj // taji // tadjik* etnonimiga bog'lashiga qo'shilmaydi⁷.

6. Sh. Qodirova ushbu toponimning shakllanishini *Tarig'kentga* bog'laydi⁸: *Tarig' (kent) > Tar(kent) > Shash(kent) > Tashkent*. Bunda toponimning asosi deb boshqa so'z tanlangan, etimoni haqida to'xtalinmagan.

7. H. Hasanov: «*Ehtimol, «Toshkent» so'zi bu yerdagi dastlabki tosh binoga qarab paydo bo'lgandir. Kelgusi arxeologik tekshirishlar va filologik tahlillar bu masalaga aniqlik kiritsa kerak*» deydi⁹. Bunday xato *ehtimol* so'zida aks etib turibdi.

¹ Древнетюркский словарь. Лгр., Наука, 1969. –С.109.

² Муҳаммад ибн Мусо Ал Хоразмий. Математика, астрономия, география. -Т., Фан, 1983. 269-бет.

³ Qorayev S. Toponimika. -Т., O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 292-бет. Хуршут Э. Ши-Чач-Ташкент. -Т., Ўзбекистон, 1992. -54 б.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 414-бет; Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. –С.536.

⁵ Хуршут Э. Ши-Чач-Ташкент. -Т., Ўзбекистон, 1992. 3-50-бетлар.

⁶ Древнетюркский словарь. Лгр., Наука, 1969. –С.109.

⁷ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. -М.,Мысль,1974. –С.230-232.

⁸ Кадырова Ш. М. Микротопонимы Ташкента. АКД. -Т.,1970.-С.7-12.

⁹ Ҳасанов Х. Географик номлар сири. -Т., Ўзбекистон, 1985. 101-бет.

8. Tarixiy taraqqiyot tufayli toponim tarkibida *Chosh – Shosh – Tosh* shaklida fonetik o'zgarishlar bo'lganini M. Mirtojiev qayd etgan¹, ammo uning etimoni to'g'risida gapirmagan.

9. S. Qoraev bu haqda: “*Sof turkiy nom bo'lgan Toshkent so'zining tarixiy manbalarda qayd qilina boshlanganiga ming yildan oshdi*”, - degan. Muallif boshqa asarida uning etimologiyasi to'liq o'rganilmagan, deydi².

10. Z. Do'simov va X. Egamov: «Toponimning eng ko'p tarqalgan etimologiyasi **Toshkent** –«tosh qal'a, tosh shahridir», - deb yozishgan³.

11. Toponim **Choch, Shosh, Shoshkent, Madinat ash-Shosh, Binkat, Tarkand** va **Toshkent** deb atalganini, *choch* so'zi qadimdan *tog'* va *tosh* ma'nolarini anglatishini, **Choch** avval toqqa, so'ng daryoga, keyin vohaga, vohadan shaharga ko'chganligini A. Muhammadjonov ko'rsatgan⁴. Bunda geografik va arxeologik dalillar uning etimologik tadqiqiga yo'naltirilgan.

12. Mazkur toponimni, ya'ni “Toshkent shahrining nomi yozma manbalarda Choch, Chochiston, Shosh, Shoshkent shaklida uchraydi. Choch so'zi so'g'd tilida tosh demakdir. Shosh esa Choch nomining arabcha shaklidir. Choch yoki Shosh deganda Toshkent hamda uning atroflari tushunilgan. Shosh viloyatining markazi Binkat shahri deb ko'rsatganlar. Binkat hozirgi Eskijo'va va Chorsu oralig'ida bo'lgan. Binkat nomi forscha bo'lib, ko'rimli shahar demakdir (bin – ko'rinish, ko'zga tashlanish, kat – so'g'dcha “shahar, qishloq, manzigoh” degan ma'nolarni bildirgan). Abu Rayxon Beruniy o'zining “Qomusi Mas'udiy” asarida “Binkat – bu Shoshning poytaxti, turkiy tilda “Toshkand”, yunonchadan arabchaga tarjima qilinsa – “Burj al-hijora (“Tosh minora”) deb yozgan”⁵. Bular, ming afsuski, taxminiy fikr, chunki aytilgan manba hamda asarlarning nashri va sahifasi ko'rsatilmagan.

¹ Миртожиев М. М. Тошкент сўзининг маъноси // Шарқ юлдузи. 2-сон. 1981. 237-238-бетлар; Миртожиев, М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. -Т., Ўзбекистон, 1992. -110 б.

² Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991. 13-бет; Қараев С. К. Топонимия Ўзбекистана. -Т.,Фан, 1991. 100-102-бетлар.

³ Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 132-бет.

⁴ Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). -Т., Шарқ, 2002. 53-59-бетлар.

⁵ Хўжамов М., Лафасов М., Муллажоннова Р. Тарихий ўлкашунослик ва туризм. -Т., Мумтоз сўз, 2014. 134-137-бетлар.

13. Bu joy nomining **Choch** nomi ham ancha mashhur bo'lganligini "Sug'd elchisi Fatufarining Choch diplomatik missiyasi" misolida M. Is'hoqov maxsus to'xtalgan¹.

14. A. Devonaqulov bu joy nomining **Toshkand, Choch, Shosh, Gang** shaklidagi ko'rinishlarini fors tilidagi tarixiy asar va lug'atlar, shuningdek, "Shohnoma" asosida izohlashga harakat qilgan².

15. Toponimning **Binkent** varianti arab geograflarining ishlarida berilganligini ye. M. Pospelov qayd etgan³.

16. Bizningcha, toponimning **Torband // Tarband // Tarkand** variant-lari obektning M. Koshg'ariygacha bo'lgan nomi. **Toshkent** esa **Tarkand** shaklida XI asrda ham qo'llangan. Birinchi bo'lib obektning **Torband // Tarband // Tarkand** nomlanishi, so'ngra **Toshkand // Toshkent** deb atalishi fikrimizni tasdiqlaydi. Toponim M. Koshg'ariy davrigacha **Torband // Tarband // Tarkand** deyilgan. Muallif yashagan davrdan boshlab esa obekt **Tarkand** va **Toshkent** nomlari bilan atalgan. Keyinchalik birinchi nom arxaiklashgan, ikkinchi nom esa obekt uchun asosiy nom bo'lib qolgan. Joy nomi ikki morfemadan iborat: *tar* va *-kan*. *Tar* so'zining «*zich, tig'iz, jips, mahkam*» ma'nolari bor⁴. Uning ikkinchi ma'noli bo'lagi bo'lgan *-kan (-kand)* esa "qal'a, qo'rg'on, o'ralgan joy" ma'nolarini ifodalaydi. U holda **Tarkan** "zich, mustahkam o'ralgan qal'a, qo'rg'on" ma'nolarini anglatadi.

Tar so'zining "zich, mustahkam" ma'noni ifodalashiga qarab, u «*qattiq, mustahkam*» ma'nosidagi *tosh* so'ziga fonetik o'zgarishlar tufayli o'tgan. Bunda *r > sh* fonetik o'zgarishi ro'y bergan: *tar > tash > tosh*. *Chosh (Choch) Shosh* so'zlari bilan *Tarkan* so'zining o'zaro munosabati bilan *r* undoshi *sh* undoshiga (*r > sh*), *a* unlisi esa *o* (*a > o*) unlisiga almashgan:

Chosh(kand) > Shosh(kand) > Tarkand > Tarkan > Tazkan > Tashkand > Toshkan(d) > Toshkent.

¹ Исҳоқов М. Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. -Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. 26-37-бетлар.

² Девонақулов А. Асрори номҳои кишвар. -Душанбе, Ирфон, 1989. 151-157-б.

³ Пospelов Е. М. Школьный топонимический словарь. -М., 1988. С.188.

⁴ Древнетюркский словарь. Лгр., Наука, 1969. -С.536.; Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 414-бет.

Tar soʻzidagi *r* tovushi *kand* // *kent* leksema koʻrinishlariga ega boʻlgan ushbu soʻzga qoʻshilishi bilan quyidagi fonetik oʻzgarishlar sodir boʻlgan¹:

1. *ch* > *sh*. 2. *sh* > *t*. 3. *r* > *d* // *t*². 4. *d* > *d'* > *z* (*z* > *y*; *z* > *s* > *sh*)³. 5. *r* > *z* > *z'* (*z* > *sh*; *z* > *s* > *ch* > *sh*). 6. *r* > *l* > *sh*. Demak, *r* undoshi birdaniga *sh* undoshiga oʻtmagan, oldin *d* undoshiga (*r* > *d*) oʻtgan, soʻngra esa *d* undoshi *z* undoshiga (*d* > *z*) oʻtgan. Eng oxirida *z* > *s* > *sh* oʻzgarishlari (*r* > *d* > *z* > *s* > *sh*) tufayli *r* > *sh* oʻtishi roʻy bergan. Bu fonetik hodisalar ikki soʻzning birikishi natijasida roʻy bergan: *tar+kan* > *tarkan* > *tazkand* > *taskand* > *tashkand* > **Toshkent**. *Tosh+kent* birikuvidan bu joy nomi vujudga kelmagan, balki regressiv assimilyasiya hodisasi roʻy berib, *sh* tovushi taʼsirida *t* > *ch* fonetik oʻzgarishi amalga oshgan. *Chosh+kent* birikuvidan onomastik konversiya tufayli *Choshkent* yuzaga kelgan, *ch* tovushi *sh* tovushiga oʻtgan⁴: *Choshkent* > *Shoshkent*. Soʻzdagi bir xil undoshlardan biri boshqa bir undoshga aylanishiga koʻra *Shoshkent*ning *Toshkent*ga aylanishi qonuniy fonetik jarayon: *sh* > *t* hodisasi roʻy bergan. Mazkur obekt nomining *Choshkent* > *Shoshkent* > **Toshkent**; *Shash* > *Shosh*; **Tashkand** // **Toshkand** koʻrinishlari bor. Masalan, Bobur **Toshkand** deb qoʻllagan⁵. Unga yasovchi asos boʻlgan *Chosh* soʻzi qadimda mahalliy aholi tilida «*togʻ*, *tosh*» kabi maʼnolarni ifodalagani kabi bugungi kunda «*xirmon*, *xirmon joy*» degan maʼnolarni anglatadi⁶.

Eski shahardan boshqa joylarda dehqonchilik qilingan. Shahar janubidagi **Eskichoshtepa yoʻli** ham fikrimizni tasdiqlaydi. “*Dehqonchilik gullab yashnagan joy, xirmon joyli yer*” maʼnosidagi *Shoshkent* va *Choshtepa* yoki *Choshkent* atamalari **Tarkan** holatidagi joy nomining **Toshkent** koʻrinishiga kelishi uchun vosita boʻlgan. Bu joy nomi xalq nutqida **Toshkan** tarzida aytilishi ham undagi *kent* elementining turkiy

¹ Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 149-,152-,161-162-,170-171-бетлар. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970. –С.159-178.

² Қаранг: Бу фонетик ўзгаришларни Б.А.Серебрянников ва Н.З.Гаджиевалар ҳам қайд этишган (257,71-).

³ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970. –С.160.

⁴ Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари. -Т., Ўқитувчи, 1996. 59-бет.; Тўйчибоев Б. *Яйлов, қишлоқ, керага ва олтин сўзларининг шаклланиши* // ЎТА.3-сон. -Т.,Фан, 2000. 59-бет.

⁵ Бобур Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома. -Т., Юлдузча, 1989. 92-94-бетлар.

⁶ Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). -Т., Шарқ, 2002. 54-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 381-бет.

tillarga oidligini ko'rsatadi¹. *Tosh shahri* deyish uning ma'nosini buzadi. Toponimining shakllanishiga "*mustahkam o'ralgan qal'a*" ma'nosidagi *tarkan* so'zi etimon vazifasini bajargan va tarixiylikka xos tadrijiylikni ifodalagan.

TOYLOQ // Toyloq // Tayloq (Sam. v. t.; Qash. v. G'uzor t. q.; Farg'ona v. Dang'ara t.q.) - toponimining shakllanishi to'g'risida uchta faraz bor:

1. Mazkur toponim tekislik ma'nosini anglatadi. Joy nomi *tekis yer va tekislik* ma'nosidagi *toyloq* so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shakli ($a > o$; $p > l$) dan toponimlashuv tufayli hosil bo'lgan: *tayloq > toyloq > Toyloq*.

2. T. Nafasov toponimning ma'nosini *tuyaniig bolasi* deb ko'rsatgan². Aslida bu so'z *toychoq, kichik toycha* ma'nolarini ifodalaydigan *tay* so'zidan *-loq* topoformanti (*-loq* qo'shimchasi emas) ni qo'shish bilan shakllangan: *tay + -loq > tayloq > toyloq > Toyloq*³. Bu yasama so'z totem, urug' nomi va kishi ismi ma'nolarida ham qo'llangan.

3. Toponim joylashgan hudud tog' va tekislikdan iborat. Bunday hududda asosan otlar yetishtirilgan. Shuningdek, qoraqalpoqlarning *toyloqli* degan urug'i ham bor⁴.

Uchala fikrda ham asos bor: *toyloq > tayloq; tay > tay- -loq > tayloq > toyloq > Toyloq > Toyloq*. Kichik *toy, toychoq* ma'nolaridagi *tayloq* yasama so'zini ifodalagan: *tayloq > toyloq*. So'ngra bu yasama so'z ham etnonimni, ham kishi ismini anglatgan: *tayloq > toyloq > toyloq > Toyloq*. Keyinchalik etnonim obektga nom sifatida qo'llangan, ya'ni etnonim toponim (etnotoponim) ga ko'chgan: *tay+ -loq > toyloq > Toyloq > Toyloq*. Uning etimoni *toyloq* etnonimi bo'lsa, ushbu etnonimning etimoni esa tekislik ma'nosidagi *tayloq* so'zi. Bu etnonim qozoq va qirg'iz tillarida *tekislik* degan ma'noda qo'llanadi⁵.

¹ Караев С. Топонимия Узбекистана. -Т.,Фан,1991.-Б.4-9; Древнетюркский словарь. -Л.,Наука,1969. -С.132.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 171-бет.

³ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.527. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.344-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.198-бет.

⁴ Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. -С., 1997.126-бет.

⁵ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-ата, 1974. с.203. Юдахин К.К. Киргизского-русский словарь. М., 1965. с.690.

Vaqt o'tishi bilan toponimning etimoni bildirgan ma'no maxsuslashib, quyidagi semantik o'zgarishlar ro'y bergan:

- 1) tekislik ma'nosidagi *taypoq* so'zi *toyloq* shaklida o'zgargan;
- 2) *toyloq* so'zi kichik *toy* ma'nosini ifodalagan;
- 3) keyinchalik ushbu so'z kishilar sig'inadigan narsa nomi, ya'ni etnonim (totem) ma'nosini anglata boshlagan;
- 4) etnonim kishi ismini ham ifodalagan;
- 5) etnonim topoobektning nomini ham bildirgan.

Toponim diaxron, fonetik, leksik va toponimlarning yasalishi tamoyillari bilan etimologik tahlil etilgan. U onomastik konversiya jarayonida semantik o'zgarishlarga uchrab, shakllangan etnotoponimlardan biri.

TONGOTAR // Tongotar (Jiz. v. Baxmal t. tepa) - toponimining shakllanishida *tong* so'zi topoasos bo'lib xizmat qilgan. Bunday deyishga asos ushbu so'zning quyosh chiqishdan oldingi payt ma'nosini ifodalashi. Uning omonim so'zligini e'tiborga olib, birinchi *tong* omonim so'zining avvalgi ma'nosi bilan *otar* so'zligidagi birinchi omonimik so'zlikning oldingi ma'nosi birikib, joy nomiga asos bo'lgan predikativ birikmani hosil qilgan: *tong+otar* > *tong otar*. Onomastik konversiya hodisasi tufayli mazkur predikativ birikma toponimga aylangan.

Otar so'zining o'zagi *otmoq* so'zi, *-ar* sifatdosh yasovchi qo'shimcha. Toponimni tashkil qilgan *tong*, *ot*, *-ar* ma'noli qismlar o'zbek tiliga¹ oid - *erta tong otar*, *birinchi quyosh chiqadigan joy* ma'nolari bilan yasalgan *tong otar* predikativ birikmasi mazkur toponim uchun etimon. Uning kam qo'llanishi ham nomlanish jarayoniga bog'liq.

TOG'AY // Tog'ay (Far. v. O'zbekiston t. joy) toponimining kelib chiqishi haqida ikki xil faraz bor:

1. Inson va hayvon organizmining qismlaridan birining nomi shogay. Shunga asosan, topoobektlar nomi ham Tog'ay deb atalgan. Bu toponimning togay etnonimi va to'qay so'zlari bilan bog'lash holatlari bor. Ammo tog'ay etnonimi ushbu toponim uchun ikkilamchi jarayon, ya'ni oldin toponim hosil bo'lgan. So'ngra shu topoobektga yashaganlar ma'nosida tog'ay etnonimi yuzaga kelgan. Bu etnonim bilan atalgan obekt Xorazm viloyati Xazorasp tumanida

¹ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.532. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.202-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. 547-бет.

qishloqlardan birining nomi sanaladi: **Tog'ay**. *To'qay* so'zining **Tog'ay** toponimiga bog'lab bo'lmaydi. Sababi, *o'* unlisining *o* unlisiga o'tishi fonetik jarayon sifatida uchramaydi¹. Bu xalq etimologiyasi.

2. Bu joy nomi ikki topoleksemadan tashkil topgan: *tog'* (*ta:g'*), *oyoq*. *Tog'* yerning tepalikka nisbatan baland ko'tarilgan qismi ma'nosini bildirib, USh-XU1 asrlarda *ta:g'* tarzida aytilgan. Keyinchalik *a:* unlisi *o* unlisiga cho'ziqligini yo'qotib o'tgan: *ta:g' > tog'*². *Oyoq* gavdaning tayanib turiladigan va harakatlanish uchun xizmat qiladigan a'zosi bo'lib, qadimgi turkiy tildagi qadamlamoq ma'nosidagi *a:d* fe'lining ay shaklidan *-aq* qo'shimchasi qo'shish bilan yasalgan: *a:y+-aq > a:yaq > ayaq > oyoq > oyoq*³. Ayni shu so'zning azaq tarzidagi shakli ham bor⁴. *Ta:g'* va *ayaq* so'zlari o'zaro birikib, so'z birikmasini hosil qilish jarayonida fonetik hodisalardan biri bo'lgan tovush tushishi hodisasi ro'y bergan: *ta:g'+ayaq > ta:g'ayaq > ta:g'ay > tog'ay*. Mazkur holda *ayaq* so'zidagi ikkinchi bo'g'in talaffuz jarayonida tushib, birinchi topoleksemadagi *a:* unlisi cho'ziqlikni yo'qotib, *o* unlisiga o'tgan: *a > o*⁵. Bunda toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayoni asosida xosil bo'lgan birikma toponimga ko'chgan: *tag'+ayoq, > ta:g'ayaq > tag'ay > tog'ay > Tog'ay*.

Binobarin, ikkinchi fikrda asos bor. *Tog'ning tugashi yohud tog'ning oxiri* degan ma'no mazkur toponimning ma'nosi bo'lib, uning etimoni *ta:g' ayaq* (*ta:g' oyoq*) birikmasi. Ushbu toponim ko'p qo'llanadigan lug'aviy asoslardan hosil bo'lgan bo'lsa ham, kam qo'llanadigan va kam obektli toponimlar jumlasiga kiradi.

TUYATORTAR // Tuyatortar (Zarafshon daryosidan Jizzax v. hududiga suv keltiradigan kanal Qash. v. Qarshi t. ariq) – joy nomining kelib chiqishi to'g'risida bir necha taxminiy fikrlar bor:

1. Bu toponimining nomlanishiga gidronimning to'lib-toshib oqishi ekstralingvistik omil va sabab bo'lgan. Yaqin-yaqingacha Qashqadaryo va Jizzax viloyatlarining cho'lli hududlarida tuyalar asosiy

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. 15-18-бетлар.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. -Т., Фан, 1963.167-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 351-352-бетлар.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 112-бет.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 250-бет.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 112-бет.

⁵ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 338-бет.

transport vositalaridan biri hisoblangan. Mana shu hayvonlar kuchli va harakatchan bo'lishsa hamki, ushbu ariqdan o'ta olishmagan. Bu holat ariqning nomlanishiga asos bo'lgan.

2. Toponim to'rtta ma'noli qismdan tashkil topgan: *tuya*, *-ni* (belgisiz), *tort*, *-ar*¹. Joy nomi oldin predikativ birikma bo'lgan: *tuyani tortar*. Bu birikma qismlarini bog'laydigan vosita tushum kelishigining *-ni* qo'shimchasi. Ushbu qo'shimcha birikmaning tobe qismi bilan hokim so'zini bog'lashda bir vosita rolini bajarib, obektli birikmani yuzaga kelgan: *tuyani tortar*.

Toponim tarkibidagi *-ni* topoformanti, ya'ni tushum kelishigi qo'shimchasi bo'lgan *-ni* talaffuzdagi ellipsis jarayoni natijasida tushib, *tuyatortar* ko'rinishidagi qo'shma so'z holatiga kelib qolgan. Hosil bo'lgan qo'shma so'z toponimik derivatsiya tufayli toponimga aylangan: *tuyani tortar* > *tuyanitortar* > *tuyatortar* > **Tuyatortar**. Bu toponimning etimoni obektli birikma: *tuyani tortar* birikmasi. Obektli birikmalardan shakllangan joy nomlarining etimonlari tarkibida tushum kelishigi qo'shimchasi bo'lgan *-ni* topoformantining ellipsis hodisasiga uchrashining odatiy bir holigiii mana shu toponim ko'rsatib turadi.

Xorazmda quduqlardan, Zarafshon va Qashkadaryo vohalarida daryolardan suv chiqarish uchun chig'ir inshootlaridan foydalanishda ba'zan tuyalar qo'llangan: *tuya bilan tortar* > *tuya tortar* > *tuyatortar* > **Tuyatortar**. Mana shunday gidronimik inshoot tuya bilan ishlatilgani uchun *chig'ir* termini o'rnida *tuyatortar* deb atalgan. Bu atama ham chigiriqqa nisbatan, ham shu gidronimik qurilma joylashgan hududga nisbatan nom sifatida ishlatilgan: *tuyatortar* > **Tuyatortar**. Qashqadaryo viloyatining Qarshi tumanidagi **Tuyatortar** toponimi gidronimik obektning nomi. U arikdagi suvning ko'pligiga ishora ma'nosini bildiradi. Haqiqatan ham, o'sha arikdan suv ko'p va tez oqqani uchun kuchli hayvon bo'lgan tuya ham o'ta olmaydi, Ushbu toponim shu tarzda nomlangan obekt nomidan quyidagicha shakllanganligi bilan farqlanadi: *tuyani ham tortar* > *tuyani tortar* > *tuya tortar* > *tuyatortar* > **Tuyatortar**. Bu ikki toponim ilk shakllanish davridagi ba'zi bir apellyativlari bilan farqlangani kabi ma'noda ham farqqa ega. Birinchi obektning nomi tuya bilan tortar ma'nosini ifodalaydi. Ikkinchi obektning nomi esa *tuyani ham tortadigan suvga ega bo'lgan ariq*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 240-бет.

ma'nosini anglatadi. Bu ikki obektning ma'nosini topishda geografik va rekonstrukciya usullari bilan etimologik taxdil olib borildi.

Demak, qayd etilgan obektli birikmadan paydo bo'lgan **Tuyatortar** toponimi chig'iriqqa nisbatan qo'llanilgan *tuyatortar* atamasi va **Tuyatortar** joy nomiga o'xshash bo'lgan. Bu hol ham obektli birikma qolipli toponimlarga xos xususiyatlar jumlasiga kiradi.

TUYAQISILDI // Tuyaqisildi (Qash. v. Qamashi t. adir; Sur. v. Denov t. tepa) -toponimda to'rta ma'noli qism bor: *tuya, qis, -il, -di*. Uning birinchi ma'noli qismi bo'lgan *tuya* so'zi XIII-XIU asrlarda *teva* tarzida talaffuz etilgan¹. Tobe aloqaning moslashuv turi orqali tobe hamda hokim so'zlar o'zaro birikib, bir butun holda predikativ birikmani hosil qilgan hamda joyga nom berish zaruriyati va ekstralingvistik omillarning lingvistik faktlar bilan nomlanish talabi tufayli bu birikma toponimik derivatsiya jarayonida joy nomiga o'tgan: *tuya qis+-il+-di* > *tuya qisildi* > **Tuyaqisildi**.

Uning etimoni *tuya qisildi* ko'rinishidagi predikativ birikma. Toponimni tashkil qilgan *tuya qisildi* predikativ birikmasi ko'chma ma'noda ishlatilgan bo'lib, *eng tor joy, eng tor dara* ma'nolarini anglatadi. Demak, predikativ birikmadan yuzaga kelgan toponimlarni topib, belgilashda ularning tarkibidagi ma'noli qismlarni tahlil qilish hamda ulardagi belgisiz shaklda muhrlangan ma'noli bo'laklarning bor yohud yo'qdigini hisobga olish zarur.

TO'NG'IZTAROQ // To'ng'iztaroq (Qash. v. Shax. t. dala) - toponimining kelib chiqishi va obrazli nomlanib, shakllanishi haqida ikki xil taxmin bor:

1. Toponim ikki ma'noli qismdan iborat: to'ngiz, taroq. Undagi to'ngiz so'zi og'zaki nutqda yomon degan ma'noni anglatadi. Ikki so'z birikib, *yomon, qo'pol taroq* degan ma'noni ifodalayotganda: to'ngiz - taroq > to'ngiz taroq > to'ng'iztarog > To'ng'iztarog'. Uning etimoni *yomon va qo'pol taroq* ma'nosidagi *to'ng'iz taroq* birikmasi sanaladi. Bu fikr toponimning ma'nosini ochib bermaydi.

2. Toponim tarkibida ikkita ma'noli qism bor: *to'ng'iz, taroq*. Uning tarkibidagi to'ng'iz so'zi *yovvoyi ho'kiz, cho'chqa* degan ma'noni bildiradi², yovvoyi hayvonlardan biri hisoblanadi. Undagi taroq so'zi¹

¹ Аттухфатуз закияту филлуғатит Туркия. -Т., Фан, 1968. 26-бет.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.575. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 370-371-бетлар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.250-бет.

soch, soqol tarash uchun ishlatiladigan yog'och, metall, suyak va shu kabilardan yasalgan tishli buyum degan ma'noni anglatadi. Ushbu so'z toponim tarkibida daraxtlar tartibsiz o'sgan dalaga ishora qiladi. Mazkur ikki so'z birikkandan hosil bo'lgan toponim daraxtlar tartibsiz o'sgan dala ma'nosini ifodalagan. Hozirgi kunda bu daladan daraxtlar olingan, ammo uning nomi o'zgarishsiz qo'llanmolda.

Demak, toponimga tabiiy geografik holatlardan kelib chiqib baho berish maqsadga muvofiq. Uning etimoni daraxtlar tartibsiz o'sgan dala ma'nosidagi to'ngiz taroq birikmasi. Ushbu birikma onomastik konversiya tufayli toponimga ko'chgan: *to'ng'iz+taroq > to'ngiz tarog' > to'ngiztarog' > To'ng'iztarog'*. Bu esa joy nomlarini tahlil qilganda, u xoh oddiy izohli tahlil bo'lsin, xoh etimologik tahlil bo'lsin, farqi yo'q, so'zlarning ma'nosi bilan birgalikda onomastik konversiya va toponimik derivatsiya hamda ekstralingvistik omillar tomonidan yuklagan ma'nolar ham olinib, asosli sharhlanishi lozimligini ko'rsatadi.

TO'RTKO'L // To'rtko'l (QqR shahar) - toponimining kelib chiqishi haqida uchta faraz bor:

1. Joy nomi haqida H. Hasanovning "*Ko'l so'ziga aloqasi yo'q. Yozganda ham To'rtkul deb, yozish lozim edi. Choldevor, qoldiq do'ng, to'rtkul deyilgan*"² fikrini o'ylab ko'rish lozim. Chunki ushbu farazni rad etadigan bir necha dalillar bor: 1) boskinchilik va o'zaro urushlar tufayli mamlakatimizning qaerida choldevor bo'lmagan joy kolgan?! Boshqa joylar vayronaga aylantirilsa ham, ularning nomlanishi kul so'ziga bog'lanmagan; 2) topoobektning yonidan oqadigan Amudaryo nega e'tibordan chetda qolgan?! Daryo bo'yida ko'llarning bo'lishi tabiiy hol.

Ko'rinib turibdiki, H. Hasanovning mazkur toponim haqidagi yuqorida qayd kilingan fikri o'rinsiz. Demak, toponimning etimonini to'rt kul birikmasi deyish ham xato.

2. "*To'rtko'l qo'rg'on, atrofi o'ralgan qishlok yoki balanddagi qishloq ma'nolariga ega*"³ deyilganda, tabiiy-geografik omillar majmui bo'lgan ekstralingvistik omillar e'tibordan chetda qolgan.

3. Toponim ikkita topoleksemadan tashkil topgan: to'rt, ko'l¹. Joy nomining ikkinchi ma'noli qismi XSh-X1U asrlarda ham ko'l (kol)

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.128-бет.

² Ҳасанов Х. Географик номлар сири. -Т., Ўзбекистон, 1985.74-б.

³ Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 134-135-бетлар.

deyilgan². Uning joylashish joyi Amudaryo bo'yida bo'lib, har jihatdan suv bilan bog'liq. Sababi, daryo yoqasida, albatta, ko'llarning bo'lishi aniq. Shuning uchun joy nomini tabiiy-geografik jarayonga bog'lab asoslash to'g'ri bo'ladi. Toponim tarkibidagi *to'rt* so'zi *ko'plik*³ ma'nosini ifodalaydi: *to'rt+ko'l* > *to'rt ko'l* > *to'rtko'l* > **To'rtko'l**. Demak, uni *ko'p ko'l bo'lgan joyning nomi* deyish o'rinli. Bu toponimning etimoni *to'rt ko'l* shaklidagi birikma bo'lib, uning etimologik tahlili jarayonida geografik, diaxron, toponimlar tarkibini o'rganish usullari leksik tamoyil bilan birgalikda qo'llangan.

U

UYCHI // **Uychi** (Nam. v. t.) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminlar mavjud:

1. Joy nomi *ud* > *uy* > *uy-chi* > *uychi*⁴ holatida shakllangan. Joy nomida *d* > *y* fonetik o'zgarishi ro'y bergan⁵. Uni sinxron nuqtai nazardan *uy quruvchi* ma'nosidagi toponim deb, tushunilgan.

2. Toponim *ud* > *uy* > *uychi* > *uychi* > **Uychi**, ya'ni ko'tos, yovvoyi xo'kiz, sigir kabilarni totem deb bilgan kishilar guruhi, ya'ni etnonimdan shakllangan etnotoponimlardan biri. Toponimdagi *ud* > *uy* so'zi *hayvon, yovvoyi ho'kiz, sigir* degan ma'nolarni anglatadi⁶.

Bizningcha, mazkur toponim to'g'risida keltirilgan birinchi taxmin noto'g'ri, ikkinchi taxmin esa etnonim toponimga asos bo'lgani uchun o'rinli. Uning etimoni *qo'tos, yovvoyi xo'kiz, sigir kabilarni totem deb bilgan kishilar guruhini bildiradigan etnonimdan shakllangan etnotoponimdir: ud* > *uy* > *uychi*.

ULACH // **Ulach** (Tosh. v. Bekobod va Oxangaron t.; Qash. v. Kitob va Shax. t. q., tepa) - toponimi ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *ula, -sh(ch)*. Fe'l turkumiga oid *ula* so'ziga harakat nomi yasovchi *-sh* qo'shimchasi qo'shilib, ulash yasama so'zi yuzaga kelgan.

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. 373-,225-бетлар; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. 313-бет.

² Аттухфатуз закияту филлуғатит Туркия. -Т., Фан, 1968. 16-бет.

³ Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида "сеҳрли" рақамлар.-Т., Фан, 1991. 13-14-бетлар.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.80-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.605-бет; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 163-164-бетлар.

⁵ Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.77-бет.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.80-бет; Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.605-бет

Ula soʻzi turkiy tillarda *etnonim nomi* va *ulamoq* maʼnolarida qoʻllangan¹. Shuningdek, ulashning ulush shakli qadimgi turkiy tilda *qishloq*, *shahar* maʼnolarini ifodalaydi². Fonetik oʻzgarishlar tufayli³ -sh qoʻshimchasi *-ch* qoʻshimchasiga aylangan: *sh* > *ch*. *ulash* > *Ulach*. Hosil boʻlgan yasama soʻz yuqoridagi maʼnolari bilan toponimik derivatsiya jarayonida onomastik leksika sathiga koʻchib, joy nomiga aylangan: *ula+sh* > *ulash* > *ulach* > **Ulach**. Demak, ushbu toponimining etimoni bir-biriga biriktirish, ulashmoq, ulamoq, bogʻlamoq maʼnolaridagi *ula(sh)* soʻzi. Vaqt oʻtishi bilan fonetik oʻzgarishlarga uchrab, *ulach* holatiga kelib qolgan. *Ula* soʻzi turkiy tillarda *etnonim nomi* va *ulamoq* maʼnolarida ishlatilgan⁴. T. Nafasovning qayd etishicha⁵, *Ulach* - qishloq, qishda yashaydigan joy maʼnolarini anglatadi. Muallif sheva materiallariga asoslanib shunday fikr yuritadi. Shuning uchun uning toponim toʻgʻrisidagi fikriga qoʻshilamiz. Sababi, yashash joyi boʻlgan qishloq uylari bir-biriga ulab, bogʻlab qurilgan.

ULYUZ // Ulyuz (And. v. Marhamat t. tepa) - toponimining kelib chiqishi haqida ikki xil faraz mavjud:

1. Mazkur toponim u tomon maʼnosidagi ul yuz birikmasidan tashkil topgan: *ul+yuz* > *ulyuz* (*ulyuz*). Ushbu fikr ishonchsizroq. Sababi, u xalq etimologiyasi.

2. Bizning fikrimizcha, toponim haqiqatan ham ikkita maʼnoli boʻlakdan iborat: *ul*, *yuz* (*yuz*). Birinchi maʼnoli boʻlak *ul* soʻzi boʻlib, u *ulugʻ* soʻzining qisqargan shakli⁶: *ulugʻ* > *ul*. Albatta, bu qisqarish nutqda birikma tarkibida roʻy bergan: *ulugʻ* + *yuz* > *ulugʻ yuz* > *ulugʻyuz* > *ulyuz*. Natijada, birinchi soʻzning ikkinchi boʻgʻini boʻlgan -*ugʻ* tushib qolgan. Bunday qisqarish tildagi tejamkorlik bilan bogʻliq⁷.

Toponim tarkibidagi *yuz* soʻzi - qabilaning nomi, yaʼni etnonim⁸. Shu etnonimning bir tarmogʻi katta va *ulugʻ* urugʻ maʼnosida *ulugʻ yuz*

¹ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.608.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.94-бет.

³ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффикация. часть первая. Словообразующие аффиксы имен. АДД. -Т., 1955. с.7-9.

⁴ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.608.

⁵ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.190-бет.

⁶ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.95-бет.

⁷ Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. -С., Самарқанд Давлат университети, 2004. 110-бет.

⁸ Охунов Н. Этноойконимларнинг ясаилиши // Тил ва адабиёт таълими. -Т., 2000. 4-сон. –Б. 38-43.

deb atalgan¹. Bizningcha, toponim qadimiy qabilalardan biri bo‘lgan yuz qabilasining bir tarmog‘i bo‘lgan *ulug‘ yuz* etnonimining fonetik o‘zgarishga uchrashi asosida shakllangan. Demak, *ulug‘, yuz* so‘zlari ma‘lum bir taraqqiyot bosqichini bosib o‘tib, so‘z birikmasi va qo‘shma so‘zga aylanadi. So‘ngra etnonimlashuv jarayoni oqibatida etnonimni hosil qilgan. Onomastik konversiya jarayoni tufayli esa etnonim fonetik o‘zgarishga uchrab, toponimga ko‘chgan: *ulug‘ + yuz > ulug‘ yuz > ulug‘yuz > ulug‘yuz > Ulyuz*. Toponimning etimoni *ulug‘ yuz* ko‘riishidagi so‘z birikmasi. Etnonimlar bilan shakllangan bunday toponimlar mamlakatimizda ko‘p uchraydi².

UCHMA // Uchma (Jiz. v. Forish t. q.) - toponimi kelib chiqishi haqida bir necha xil taxmin bor:

1. Toponim *chirog‘ing o‘chmasin* degan ma‘nodagi o‘chma so‘zidan fonetik o‘zgarish bilan hosil bo‘lgan: *uch+ma > uchma > Uchma > Uchma*. Bu yerda o‘ unlisi u unlisiga almashgan³: o‘ > u. Toponim ikkita ma‘noli bo‘lakdan (topoasos vazifasidagi topoleksema va topoformantdan) tashkil topgan: o‘ch, -ma. Ushbu tahlil xalq etimologiyasining bir ko‘rinishi.

2. Mazkur toponim arang so‘zi ma‘nosida qo‘llanuvchi *uchma-uch*⁴ shaklidagi ravish so‘z turkumiga oid so‘zdan yuzaga kelgan. Bunda ravish so‘z turkumidagi so‘zning ikkinchi qismi ellipsis hodisasiga uchrab, so‘z tarkibidan tushib qolgan. Qolgan so‘z esa onomastik konversiya jarayonida joy nomiga aylangan: *uch+-ma > uchma+uch > uchmauch > uchma > Uchma*. Demak, bu toponimning etimoni takroriy so‘z bo‘lgan *uchma-uch* so‘zi hisoblanadi. Bu tahlil ham xalq etimologiyasining bir shakli.

3. Ushbu toponim yangi avlod shakllandi ma‘nosidagi *uchirma*⁵ so‘zining tovush tushishi hodisasiga uchrashi natijasida paydo bo‘lgan: *uchirma > uchma > Uchma*. Unda joy nomi *uch, -ir, -ma* shaklidagi ma‘noli qismlardan hosil bo‘lgan bo‘lib, *uchirma* yasama so‘zi uning etimoni sanaladi. Bu fikrga ham qo‘shilib bo‘lmaydi, chunki bunda toponimga sinxron planda qaralgan.

¹ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. Т., Фан, 1982. 49-бет.

² Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни // ЎТА. -Т., Фан, 2004. 4-сон. –Б. 67-71.

³ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.15.

⁴ Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Морфология. -Т., Фан, 1975. 286-бет.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 286-бет.

Tog' va tog' yon bag'irlarida zich toshlardagi yoriqlar orasiga kunduzi qorning erigan suvi kiradi. Kechga borib u muzlaydi. Natijada, toshlar yorilib, parchalanadi. Yorilib, parcha-parcha bo'lib ketgan toshlar tog'ning quyisiga shamol natijasida siljish kabi turli tabiiy omillar tufayli vaqti-vaqti bilan tushib turgan. Bu hol tez-tez takrorlagani uchun tosh parchalari tushadigan joylar Uchma deb atalgan.

Mazkur toponim joylashgan hududidagi tik qoya, yurish kiyin bo'lgan balandlikdan kishilar e'tiborsizlik tufayli yerga yiqilib tushishgan. Mana shundssh tik qoyalik, balandlik mavjud bo'lgan joyni odamlar *yiqilib ketma, qulab tushma* degan ogohlantirish ma'nosida Uchma deb atashgan. Toponimning bu ma'nosini xalk geografik terminlaridan biri bo'lgan uchma so'zi ham asoslaydi: tog' yo'li, jar yoqasi, tosh qulab turadagan cho'qur jarlik¹. Bunda apellyativ leksikadagi *uchma* yasama so'z² onomastik konversiya jarayonida toponimik leksika sathiga ko'chgan: *uch+ma > uchma > Uchma*. Uning ilk ko'rinishi *uchish* yasama so'zi. Bunday nomlangan topoobektlar tog' va tog' oldi hududlarda uchraydi. Mazkur fikrga qo'shilish mumkin. Ba'zi bir baland joylarni xalq vakillari uchma deydi, ammo ular to'liq holda, hatto, mikrotoponim sifatida shakllanmagani kabi betakror obrazli nomlanishning bir ko'rinishi hamdir.

Bizningcha, birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi farazlarda qayd qilingan uchma so'zi toponimga nisbatan shakliy o'xshashlikni hosil qilgan. Beshinchi fikr uning etimologik tahlili uchun o'rinli. Balandlik, tik qoyaan qulab tushma, yiqilib ketma degan ma'noda nomlangan obektning nomlanishi ekstralingvistik omil bo'lgan tabiiy geografik muhitga mos.

UCHQO'RG'ON // Uchqo'rg'on (Namangan v.t.) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminiy mulohazalar bor:

1. Ushbu toponim ma'lum bir hududning boshlanish joyida, ya'ni uchida qo'rilgan himoya vositasi bo'lgan qo'rg'onni bildiradi: *uchida qurilgan qo'rg'on > uchdagi qo'rg'on > uch qo'rg'on > Uchqo'rg'on*. Agar XX asrgacha mamlakatimiz hududlari kichik-kichik beklklarga bo'linganligini hisobga olsak, beklk hududining boshlanishida, ya'ni *hududning uchida qurilgan himoya qo'rg'oni* ma'nosini bildiradi. Chunki avvallari Farg'ona vodiysi ham alohida beklklarga bo'linganligi

¹ Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 19-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 287-бет.

va xitoylarning bosqiniga qarshi himoya qo‘rg‘onlari borligi bu taxmini ma‘lum ma‘noda asoslaydi.

2. Bu joy nomi uchta qo‘rg‘on bor hududni anglatgan: *uch+-ta > uchta + qo‘rg‘on > uch qo‘rg‘on > Uchqo‘rg‘on.*

3. Mazkur toponim xalq vakillari uchun sirli va sehrli raqamlar(i bo‘lgan *uch, besh, yetti, yigirma, qirq va yil (bir yil)*)dan biri bo‘lgan uch raqami bilan nomlangan¹, ya‘ni ko‘p ma‘nosidagi uch raqami bu yerda topoasos vazifasida kelgan. Yuqorida eslatilgan raqamlar xalqning yaxshi kunida ham, yomon kunida ham qo‘llanadi.

Demak, **Uchqo‘rg‘on** toponimi sehrli va sirli raqamlardan biri sanalgan uch raqami bilan nomlangani kabi oldingi vaqtda *dushmanlardan himoya inshootlari ko‘p* degan ma‘noni ham anglatadi².

Toponim beshta ma‘noli bo‘lakning birikishidan hosil bo‘lgan tarixiy yasalmadir: *uch+qo‘r+-i+-g‘+-on*. *Qo‘rg‘on* so‘zi diaxron planda yasama so‘zligini, uning o‘zagi *qo‘r* so‘zi ekanligini e‘tiborga olish lozim. Biroq *qo‘rg‘on* so‘zi bir butun holatga kelishi uchun tarixan *qo‘r+i+-g‘+-on* shaklidagi so‘z yasalishi ro‘y bergan va *-i* unlisi tushib qolgan³.

Hosil bo‘lgan *qo‘rg‘on* so‘zi *himoya to‘sig‘iga ega bo‘lgan shahar, qo‘rg‘on* ma‘nolarini anglatgan⁴. *Qo‘r* va *-g‘on* morfemalari o‘zaro birikib, *qo‘rg‘on* so‘zini hosil qilgan. Ushbu yasaliş diaxron plandagi so‘z yasaliş hisoblanadi. Shu yerda ta‘kidlashni istardikki, toponimlardagi so‘z yasaliş lingvistik plandagi so‘z yasalişidan farq qiladi. Shuning uchun ham onomastik so‘z yasaliş hisoblanadi.

Toponimning kelib chiqishi to‘g‘risida aytilgan birinchi taxmin xalq vakillari tomonidan aytilgan bo‘lsa-da, unchalik ishonarli emas. Ammo joy nomi to‘g‘risidagi ikkinchi va uchinchi taxminlarda ma‘lum bir ishonchli dalillik bor, ya‘ni topoobekt xalqning sehrli va sirli raqamlaridan biri bo‘lgan *uch* so‘zi bilan nomlangan bo‘lib, oldingi davrda *himoya qo‘rg‘onlari ko‘p hudud* degan ma‘noni anglatadi. Bugungi kunda ham ushbu nom topoobekt uchun qo‘llanib, qadim tarixdan bir dalil – zarvaraq sifatida saqlanib qolingan.

¹ Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида "сеҳрли" рақамлар.-Т., Фан, 1991. 35-57-бетлар.

² Ишбердин Э. Ф. Принципы номинации и этимологизации слов, относящихся к флоре и фауне // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. –С. 337-341.

³ Махмудов Қ.Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т., Ижод дунёси, 2004. 73-бет.

⁴ Древнетюркский словарь. -Лгр., Наука, 1969. с.458.

F

FARG‘ONA // **Farg‘ona** joy nomining etimologik tahlili ham bahsli. Toponim voha, viloyat va shahar nomi. Uning yuzaga kelishi to‘g‘risida quyidagi taxminlar bor:

1.Ushbu toponimning kelib chiqishi hakida xalq vakillari quyidagi farazni aytishadi: Bu yerlarda avval barno va bir-biridan chiroyli qizlar bo‘lgan ekan. Shuning uchun odamlar ularni parilar, yashaydigan joylarini esa *parilar joyi va parixona* degan ma’noda **Parxona** deb atashgan.

2.Toponim haqida «Boburnoma» da maxsus to‘xtalangan, ammo uning lug‘aviy va etimologik ma’nosi ko‘rsatilmagan¹.

3.Urdu tilida Farg‘ona joy nomi Parkana shaklida yozilib viloyatning bir bo‘lagi, bir necha qishloqni o‘z ichiga olgan tuman ma’nosini anglatgan². Bunday izoh so‘zning lug‘aviy ma’nosiga tegishli.

4.Toponimning yuzaga kelishi to‘g‘risida H. Uzoqov “Farg‘ona”, “Vodil” va “Quvasoy” so‘zlarining etimologiyasi hakida” nomli maqola³ yozgan. Unda qayd etilishicha, toponim to‘g‘risida A. N. Bernshtam, Gerodot, Pliniy, R. Mukerdji, Hofiz Ubehiyning “Tuhfatul ahbob”, Muhammad bin lod bin Abdulvahobning “Muayyidal Fuzalo”, Muhammad Qosim bin Hoji Muhammad Koshoniysi Sururining asarlarida Farg‘ona shahrining geografik tafsiloti va u tarixiy manba sifatida bayon qilingan, ya’ni O‘rta Osiyoda ko‘p tarqalgan so‘zlardan biri sanaladi. Ammo ularda toponimni ifodalovchi apellyativning ma’nosiga e’tibor berilmagan holda shu nomdagi shaharning geografik tavsifini berilgan. Shu sababli “*Mazkur so‘zning etimologiyasi barcha adabiyotlarda izohlashdan nariga o‘tmagan*”⁴. Demak, makolaning sarlavhasida so‘z bilan toponim, uning ichida esa etimologiya bilan birga izohlash bir-biridan farqlanmagan.

Muallifning qayd etishicha, bu nom oldindan qo‘llanib, «tog‘lar o‘rtasidagi vodiy va parikan nomli kabila nomi ma’nolarini anglatishi tarixiy kitoblardan qayd etilgan. Maqolada toponimning kelib chiqishiga

¹ Бобир Захириддин Муҳаммад. Бобирнома. -Т.,1960. 5-, 9-бетлар.

² Урду-русский словарь.М., 1951.с. 150.

³ Узоқов Х. Фарғона, Водил, Қувасой сўзларининг этимологияси ҳақида // Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. -Т., 1965. –Б. 138-146.

⁴ Узоқов Х. Фарғона, Водил, Қувасой сўзларининг этимологияси ҳақида // Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. -Т., 1965. –Б. 140-бет.

oid bir faraz sifatida toklarni parxish qilish xalq tilida, ya'ni shevalarimizda parxish va parxona deyilishi ham aytib o'tiladi. Bir qator dalillarni tahlil qilib, muallif joy nomining yuzaga kelishida parixona // parxona shaklidagi xalk ta'birini to'g'ri degan xulosaga kelgan.

5. Q. Mahmudov toponim **Parkan, Parkana** deb oldingi davrlarda qo'llanganligini qayd etgan¹.

Bizningcha, joy nomining ma'nosini xalq etimologiyasiga bog'lash maqsadga muvofiq. Demak, toponim *parixona*// *parxona* > *farxona* > *farg'ona* > **Farg'ona** shakllarida fonetik o'zgarishlarga uchrab, hosil bo'lgan. Bu holda i unlisi tushib kolgan², p undoshi f undoshiga, x undoshi esa g undoshiga o'tgan. Toponimning etimoni *parixona* yoki *parxona* shaklidagi atributiv birikma. U *parilar yashagan joy, parixona* degan ma'nolarni ifodalaydi. Shuning uchun ham "*Har bir joy nomining kelib chiqishi bilan bog'liq xalq etimologiyasi toponimik rivoyat sifatida epik shakl kasb etar ekan, o'sha rivoyat syujeti lokallashgan hudud doirasidagi tinglovchilar auditoriyasi orasida ishonch qozongan*"³. Mazkur toponim oldin kichikroq topoobektning nomi bo'lgan, keyinchalik voha va viloyatning nomiga onomastik ko'chish tufayli ko'chgan.

X

XONKELDI // **Xonkeldi** (Qash. v. Shah. t. qir) - toponimi uchta ma'noli qismdan iborat: *xon, kel, -di*⁴. *Xon* so'zi *hokim, davlat boshlig'i* ma'nosi bilan ushbu toponim yuzaga kelgan.

Kel so'zi yurish, chiqish, so'zlovchi turgan tomonga, joyga yoki so'zlovchi ko'rsatgan, aytgan joyga yaqinlashmoq ma'nolari asosida xon topoasosiga birlashib, toponimni yasashga xizmat qilgan: *xon + kel -n- di* > *xon keldi* > **Xonkeldi**. Apellyativ leksikadagi xon keldi predikativ birikmasi nomlanish talabi bilan onomastik konversiya natijasida joy nomiga o'tgan. *Xon* so'zi tarixiy so'z, oldin *xoqon* ko'rinishida ham ishlatilgan bo'lib, bu so'z "*hokimi mutlaq*" ma'nosini anglatadi.

¹ Махмудов К. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. 55-57-бетлар.

² Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. 393-бет.

³ Сатторов У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари // ЎТА. -Т., Фан, 2000. 6-сони.38-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 286-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 337-378-бетлар.

N. Abdurahmanovning fikricha, *xon* soʻzi *qan* soʻzidan kelib chiqqan¹. Bu holda soʻzda quyidagi oʻzgarishlar roʻy bergan $k > x$, $a > o$; $kan > xan > xon$. Mazkur toponimning etimoni apellyativ leksikadagi *xon* va *keldi* soʻzlarning qoʻshilishidan hosil boʻlgan *xon keldi* predikativ birikma. Bir obektning nomi boʻlib kelgani uchun u bir obektli toponim. Sababi, u faqat bir oʻrinda topoobektning nomi rolini bajargan. Bir qancha obektlar nomi boʻlib kelgan toponimlar esa koʻp obektli toponimlar deyiladi.

Chimboy (Tosh. shahrida mavze, Sam. va Qash. viloyatlarida qishloq, Qamashi tumanida togʻ) - toponimidagi *chim* maʼnoli boʻlagi esa urugʻ nomini anglatadi. Shuning uchun kayd etilgan topoobektlarga urugʻ nomi nom sifatida koʻchgan². Buning isboti, *chim* maʼnoli qismlardan iborat toponimlarning tarqalish chegarasidir: Samarqand viloyatida Chimboy, Chimboyobod; Kitob tumanida Chimboyariq, Chimboytepa; Yakkabogʻ tumani Chimboytepa; Toshkent shahrida Chimboyarik va Chimboy kabi toponimlar uchradi. “*Chim urugʻi vakshlari yashagan joy*” degan maʼno Chimboy toponimining maʼnosini ifodalaydi. Uning etimoni “*chim boy*” birikmasi sanaladi. Undan “*chimboy*” etnonimi hosil boʻlgan. Soʻngra etnonimdan toponim vujudga kelgan: *chim+boy > chim boy > chimboy > Chimboy*.

XOʻJAELI // Xoʻjaeli // Xojeli toponimining etimologik tahlili asosida nomlarning shakllanish jarayonida tizimlilik xususiyati borligi, bu jarayon majmuida etnonimlashuv, toponimlashuv³ nomli alohida jarayonlar koʻzga aniq koʻrinishi, shuningdek, izohli tahlillar taraqqiyotida etimologik tahlilga borish yoʻli ham kuzatiladi. Bularni mazkur toponimning kelib chiqishi toʻgʻrisida keltirilgan quyidagi fikrlar misolida koʻrish mumkin:

1. Nomning shakllanishiga kishi ismi, antroponim asos boʻlgan: *Xoʻja+eli*, yaʼni *Xoʻja* degan kishi boshchiligidagi el, mahalla demakdir. Bunday holat hayotda uchrashi ham mumkin, uchramasligi ham mumkin. Yaʼni bu taxminning yarmi xalq etimologiyasiga⁴ xos boʻlsa, yarmi hayot haqiqatiga mosdir. Shuningdek, “Xoʻjazoda erkaklar ismiga

¹ Абдурахмонов Н. Қадимги туркий тил. -Т.,Ўқитувчи, 1989. 135-150-бетлар.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.207-бет.

³ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. -С.143.

⁴ Тошалиев И. Халқ этимологиясига доир баъзи кузатишлар // Ўзбек тилида сўз ясаши. Илмий ишлар тўплами. 608-сон. -Т.,1979. 38-50-бетлар. Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. -Ростов. Изд. Ростовского ун-та. 1986. -С.71-84.

qo‘shiladi. *Madaminxo‘ja tol soyasida o‘tirgan ekan, bularni ko‘rib, darrov o‘rnidan turdi.* M. Ismoiliy, Farg‘ona t. o.”¹. Agar uning nom sifatidagi tarixini ba‘zi manbalarda yozilayotganidek musulmonlikdan avvalgi tarixga, ya‘ni bundan 2400 yil oldingi tarixga bog‘lab qo‘ysak, unda ushbu toponimning kelib chiqishi xalq etimologiyasiga bog‘langan bo‘ladi.

2. Biror kimsaning yoki narsaning egasi; xo‘jayini – Xo‘jasi. “Biror kimsaning yoki narsaning egasi; xo‘jayin. *So‘ng [mulozim] yaltoqlanib, xo‘jasiga o‘girildi.* S. Siyoev, Yorumlik. *..Xo‘jasi uning [otning] yollarini silayotganda, La‘li unga g‘amza qilib: -Otingizga namuncha xushtorsiz? — dedi.* H. G‘ulom, Mash‘al. *Mardon Yo‘lchievichga qaraganda uy xo‘jasi Sarimsoq akaning yoshi ulug‘roq edi.* J. Abdullaxonov, Oriyat”². Bunda xo‘ja so‘zi apellyativ leksikada bo‘lgan holda onomastik xususiyatni kasb etishi jarayoni, deb tushunishi o‘rinlidir. Misollarga e‘tibor beraylik: “**Xo‘jabeka** Xo‘jayin ayol; xo‘jayinning xotini. *Hasanali xo‘jabekasining ichki siriga uncha oshna emas edi.* A. Qodiriy, O‘tgan kunlar.

Xo‘jazoda [f. — xo‘janing farzandi, avlodi] 1 Xo‘jayinning o‘g‘li (q. **xo‘jayin**). *Xo‘jazodasidagi bu holat uni [Hasanalini] har turli mulohazalarga olib keta boshladi.* A. Qodiriy, O‘tgan kunlar”³.

3. Tarixda o‘zlarini choryorlarning‘ avlodlari deydi musulmonlar nomi. “O‘zlarini choryorlarning‘ avlodlari deb hisoblovchi musulmonlarning faxriy nomi. *Xo‘jalar muayyan imtiyozlarga ega bo‘lganlar.* «O‘zME»”⁴. Bu yerda nom mifologik⁵ xarakterga ega bo‘lgan.

4. Alohida imtiyozga ega bo‘lgan urug‘ning nomi, ya‘ni etnonim. “O‘rta Osiyoda ilgari ma‘lum imtiyozga ega bo‘lgan oqsuyaklar va ularning avlodlari; zid. **fuqaro**. *Abdurasul, men sizga aytsam, bizning Qamishkapa eskidan uruqqa ajrab keladi: fuqaro va xo‘ja.* P. Tursun. *O‘qituvchi*”⁶. Shuningdek, tarixiy taraqqiyotda “Xo‘ja (q. **xo‘ja 3**) avlodidan kelib chiqqan kishi. *Keling, o‘zbeklar sarasi.. Savdogar xo‘jazodalar, Sizmi o‘zbekning to‘rasi?* «Tohir va Zuhra». Bu yerda

¹ Ўзбек тили изоҳли луғати.Т., 2007. 4-жилди. 435-бет (хўжа сўзининг биринчи маъноси).

² Ўзбек тили изоҳли луғати.Т., 2007. 4-жилди. 435-бет (хўжа сўзининг иккинчи маъноси).

³ Ўзбек тили изоҳли луғати.Т., 2007. 4-жилди. 435-бет (хўжа сўзининг тўртинчи маъноси).

⁴ Ўзбек тили изоҳли луғати.Т., 2007. 4-жилди. 435-бет (хўжа сўзининг иккинчи маъноси).

⁵ Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера // Этимология. 1967. -М., Наука,1969.-С.11-21.

⁶ Ўзбек тили изоҳли луғати.Т., 2007. 4-жилди. 435-бет (хўжа сўзининг учинчи маъноси).

shakllangan etnonim tabiiy tarzda vujudga kelmagan, balki boshqa joyda shakllanib, keyin hozirgi hududga keltirilgan etnonimdir.

5. S.Qoraev ushbu toponimning birinchi komponenti haqida quyidagi fikrlarni aytgan: “Xo‘ja (forscha – “xo‘jayin, sohib”) – toponimlar tarkibida ko‘p marta takrorlanadigan va bir necha ma‘noni anglatadigan so‘z:

1) sayidlardan keyin turadigan va dastlabki to‘rt xalifa – choryorlarning avlodlari deb hisoblanadigan hukmron tabaqa;

2) biron kimsa yoki narsaning egasi;

3) birinchi bo‘lib islom dinini qabul qilgan kishi. Nima uchundir keyingi vaqtlarda ma‘lum va mashhur xo‘jalarni xoja shaklida yozishmoqda. Barcha turkiy tillarda birinchi harfdan keyingi tovush o‘shaklida yoziladi. Xo‘ja va xudo so‘zlarining ildizi bir bo‘lsa kerak – har ikkalasi ham dastlab “*xo‘jayin*”, “*hokim*” degan ma‘noni bildiradi”¹.

6. Xo‘ja, xo‘jalar, xo‘ja avlodi kabilarning yashash joylarining nomi *xo‘janing+eli* > *xo‘ja+eli* > ***xo‘jaeli*** > ***Xo‘jaeli*** // ***Xojeli*** shakliga kelib qolgan. Ya‘ni ushbu toponim to toponimga, aniqrog‘i, etnotoponimga aylanguncha, kishi nomi, narsaning egasi, o‘zlarini choryorlarning avlodlari deydigan musulmonlar nomi, alohida imtiyozga ega bo‘lgan urug‘ning nomi, ya‘ni etnonim va oxiri etnonim nomi shu etnonim vakillari yashagan hududga nom bo‘lgan².

Unda “*eli*” so‘zi oykonimik indikatorlardan biri³ hisoblanadi, ya‘ni shu so‘z bilan qo‘llangan nom aholi punktining nomi ekanligini bildiradi. Demak, apellyativ leksikadagi so‘z tanlanib, onomastik leksikaga sathiga o‘tgan va etnotoponimga aylangan. Uning etimoni⁴ yoki ilk shakli “*xo‘ja eli*” birikmasidir. Keyinchalik etnonim nomi etnotoponimga aylangan va oxiri Qoraqalpog‘istondagi ***Xojeli*** // ***Xo‘jaeli*** deb ataladigan tumanning nomi bo‘lib shakllangan. Xullas, mazkur toponim haqidagi fikr-mulohazalar ma‘lum ma‘noda bir-birini to‘ldiradi.

¹ Qoraev S. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009.96-бет.

² Белецкий А. А. Принципы этимологического исследования (на материале греческого языка). Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. - Киев, 1950. –С.12-13.

³ Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 161-бет.

⁴ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. –С.167.

E

ELATON // Elaton (And. Izboskan t., Nam. v. Uchko‘rg‘on, Uychi, Yangiqo‘rg‘on t. q.) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi taxminlar bor:

1. Joy nomi uchta ma‘noli qismdan iborat: *el*, *-at*, *-on*. Toponim tarkibidagi *el* apellyativining quyidagi ma‘nolari bor: “1. *Kishilarning millat shakliga kelmasdan oldingi tarixiy birligi*. 2. *El, el-xalq, qabila*. 3. *Bir joyli yoki bir qabilaga, urug‘ga mansub kishilar*. 4. *Yurt, diyor; mamlakat*”¹.

El so‘ziga jamligni ifodalovchi - (a)t qo‘shimchasi qo‘shilgach, yangi bir so‘z xosil bo‘lgan: *el-+-at > elat*. Mazkur so‘z quyidagicha etimologik tahlil qilingan: “*Elat* bir urug‘-qabilaga mansub kishilar, qabilalar birlashmasi. *O‘zbek elati* XI asrda shakllangan. Bu so‘z *el* otidan jamlash ma‘nosini ifodalovchi -(a)t qo‘shimchasi bilan hosil qilingan deyiladi: *el \ -at elat*”².

2. “*Drevnetyurkskiy slovar*”da *el* so‘zining qabilalar ittifoqi, xalq ma‘nolari berilgan³. Shuningdek, bu kitobda *elat* so‘zi berilgan holda, bu so‘z fe‘l so‘z turkimiga oid so‘z sifatida talqin qilingan⁴. Shu bilan birga ayni shu so‘zning *el*, *mamlakat*, *yurt hokimiyat*, *shahar* kabi ma‘nolari ham bor⁵.

3. “**Elatan** – o‘zbek qipchoqlarning va qirg‘iz qipchoqlarning bir urug‘i, *laqay* qabilasi tarkibida ham uchraydi. Jomboy, Dehqonobod, Namangan, Uchqo‘rg‘on, Izboskan tumanlarida **Elatan** qishloqlari qayd qilingan”, deb yozgan S.Qoraev⁶.

Hosil bo‘lgan *elat* so‘ziga eski o‘zbek tilidagi ko‘plik qo‘shimchasi bo‘lgan *-on (-an)*⁷ qo‘shimchasi birikib, *elaton* shaklidagi so‘zni hosil qilgan: *elat+on > elaton*. Bu so‘z tarkibida ikkita qo‘shimcha mavjud: *-at*, *-on*. Ammo uning tarkibida topoforment bitta: *-on*, ya‘ni *elat* so‘ziga *-on* qo‘shilgach, *elaton* apellyativi yuzaga kelgan. Mazkur turdosh so‘z

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 443-бет.

² Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. с.343. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 462-бет.

³ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.168-169.

⁴ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.169.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 83-, 79-, 46-, 336-бетлар. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II т. -Т., Фан, 1961.32-бет.

⁶ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 105-бет.

⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II т. -Т., Фан, 1961.99-бет.

toponimlashuv hodisasining toponimlik direvatsiya jarayoni vositasida obekt(lar)ni nomlash uchun tanlangan. Unga toponimik ma'no yuklangach, onomaetik leksika sathiga o'tib, ma'lum bir obektga nom vazifasini bajara boshlagan: *elat+-on* > *elaton* > **Elaton**. Bu toponim ellar hamda qabilalar ittifoqi yashagan joy degan ma'noni ifodalaydi. Bu toponim to'g'risidagi fikr-mulohazalar bir-birini to'ldirgan holda yakuniy xulosaga, ya'ni uning etimoni haqida bir fikrga kelishga imkon bergan.

Ellar, qabilalar ittifoqi ma'nosini anglatadigan *elaton* so'zi ushbu toponimga etimon bo'lgan. *elat* va *elaton* so'zlarining ma'nolarida arxaiklashish ro'y bergan. Ular bugungi kunda kam ishlatilgani uchun **Elaton** toponimi ham nisbatan olganda o'z ma'nosini xiralashtirgan.

O'

O'RTABO'Z // **O'rtabo'z** (QkR tekislik; Sam. v. Jomboy, Nurobod, Payarik t. tepa va k.) - toponimi ikkita ma'noli qismdan iborat: *o'rta, bo'z*. *Bo'z* so'zi ko'kka moyil oqrang ma'nosi bilan joy nomi tarkibida qo'llangan¹. Oqish rangdan kelgan tuproq *bo'z tuproq* deyilgan. *O'rta*² so'zi toponimlar tarkibida hududiy bo'lak ma'nosida ishlatiladi: *O'rtabo'z, O'rtaqishloq* (Yakkabog' t.q.). Shuningdek, *o'rta* so'zi belgi va miqdor ma'nolarini ifodalab, bo'zli tuproqning o'rtacha rangini hamda holatini ko'rsatadi.

Onomastik konversiya hodisasi natijasida bu birikma tarkibidagi ma'noli qismlar birlashib, bir butun holatda qo'shma so'z holiga kelib qolgan, shu tarzda joy nomiga ko'chgan: *o'rta+bo'z* > *o'rta bo'z* > **O'rtabo'z**. *Oqish rangli bo'z tuproqqa ega bo'lgan hududli bo'lak yer* degan ma'no toponimning ma'nosi sanaladi. Ushbu toponimning etimoni *o'rta bo'z* ko'rinishidagi atributiv birikma. U nomlanish talabi va onomastik konversiya tufayli bir butun so'zga aylanib, joy nomiga o'tgan.

O'RTACHIM // **O'rtachim** (Sam. v. Ishtixon va Oqqaryo t. tepa; Qash. v. Qamashi t. q.) – toponimining shakllanishiga oid taxminlar mavjud:

1. Unga *chimboy* etnonimining bir tarmog'i bo'lgan o'rtachim urug'i nomi asos bo'lgan: *o'rta chim* > *o'rtachim* > **O'rtachim**. Bu

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.157-158-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 514-бет.

etnonim nomi joy nomiga ko‘chgan bo‘lishi bir taxmin, chunki etnonim chimboy etnonimining bir tarmog‘i hisoblanadi.

2. Toponim ikkita ma‘noli qismdan iborat: *o‘rta, chim*. Uning birinchi topoleksemasi *o‘rta* so‘zi bo‘lib, *oraliq, qurshov, davra, yarim, markaz, muhit*¹ ma‘nolarini ifodalaydi.

Ajriqli joy, ajriq ko‘p o‘sgan yerning chim deyilishi e‘tiborga olinadigan bo‘lsa², ushbu toponim *ajriqli joyning o‘rtasi, ajriq o‘sgan yerning o‘rta qismi* ma‘nosini anglatadi. Uning etimoni *o‘rta chim* birikmasi bo‘lib, onomastik konversiya hodisasi tufayli joy nomiga ko‘chgan. Taxminlarga e‘tibor bersak, ikkinchi taxmin ancha asosli holdadir.

Q

QAYQI // Qayqi (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t. k.) - toponimi tarixan olinganda *qaz, -gu*³ ko‘rinishidagi ma‘noli qismlardan tashkil topgan va $z > y^4$; $g > q$; $u > i^5$ shakllardagi fonetik o‘zgarishlarni boshidan kechirgan holda bugungacha yetib kelgan: *qaz+ -gu > qazau > qayg‘u > qayg‘i*.

Yuzaga kelgan qayqi so‘zi *dard-alam, g‘am-g‘ussa* ma‘nosini ifodalaydi. Bu yasama so‘z onomastik konversiya tufayli apellyativ leksika sathidan toponimik leksika satxiga ko‘chib, obektning nomi bo‘lgan: *qayqi > Qayki* va *qayg‘u-alam bo‘lgan* joy ma‘nosini anglatadi. Toponimning etimoni *dard-alam, g‘am-gussa* ma‘nosidagi *qazg‘u* yasama so‘zi.

QAYNAR // Qaynar (Sam. v. Urgut t. q.; Qash. v. Kitob t. k.; Sur. v. Denov t. buloq) - joy nomi uchta ma‘noli qismdan iborat: *qayn (qayin), -a, -(a)r*. *Qayna* so‘zi qadimgi turkiy tilda *bug‘ chiqarib vaqirla*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.514-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.489-бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.426-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.369-бет.

³ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.404, 407.Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т.,Фан, 1963. 165-бет. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.401-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 515-бет.

⁴ Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990.165-бет.

⁵ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.20.

ma'nosidagi *qayin* fe'liga¹ kuchaytirish hamda takroriylikni ifodalovchi -a qo'shimcha sini qo'shish bilan shakllangan: *qayin+-a* > *qayina* > *qayna*. Ushbu so'zdagi *i* (*i*) unlisi talaffuzda tushib qolgan. Hosil bo'lgan so'zga sifatdosh yasovchi *-(a)r* qo'shimchasi qo'shilgach, *qaynar* so'zi hosil bo'lgan: *qayna+-ar* > *qayna(a)r* > *qaytar*. Suv pastdan yuqoriga ko'tarilib chiqadigan ***buloq qaynar*** deb atalgan Ushbu toponim *qayna+ -r* shaklidagi forma yasalishi hamda toponimik derevatsiya natijasida yuzaga kelgan. *Qayna* so'zi *qayin+-a* > *qay'sha* > *qayna* > *qayna*² holatida yuzaga kelgan fe'l so'z turkumiga oid so'zlardan biri.

Qayna so'zi aslida *qay* (yoki *hayt*) *orhaga yurish* (qaytarish), teskari harakat ma'nolari bilan bog'lanadigan fe'l o'zagidir: *qayit(qayna)*; *qaytar* - *bukla*. Choy yoki suvning (suyuqlikning) qaynashida ham uning ko'tarilib turib, qaytib tushishi nazarda tutiladi: *qaytindi*, *qayindi* kabi. Uning davomiyligi *~a* qo'shimchasi orqali berilgan: *qayin+-a* > *qayna*. Toponimning etimologik tahlili ana shu *qay* o'zagiga borib taqaladi. Qiyoslang: *tirik // tiril*, *qayir // qayt // qayil* kabi o'zak bog'li yoki tarixiy o'zak bo'lib qolgan³.

Mazkur toponim uchun etimon *qayna* o'zagiga *~(a)r* sifatdosh yasovchi qo'-shimchasining qo'shilishidan hosil bo'lgan *qaynar* so'zi. Bu so'z apellyativ leksikada faol qo'llanadigan so'zlardan biri. Toponimlashuv hodisasi tufayli paydo bo'lgan so'z joy nomiga ko'chgan: *qayna+-r* > *qaynar* > ***Qaynar***. Uning paydo bo'lishiga suvi o'tilib, toshib chiqadigan suv manbaining tabiiy xususiyati asosiy rol o'ynagan. Sababi, aholi doim oqadigan buloq atrofida to'planadi va bunday buloqlar ko'p hollarda ***Qaynarbuloq*** (Qash. v. Yakkabog' t.) deb ataladi. Uning nomlanishida geografik omilning ta'siri bor. Toponimning etimoni *qayin-a* > *qayna+-(a)r* > *qaynar* holatida shakllangan *qaynar* yasama so'zi.

QAYRAG'OCH // Qayrag'och (Sam. v. Chelak va Urgut t.; Qash. v. Shax. t. tepa, joy) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi taxminiy mulohazalar mavjud:

1.Uning tarkibida ikkita ma'noli qism bor: *qayir* va *og'och* (*yog'och*). Ba'zilar *qayir* so'zini daraxtning po'stlog'i ma'nosida tushunishadi. Biroq ushbu ma'no biror yerda ko'rsatilmagan.

¹ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с. 407.

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.508-бет.

³ Усмонов К. Тарихий ўзак масаласи. -Т., Ўқитувчи, 1994. 6-бет.

2. *Qayir* soʻzi *qattiq, puxta, bukilsa ham sinmaydigan* maʼnolarini anglatadi¹. *Ogʻoch* soʻzi daraxt maʼnosini ifodalagan². Ushbu ikki soʻz birikib, soʻz birikmasini hosil qilgan, soʻngra birikma tarkibidagi qismlar orasidagi grammatik munosabat yoʻqolib, qoʻshma soʻzga aylangan: *qayir+ogʻoch > qayir ogʻoch > qayragʻoch*. Bunda *qayir* soʻzidagi *i* unlisi tushib qolgan, *ogʻoch* soʻzidagi *o* unlisi *a* unlisiga almashgan: *o > a*. Hosil boʻlgan qoʻshma soʻz avval fitonimlashuv tufayli fitonimga, soʻngra toponimik derivatsiya jarayonida joy nomiga koʻchib, *qattiq, bukilsa ham sinmaydigan daraxt oʻsgan joy degan maʼnoni* ifodalagan: *qayragʻoch > qayragʻoch > Qayragʻoch*. Toponimning etimoni fitonimga asos boʻlgan *qayir ogʻoch* shaklidagi soʻz birikmasi. Hosil boʻlgan toponim fitotoponim, chunki joy nomi tarkibidagi *ogʻoch* atamasi va *qayir+ogʻoch > qayragʻoch* shaklida hosil boʻlgan qoʻshma soʻz fitonimni bildiradi.

QAYNAQUVDI // Qaynaquvdi (Qash. v. Shah. t. Suvtushar k. guzar) toponimining kelib chiqishi toʻgʻrisida quyidagi taxminlar mavjud:

1. Joy nomi suv qaynab toshgandagi holat – *qaynadi – quvildi* maʼnosidagi *qaynadi quvildi* birikmasidan shakllangan: *qaynadi+quvildi > qayna quvildi > qayna quvdi > Qaynaquvdi*. Bu taxminiy fikrga qoʻshilib boʻlmaydi.

2. Ushbu toponim uchta maʼnoli qismdan tashkil topgan: *qayna, quv, -di*. Ushbu maʼnoli boʻlaklarning birinchisi sinxron planda bir oʻzak morfemadan tashkil topgan. Ammo diaxron planda bu topoleksema ikki oʻzak morfemadan iborat: *qayin³+ona*. Mazkur ikkala qism talaffuz qilingan vaqtda fonetik hodisalardan biri boʻlgan tovush tushishi hodisasi roʻy berib, ular bir oʻzak morfema holatiga kelgan: *qayin + ona > qayinona > qayna*. Bu yerda ot soʻz turkumidagi *qayna* soʻzi toponim tarkibidagi topoasos vazifasini bajargan.

Ikki soʻzning birikishi tufayli *qayin +ona > qayinona > qayna* soʻzi hosil boʻlgan. Bunda qoʻllangan *qayn* soʻzi *qayin* koʻrinishida boʻlib, *erning tugʻishganlari* maʼnosini bildiradi. *Qayin* soʻzi *qazin* soʻzi bilan oʻzaro bogʻliq. Soʻzdagi *z* tovushi *y* undoshiga almashgani (*z > y*)

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 511-512-бетлар.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.218.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.537-бет.

ni Mahmud Koshg'ariy qayd etgan¹. *Qazin* so'zi *ayol* ma'nosini anglatuvchi *xatun* // *qatun* so'zi bilan bog'lanadi². Demak, *qazin* (*qayin*) va *ona* so'zlari *ayol* degan ma'noni ifodalaydi. *Qayna* (*qayin ona*) so'zi *xotii yohud erning onasi* degan ma'noda qo'llanadi. *Qayin ota* > *qaynata* - *xotin* yoki *erning otasi*. *Qayinuka* - er yoki xotinning ukasi. Toponimning ikkinchi ma'noli bo'lagi *quv* so'ziga fe'ning o'tgan zamon formasini yasovchi *-di* qo'shimchasi qo'shilgan: *quv+di* > *quvdi*.

Toponim oldin *qayin onasi quvdi* tarzida aytilgan, keyinchalik fonetik o'zgarish ro'y berib, hozirgi ko'rinishga kelgach, predikativ birikma hosil bo'lgan: *qayin onasi quvdi* > *qaynasi quvdi* > *qayna quvdi*. Uning zaminida esa predikativ birikma qolipli toponim shakllangan: *qayin onasi quvdi* > *qaynasi quvdi* > *qayna quvdi* > **Qaynaquvdi**. Obektlarning nomlanish jarayoni va joy nomlarining motivlanishidan ko'rinib turibdiki, milliy an'ana, ya'ni ekstralingvistik omilushbu toponimning yuzaga kelishi uchun yetakchi vosita vazifasini bajargan.

Qayna kuyovini yoqtirmay qolishi, *o'zingga uy-joy qur*, deb turib olishi yohud dangkasa, ishyoqmas kuyovlarni ishlashga majbur qilishi sababli *qayna quvdi* predikativ birikmasi shakllangan. **Qaynaquvdi** toponimining etimoni *qayin onasi quvdi* yohud *qaynasi quvdi* holatidagi predikativ birikma. *Qayin onasi quvdi* > *qaynasi quvdi* predikativ birikmadan toponimik derivatsiya jarayonida **Qaynaquvdi** toponimi yuzaga kelgan.

QAYIRMA // **Qayirma** (Nam. v. Chust t. k.; Qash. v. G'uzor t. arik va k.) - ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan toponim: *qayir*, *-ma*. *Qayir* so'z topoasos bo'lib kelgan, *-ma* qo'shimchasi esa topoformant. *Daryo va ko'llar bo'ylab cho'zilgan, suv ko'payganda suv bosib ketadigan pastak zahob yerlar qayir* deyilgan³. Mazkur so'z ba'zi manbalarda berch yer ma'nosida izohlangan⁴. Unga borguncha baland-pastlik va turli burilishlardan o'tib boriladi. *Qayir* so'zining *daryo va ko'llar bo'yida cho'zilgan, suv ko'paygan vaqtda suv bosib ketadigan pastak zahob yer* ma'nosi arxaiklashgan. Hozirgi kunda bu so'z *buril*

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 68-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 388-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.509-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.130-бет.

⁴ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с. 407. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II т. -Т., Фан, 1961. 165-бет.

ma'nosini anglatadi, ya'ni uning ma'nosida o'zgarish ro'y bergan. Toponimning geografik joylashuvi ham arxaiklashgan ma'noni inkor etadi.

T. Nafasovning qayd etishicha, bu toponim barcha tumanlarda ariq va qishloq nomi bo'lib keladi. Ammo u *qayir* so'zini negadir turkiy hamda mo'g'ul tillariga oid bo'lgan *xayr* so'ziga bog'lab tahlil qilgan¹. Bu izohga qo'shilib bo'lmaydi. Mazkur oykonimni borib ko'rish uchun ungacha turli baland-pastlik hamda burilishlardan o'tib borish kerak. Geografik omildan ko'rinib turibdiki, *qayir* so'zini *xayr* so'ziga bog'lashning hych bir zaruriyati yo'q. Yana *qayir* so'zining o'zbek tiliga oidligi ham asosiy dalil². Toponimning ikkinchi ma'noli qism *-ma* topoformanti esa *-im + -a* ko'rinishidagi murakkab qo'shimchadan iborat. Qiyoslang: *bos+ -im+ a > bosma; ter+ -im + -a > terma* kabilar.

Binobarin, ushbu toponimning nomlanishiga geografik omil asosiy vosita bo'lgan, chunki bu oykonimgacha bo'lgan dromonimlar (yo'llar) turli-tuman holatdagi qayrilish va baland-pastliklardan tashkil topgan, Mana shu holatni e'tiborga olgan aholi o'zlari yashaydigan joyni Qayirma deb atashgan. Qayirma va qayrshish so'zlarining ma'nolari kuzatilsa, turli burilishlar asosida qayrilish, burilshi ma'nolari yotadi. Qayirma joy nomi qayrshish so'zining arxaik holati. Demak, Qayirma toponimining etimoni geografik omil vositasida topilgan qayrilish ma'nosidagi *qayirma* so'zi. U onomastik konversiya hodisasidan so'ng joy nomiga ko'chgan: *qayir+ -ma > qayirma > Qayirma*.

QASHQADARYO // Qashqadaryo (O'zbekiston Respublikasidagi alohida viloyat, daryo nomi) toponimining kelib chiqishi to'g'risida quyidagi fikrlar bor:

1. Yoshi ulug' insonlarning aytishicha, boshqalardan ajralib turadigan taniqli, belgili narsa qashqa deyiladi. Bundan toponim belgili daryo degan ma'noni anglatadi³.

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 246-бет.232-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т., Фан, 1963.165-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.37-бет.

³ Диалектологик амалиётлар вақтида ёши улуг' инсонларнинг нутқидан эшитилган ва дала дафтарларимизга ёзиб олинган.

2. “Qirg‘izlarda *qashqa* «yo‘lboshi» degan urug‘ bor (bu urug‘ o‘zbeklarda ham bo‘lsa kerak). Farg‘ona vodiysidagi **yettiqashqa**, Yuqori Chirchiq tumanidagi **Beshqashqa**, Bog‘ot tumanidagi **Qashqalar** degan toponimlar o‘sha urug‘ nomi bilan atalgan”¹.

3. Toponimdagi *qashqa* topoasosi apellyativ leksikada “1. *Ot yoki mol peshonasidagi oqjoy, oq nishona; shunday nishonali ot, mol.* 2. *Betning ko‘rinadigan yerida urilishdan qolgan nishona, mas, yara, chaqa*”, degan ikkita ma‘noga ega². Bunda ham toponim *nishonli daryo, belgili daryo* degan ma‘nolarni bildiradi.

4. “**Qashqadaryo** gidromi qadimgi **Kesh** (to‘g‘risi - Kash) shahri (Shahrisabz) nomining fonetik jihatdan o‘zgarishi oqibatidir. Shahrisabz shahrining ikkinchi nomi **Kash-i dilkash** bo‘lgan, Qashqadaryo avval **Kesh** (Kash) daryosi deb, Amir Temur davrida **Xashqa** (Xashqarud) deb atalgan va keyinchalik (tovush o‘zgarishlarga uchrab) **Qashqarud - Qashqadaryo** bo‘lib ketgan”³.

5. *Bizningcha*, onomastik leksikadagi *qashqa*⁴ topoasosininig o‘zagi *qash - qosh* hayvonning peshonasidagi *oq joy, nishonli, belgili, qir, tepalik, tik qirg‘oq, marza, alohida ajralib turadigan* degani; *qashqa tish* – kurak tish, *qashqa qum* – baland yalang qum tepalıkları, *qashqa tov* – boshqalardan ajralib turgan yuksak tog‘, *qashqa ot, otning qashqasiday* iboralari ham buni isbotlab turibdi.

Mana shu topoasosga daryo toponimik aniqlagichi toponimlashuv jarayonidagi topoobektlarni nomlash zaruriyati tufayli qo‘shilgan va mazkur toponim shakllangan: *qashqa* > *qashqa+daryo* > *qashqa daryo* > **Qashqadaryo**. Aslida, Kitob tumanidan oquvchi Oqsuv daryosi va Shahrisabz tumanidan oqadigan Tanqas daryosi birikib, **Qashqadaryo** gidronimini tashkil etgan. Ya‘ni avval gidronim nomlangan, keyinchalik mamlakatimizdagi bitta viloyat shu nom bilan atalgan.

¹ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 115-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 270-бет.

³ Қораев С. Ер тилининг калити. Қисқача луғат. Т., 2009. 115-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., Университет, 2000. 535-536-бетлар.

Mazkur toponim tarkibidagi qashqa topoasosi geografik nomlar tarkibida faol uchraydigan termin. Janubiy Sibirdan boshlab O'rta Osiyoda, Afg'onistonda, Eronda¹ **Qashqa, Qashqabuloq, Qashqayo'l, Qashqaoshuv, Qashqasoy, Qashqasuv, Qashqatepa, Qashqatov, Qashqaqum** kabi ko'plab toponimlar (Ozarbayjonda - gashka) qayd qilingan. Gidronimlar tarkibida *qashqa* "tog' suvi", "tez oqar toza suv"; qirg'iz tilida *ko'k qashqa suv* – "zilol tog' suvi", *qashqa yo'l* – "to'g'ri tog' yo'li", *qashqa yo'l bilan yurish* – "aylanib yurmasdan to'ppa-to'g'risiga yurish", *otliq qashqadan chiqdi* – "otliq kishi tepa ortidan chiqib kelishi" ma'nolarini bildiradi.

Xullas, toponim to'g'risida yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda *qashqa* so'zidan tuzilgan toponimlarni uchga bo'lib o'rganish lozim: 1) *qashqa* urug'idan nom olgan toponimlar; 2) tog' suvi, tiniq suv; 3) ayrim tog' yoki tepalik (*qashqa yo'l* – tik tog' yo'li). Biz o'rganayotgan Qashqadaryo toponimi esa etnonimdan shakllanmagan, balki quyidagi belgilar asosida tog' suvi, tiniq suv, ayrim tog' yoki tepalik (*qashqa yo'l* – tik tog' yo'li) shakllangan. Haqiqatan ham, Qashqadaryo viloyatining sharqiy qismi *tog', tik tog' yo'li bor va tog' suvi oqadigan joylardan* iborat. Bu toponimning etimoni nomlanishga zarur bo'ladigan geografik omilni o'zida ifodalab turadigan *qashqa daryo* birikmasi. Ushbu toponim gidronimlar asosida shakllangan joy nomlaridan biri hisoblanadi.

QIZARIQ // Qizariq (Nam. v. Yangiqo'rg'on t. k. va ariq) ushbu toponimning kelib chiqishi haqida uch xil taxmin bor:

1. Tub aholi vakillari joy nomining kelib chiqishini qiz so'ziga bog'lashadi: *qizlar qazigan ariq* > *qizariq* > **Qizariq**. Bu holda toponimning etimoni *qizlar qazigan ariq* birikmasi. Joy nomi haqidagi ushbu fikr xalk etimologiyasining bir ko'rinishi hisoblanadi.

2. Toponimdagi *qiz* so'zi kadimgi turkiy tilga oid *quz* so'ziga bog'langan²: *quz+ariq* > *quz ariq* > *quzariq* > *qizariq* > **Qizariq**. U holda mazkur toponim balandlikdagi ariq degan ma'noni anglatadi. Joy nomining etimoni *quz ariq* birikmasi. Ammo gidronimlardan biri bo'lgan ariqlarning balandlikda bo'lishi kamdan-kam holat.

¹ Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. Составитель В.И.Савина. М.,Наука, 1970. с.105.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.246-бет.244-бет.

3. Ushbu toponim ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *qiz*, *ariq*. Ikkala ma'noli qism ham turkiy tillarga oid¹. Toponim tarkibidagi *qiz* so'zi asli qizil shaklida bo'lgan. Ular o'zaro birikib, oldin so'z birikmasini, so'ngra qo'shma so'zni tashkil qilgan. Mana shu jarayonlar davrida tarixan qaralganda yasama so'z bo'lgan *qizil*² so'zining ikkinchi bo'g'ini tushib qolgan, ya'ni tovush tushish hodisasi ro'y bergan³: *qizil+ariq* > *qizil ariq* > *qizilariq* > *qizariq*. Hosil bo'lgan qo'shma so'z onomastik konversiya jarayonida toponimga aylangan: *qizariq* > **Qizariq**.

Toponim joylashgan yerga borib ko'rilganda, haqiqatan ham, bu ariq o'tgan joy tuprog'ining qizg'ish rangdaligi kishini o'ziga tortadi. Obektning nomi tabiiy-geografik muhitga xos xususiyat bo'lgan tuproqning qizg'ish rangdaligi asosida lingvistik omillarning vositalari bilan shakllangan. Bu toponim uchun etimon qizil ariq birikmasi. Demak, toponim va uning lug'aviy asosi bir-biridan toponimlashuv hodisasi ro'y bergan-bermagani hamda toponimik ma'no(lar) yuklangan-yuklanmagani bilan farqlanadi.

QIZILSUV // Qizilsuv (Qash. v. Yakkabog' t. daryo va q.) - toponimi ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *qizil va suv*⁴. Birinchi so'z sifat so'z turkumiga oid, belgi ma'nosini bildiradi. Toponim avval daryoga, so'ngra qishloqqa nom sifatida qo'yilgan. Masalan. Yakkabog' tumanidagi katta daryolardan biri **Qizilsuv** deb ataladi. Tog' yon bag'ridagi bir necha qishloq ham shu nom bilan atalgan. Hozirgi kunda ularda yashovchi aholi cho'lga ko'chirilgani uchun hych kim yashamaydi, uylarning xarobalarigina qolgan. Biroq kishilar u yerlarni azaliy nomi bo'lgan **Qizilsuv** bilan atashmoqda.

Bu toponim tarkibidagi suv topoleksemasi daryo ma'nosini, *qizil* so'zi esa tog' va tepaliklardan yig'ilib oqayotgan suvning rang-tusini ifodalagan. Tog' va tog' oldi yerlar, asosan, qizg'ish, qizil tuproq

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.350-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.59-, 70-бетлар. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. -Т., Фан, 1960. 315-,96-бетлар.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.539-бет.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.188-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.539-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.79-бет. Абдурахмонов Н. Қадимги туркий тил. -Т.,Ўқитувчи, 1989.67-,70-бетлар. Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. -С. 159-179.

bo'lgani uchun u yerlardan oqib kelayotgan suv ham qizg'ish rangda bo'ladi. *Qizilsuv tog'* va *tog'* oldi joylardan loyqa hamda mayda *tog'* jinslarini oqizadigan suv o'zanini anglatadi.

Mazkur toponimning etimoni atributiv birikma qoliqli *qizil suv* so'z birikmasi. Onomastik konversiya, ya'ni toponimlashuv hodisasi tufayli so'z birikmasining qismlari birlashib, bir butun so'zga aylangan va shu tarzda joy nomiga ko'chgan: *qizil +suv > qizil suv > Qizilsuv*. Ayni shu toponimning morfologik tuzilishi sifat+ot holatida bo'lib, toponimning birinchi ma'noli qismi *qizil* so'zi loyqa, mayda *tog'* jinslarini oqizgan suvning rangi ma'nosini ifodalab turibdi. *Tog'* oldi yerlarda qorlarning erishi tufayli oqib tushgan suv tuproqning rangiga mos holatda oqishi, ya'ni *tog'*dagi qorning erib, *tog'* tuprog'ini oqizishi ushbu toponimning nomlanishi uchun ekstralingvistik omili sanaladi. Uning so'z bilan ifodalanishi lingvistik omillar vositasida aks etishi hisoblanadi. Mana shu holat gidronimlarga xos bo'lgan geografik omillarni ajratib turadi. Bunday toponimlarga yana **Oqsuv** (Far. v. Shohimardon q. va Qash. v. Kitob t. daryo), **Ko'ksuv** (Far. v. Shohimardon q. daryo), **Qorasuv** (Far. va Qash. v. daryo) kabilar misol bo'ladi.

QIZILQUM // Qizilqum (Nav. v. cho'l) - toponimi rang-tusni bildiruvchi *qizil* so'zi asosida yasilib, ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan: *qizil, qum*. Har ikki ma'noli bo'laklar oldin so'z birikmasini, so'ngra esa qo'shma so'zni hosil qilgan: *qizil+qum > qizil qum > qizilqum > Qizilqum*. Hosil bo'lgan qo'shma so'z onomastik konversiya jarayoni natijasida toponimga aylangan: *qizil+qum > qizil kum > qizilqum > Qizilqum*. Uni H. Hasanov *sharqiy qum* va *oltin qum*, deb qayd etgan¹. Bu birikmaning ko'chma ma'nodagi *oltin* ma'nosi toponimda mavjud bo'lgan holda boshqa manbalarda uchramadi. Ushbu so'zning *oltin* ma'nosini ifodalashi hisobga olinsa, shakllangan joy nomi oltini bor, oltinga boy hum degan ma'noni anglatadi. Bu fikrning isboti *Muruntov tilla koni*. Ushbu kon **Qizilqum**da faoliyat ko'rsatib, tinimsiz ishlamoqda. Bu toponimining etimoni *qizil qum* so'z birikmasi.

QIZIRIQ // Qiziriq (Sur. v. t.) toponimining shakllanishi haqida bir necha taxmin bor:

¹ Хасанов Х. Географик номлар сири. -Т.,Ўзбекистон, 1985. 117-бет.

1. Bu joy nomida ikkita ma'noli bo'lak mavjud: *qiz* va *iriq*¹. *Iriq* so'zi - *yirik* so'zining fonetik jihatdan o'zgargan holati. Ushbu holda toponim *qizi yirik* birikmasidan shakllangan. O'sha yerda yashayotgan kishilarning katta-kichikligiga e'tibor berilsa, bu taxminning ma'lum bir ekstralingvistik asoslari borligiga ishonish mumkin.

2. Mazkur toponim ikkita ma'noli bo'lakdan iborat: *qiz*, *-ir*, *-iq*, ya'ni bir o'zak va ikki ergash morfemadan tashkil topgan. Ushbu o'zak va ergash morfemalar ma'lum bir rivojlanish taraqqiyotini bosib o'tgan: *qizir* so'zi - *isir* so'zining o'zgargan shakli. U holda *-iq* ot va sifat yasovchi qo'shimchalardir. So'z boshida *q* tovushi orttirilgan va regressiv assimilyasiya ro'y bergan. *Isiriq* - suvsiz yerda o'suvchi o'simlikning nomi. Shu o'simlik o'sgan yer, ya'ni topoobekt nomlanish va toponimik derivatsiya jarayonlarini boshidan kechirgan: *isiriq* > *qiziriq* > **Qiziriq**.

3. U uchta ma'noli qismdan iborat: *qizi*², *-r*, *-iq*. O'zak morfema – *qizi-moq* fe'li. Unga *-r* va *-iq* qo'shimchalari qo'shib, yangi so'z yasagan: *qizi+-r+-iq* > *qiziriq* > **Qiziriq**. Odatda, kun isishi bilan cho'lda nafas olish qiyinlashadi. Shunga asoslanib, mazkur hudud **Qiziriq** deb nomlangan.

4. Joy nomida ikkita ma'noli qism bor: *qizil* va *ariq*. Ikki so'z birikib oldin so'z birikmasini, so'ng qo'shma so'zni hosil qilgan: *qizil+ariq* > *qizil ariq* > *qizilariq* > *qizariq* > *qiziriq* > **Qiziriq** (qiyoslang: *o'q+ariq* > *O'qariq*). Birinchi topoleksemadagi *l* undoshi, ikkinchi topoleksemadagi *a* unlisi talaffuzda tushib qolgan.

Shu to'rtinchi taxminda jon bor. Turli cho'kindi jinslarni oqizib keluvchi ariq, soy va daryolarning qirg'oqlaridagi tuproq qizg'ish bo'ladi. Shu holat uning nomlanishiga asos bo'lgan. **Qizildaryo** hamda **Qiziriq** toponimlarida bu narsa aniq bilinadi. Tog' jinslari va tuproq loyqalanib oquvchi daryo **Qizildaryo** deb atalgani kabi tuprog'i qizg'ish bo'lgan ariqlar oldin **Qizilariq** deb, so'ngra **Qiziriq** deb nomlangan. Bu yerda ekstralingvistik omillardan biri bo'lgan - geografik omil bilan birga, leksik omilning nomlanish jarayoniga ta'siri seziladi: *ariqning qizil tuproqli rangda bo'lishi* - fikrimizning isboti. Toponimi turli fonetik o'zgarishlarga uchrab, shu holatga kelgan. Uning birinchi ma'noli bo'lagi *qizil* so'zi bo'lgan, o'zgarish jarayonida uning ikkinchi

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000. 537-538-,156-157-бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981. 371-бет.

bo'g'ini tushib qolgan: *qizil + ariq > qizilariq > qizariq > qiziriq > Qiziriq*. Uning ikkinchi topoleksemasi *ariq* so'zi bo'lib, birinchi bo'g'indagi *a* unlisi oldingi, keyingi bo'g'inlardagi *i* unililari ta'sirida *i* unlisiga aylangach, singlarmonizm ro'y bergan: *qizil+ariq > qizil ariq > qizilariq > qizariq > qizariq > qiziriq > Qiziriq*. Unga *qizil ariq* so'z birikmasi etimon bo'lgan.

QIZILTUV // Qiziltuv (Tosh., Sir. v. tog', ovul, q. va joy) toponimi ikki topoleksemadan iborat: *qizil, tuv*. Uning shakllanishi haqida ikki xil faraz bor:

1. Ushbu toponim qizgish rangli bachand tog' (qizil tuv) ma'nosini anglatadi. *Qizil* so'zi¹ kayd etilgan joy nomida nomlanish talabidan kelib chiqqan va topoobektning xarakterli xususiyatlarini ifodalagan holda atoqli otga xos ma'noni ifodalashga xizmat qilgan. Ikkinchi topoleksema bo'lgan *tuv* so'zi quyidagi fonetik jarayonni bosib o'tgan: *ta:g' > tag' > tog' > tov > tuv*. Bu so'zning qirg'iz tilida *too*² tarzida ishlatilishi ham *ta:g*³ so'zining *tuv* tarzida o'zgarishini asoslaydi. Mazkur toponimning etimoni *qizil tuv* ko'rinishidagi so'z birikmasi: *qizil+tuv > qizil tuv > qiziltuv > Qiziltuv*.

2. Ushbu toponim tarkibidagi *tuv* so'zi bayroq ma'nosidagi *tug'* so'ziga borib taqaladi⁴. Bugungi kunda bu so'zning qo'llanilish faol emas. Demak, *tuv* so'zi *tug'* so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shakli. Toponim ikki topoleksemaning birikishi va onomastik konversiya natijasida toponimik leksika sathiga ko'chgan: *qizil+tug' > qizil tug' > qizil tuv > qiziltuv > Qiziltuv*. Uning etimoni *qizil tug'* birikmasi.

Bu farazlarni o'ylab, qiyoslab ko'rish uchun uning ikki obektga nom bo'lib kelishini hisobga olish kerak. Shu o'rinda *tog'* so'zi ham, *tug'* so'zi ham aslida balandlik ma'nosini ifodalashini e'tiborga tutish lozim. Xuddi shu ma'noda ularning etimolari (*tov // tuv*) o'xshash bo'lib, bir ma'noda qo'llangan. Sababi, kolib kelgan kishi yoki ko'shinning bayrog'i, ya'ni *tug'*ini ko'tarish qadimdan odat bo'lgan⁵. Keyingi ma'no taraqqiyoti jarayonida ushbu so'z boshqa ma'nolarni

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.570-бет.

² Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980.155-170-бетлар.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.351-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.241-бет.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.584.

anglatadigan bo‘lgan. Bu hol turkiy tillarga, xususan, o‘zbek tili so‘zlariga xos omonimik xususiyat¹.

Agar Toshkent viloyatidagi *Qiziltuv* (ovul, qishlok) toponimining geografik joylashuvi kuzatilsa, bu joy nomi tog‘li yerda joylashganini ko‘rish mumkin. Bu holda *tuv* topoleksemasi tog‘ so‘zidan shakllangan bo‘ladi. Shu bilan birga u yerda yashovchi qozoqlar tilida qizil bayroq birikmasi *qizil tuv* deb atalgani kabi tog‘ so‘zi ham *tuv* deyiladi. Demak, birinchi faraz Toshkent viloyatidagi topoobekt uchun mantiqan to‘g‘ri keladi.

Agar (sof turkiy topoleksemalarga ega bo‘lmasa ham) Poytug‘ (And. v.) toponimi o‘z vaqtida Qo‘qon xonligi hududining oxirgi nuqtasi, xonlik bayrog‘i ko‘tarilgan so‘nggi joy ma‘nosini ifodalashini e‘tiborga olinsa, u holda Sirdaryo viloyatidagi Qiziltuv toponimi ham xonlik chegarasini ko‘rsatadi, ya‘ni xonlik hukmi, bayrog‘i yetib borgan joy degan ma‘noni beradi. Ikkinchi fikr esa Sirdaryo viloyatidagi obekt uchun o‘rinli. Demak, *Qiziltuv* toponimi ikki obektning nomi bo‘lib kelgan. U geografik va toponimlarning tarkibini o‘rganish usullari leksik tamoyil asosida etimologik tahlil etilgan. Xulosa qilib aytiladigan bo‘lsa, mavjud ikki obekt bir xil nomga ega bo‘lsa-da, ular ifodalagan atoqli otga xos ma‘nolar farqlanib turadi. Bu yerda ham topoasoslar, ham obektlar qiyoslanib, bir xulosaga kelingan.

QIZTOG‘ // Qiztog‘ (Qash. v. Dehqonobod t. tog‘) toponimining etimologik tahlilini ko‘rsatish o‘rinli. Toponim ikkita ma‘noli qismdan iborat: *qiz*, *tog‘*. Qadimgi turkiy tilda *qiz* so‘zi *quz* shaklida aytilgan bo‘lib, *tog‘ning quyosh nuri tushmaydigan qismi* degan ma‘noni ifodalaydi². Tog‘ yerning ancha baland bo‘lgan qismi, qadimgi turkiy tilda bu so‘z *ta:g‘* holatida aytilgan³. Ma‘lum bir davrdan so‘ng so‘zdagi oldingi kator *a*: unlisi orqa qator lablangan *a* (*o*) unlisiga almashgan⁴: *ta:g‘ > tag‘ > tog‘*.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981.259-292-бетлар.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.475. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 315-бет. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.244-бет.

³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.351-бет.

⁴ Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990.72-бет. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Об-щетьюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974.с.425. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т., Фан, 1963.167-бет.

Ushbu ikki ma'noli qismlar birikib oldin birikmani, so'ngra qo'shma so'zni va toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayoni tufayli onomastik leksika sathiga ko'chib, toponimga aylangan: *quz+tag' > quz tag' > quz tog' > quztog' > qызtog' > qiztog' > Qiztog'*. Bu yerda u unlisi m unlisi (*u > i*) ga, ы unlisi esa i unlisi (*m > i*) ga¹, a unlisi o unlisiga (*a > o*) o'tishidan iborat² fonetik hodisalar ro'y bergan. *Baland va quyosh nuri tushmaydigi tog'* ma'nosidagi bu toponimning etimoni *quz ta:g'* ko'rinishidagi birikma. Toponimning etimologik tahlili geografik va diaxron usullar bilan fonetik tamoyil vositasida amalga oshirilgan. *Qiz*, ya'ni *quz* ma'noli qisimli toponimlar eramizning II, III, XU1 asrlarida ham qo'llangan³.

QIZKETGAN // Qizketgan (QkR Nukus sh. mavze) – toponimining kelib chiqishiga oid ikkita faraz bor:

1. Bu toponim yoshligida kasallik yoxud biron bir baxtsiz tasodif tufayli vafot etgan qizlarga nisbatan hur ketdi ma'nosida Qizketgan deb atalgan. Shunday qizlar yashagan yoki ko'milgan joy *Qizketgan* deb nomlangan. Bu tarzda tahlil qilish xalq etimologiyasi sanaladi.

2. Bizning qarashimizcha, toponimida uchta ma'noli qism mavjud: *qiz, ket, -gan*⁴. *-gan* sifat-dosh shakli birikma tarkibidagi o'zaklarni birlashtirishda asosiy bog'lovchilik vazifasini bajargan. Agar ketmoq fe'lining birinchi ma'nosi biror joydan jo'namoq bo'lsa, bu birikma tarkibida ushbu so'z qochmoq ma'nosida ishlatilgan. Shuningdek, uni tahlil qilish uchun Qoraqalpog'istonda *qiz qochdi* deb nomlangan xalq o'yini bugungi kunda ham an'anaviy tarzda davom etayotganini hisobga olish kerak. Bu esa joy nomining milliy-ma'naviy qadriyatlarning bir ko'rinishi bo'lmish xalq o'yinining o'ziga xos ramziy ifodasi ekanligini ko'rsatadi. Unda ekstralingvistik omilning ta'siri sezilib turibdi.

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.296-,206-бетлар.

² Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990.72-бет. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974.425-бет. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. -Т., Фан, 1963.167-бет.

³ Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. -Самарканд-Ташкент, 2000.83-87-бетлар. Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.475. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960. 188а-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.570-, 382-383-бетлар.

Bu toponim tarkibida ega va kesim munosabati aniq sezilib turibdi: *-qiz* - ega, *ketgan* - kesim. Mana shu holatda predikativ birikma shakllanib, toponimlashuv hodisasi natijasida joy nomiga aylangan. Uning etimoni qiz ketgan predikativ birikmasi.

QIRQQIZ // Qirqqiz (Sam. Urgut t.; Qash. Kitob t. tepa va tog‘) – toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi taxminiy mulohazalar mavjud:

1. Undagi *qirq* so‘zi miqdorni anglatib, nutqda quyidagi ma‘nolarda ham qo‘llaniladi: Payt, vaqt, chegara ma‘nosi: *Qirqi bo‘ldi. Chillasi chiqdi. Qirqi tugasin. Qirqi chiqsin.* Ular ko‘plikni, miqdoran ortiqlikni anglatadi. Sababi, oldingi davrda kishilar odatda ko‘p qo‘llaydigan son so‘z turkumiga oid so‘zlar quyidagilar bo‘lgan: *bir, uch, besh, yetti, yigirma, qirq.* *Qirq* so‘zi berilgan so‘zlarning so‘nggisi. Demak, unda *qirq* soni bilan birga ko‘p miqdor degan ma‘no bor.

Bu so‘z tarkibida fonetik o‘zgarish ro‘y berib, shu holga kelib qolgan: *qir > qirq*¹. Bunda q undosh tovushi orttirilgan.

2. Toponim ikkita ma‘noli bo‘lakdan iborat: *qirq* va *qiz*². *Qirq* so‘zi etnonim. Mahmud Koshg‘ariy qirqqiz degan etnonimni qayd etgan³.

3. *Qirq* so‘zi omonim so‘z: *Qirq* - son⁴, *qirq* - fe‘l (kirqmok). Joy nomidagi *qirq* so‘zi fe‘l so‘z turkumiga oid emas, balki son so‘z turkumiga xos so‘z. Vaqt o‘tishi bilan bu so‘z etnonimga aylangan: *qirq > qirq.* *Qirq* etnonimi qipchoqlarning bir bo‘g‘ini. *Qiz* so‘zi oldin quz shaklida bo‘lib, *tik balandlik* ma‘nosini bildiradi⁵. *Qirq* so‘ziga *qiz* so‘zi qo‘shilib, atributiv birikmani shakllantirgan: *qirq+qiz > qirq qiz.* So‘ngra qo‘shma so‘zni hosil qilgan: *qirq+qiz > qirq qiz > qirqqiz.* Hosil bo‘lgan qo‘shma so‘z toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayoni tufayli joy nomiga aylangan: *qirqqiz > Qirqqiz.* Toponim tik balandliklari ko‘p bo‘lgan *qirlik* ma‘nosini anglatadi. Bunday tarzda nomlangan obektlar ko‘proq tog‘li hududlarda uchraydi. Binobarin, **Qirqqiz** joy nomining etimoni *qirq qiz* so‘z birikmasi.

QIZILCHA // Qizilcha (Navoiy v. Nurota t) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida quyidagi taxminlar bor:

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.246-бет.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.446, 449.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.426-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.583-бет.

⁵ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.246-бет.

1. Qizilcha Navoiy viloyatining Nurota tumaniga qarashli maskan bo'lib, u shu tumanning tog'-yaylov chorvachiligiga ixtisoslashgan. Sababi, Nurota vohasida oqar suv manbalarining kamligi, geografik nuqtai nazardan qurg'oqchil zonada joylashganligi bilan izohlanadi. **Qizilcha** qishlog'i Nurota tog' tizmasitning Qoratov etaklarida joylashgan bo'lib, uning shimoliy yon bag'ri bepoyon Qizilqumga, shimol tomondan Aydarko'l sho'rxokligi va Qozog'istonning cho'lli dashtlari bilan tutashib ketadi¹. Bu yerda qadimdan *boto'bi, sozonboy, tuyaqli, qarito'pi, urtichuqur* (og'iz bo'lig'i chuqurligiga nisbat – B.X.), *dovkar, qatag'on* kabi urug' vakillari istiqomat qilib kelishadi².

Qizilcha qishlog'i Qoratovning unchalik baland bo'lmagan qir va adirlilaridan iborat bo'lganligi shu atrofdagi mahallif aholi tilida aytiladigan “*Jodir*” // “*Jadir*” atamasi orqali ikkinchi nomda tilga olinadi. Ma'lumki, tog' va tog' oldi zonalarida aholi punktlari nomlanishida tarixiy toponimik tamoyilga ko'ra, eng muhim alomat geografik joylashgan o'rniga va tabiiy geografik relefiga “mos” holatda atalib, uzoq vaqt saqlanib qoladi. Xo'sh, Qizilcha va Jodir toponimlarining bu yerda yashab kelayotgan aholi etnomadaniy o'tmishi, turmush tarzi, azaliy mashg'ulotlari, mahalliy xalq dunyoqarashining mahsulidan qidirish lozim. **Qizilcha** toponimining etimologik, aniqrog'i, tarixiy o'zagi “*qil*” yoki “*qizil*” so'zlari mavjud. O'rta Osiyo tabaiti va geografiyasi hamda toponimiyasini puxta o'rgangan olimlardan E.Murzaevning fikricha, **Qizbuloq, Qizilqum** toponimlari o'zagidagi “*qiz*”, “*qizil*” kabi atama turkiy tillardan kelib chiqqan va “*tepalik*”, “*qir-adir*”, “*do'nglik*” ma'nolarini anglatgan³.

2. Z. Do'simov va X. Egamovlar⁴ biz tahlil qilayotgan **Qizilcha** toponimiga aloqador “*qiz*” yoki “*xiz*” terminini “balandlik, yuqori” ma'nosida, fors-tojik tilida ham “*xiz*” so'zi shu ma'noni ifodalaydi, deb qayd etishadi⁵. M.Koshg'ariy bo'lsa⁶, Qashqadaryo viloyatidagi Qiztog'

¹ Толипов Ф.Мозийга бўйлашган маскан // Гараша қишлоғи ҳақида тарихий-этнографик рисола. Нихол, Тошкент, 2008. Б.12.

² Дала тадқиқот ёзувлари. Қизилча қишлоғи, 2011 йил июль.

³ Дала тадқиқот ёзувлари. Қизилча қишлоғи. 2011 йил июль.

⁴ Мурзаев Э.М.Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль, 1984. 653 с.; Нафасов Т.Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1988. Б.245-, 262-263-бетлар.

⁵ Дўсимов З., Эгамов Х.Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.Т.,Ўқитувчи,1977. Б.15-34.

⁶ Кошғарий М.Девону луғатит турк. 3 томлик. I-III-томлар.Тошкент, ЎзФАН, 1960-1963. III том. Б.374.

degan tog‘ga nisbatan, Quztog‘ atamasini ishlatadi. Quz so‘zi O‘rxun-yenisey toshbitiklarida qayd etilgan. M.Koshg‘ariy bu so‘zni o‘zining “Devonu lug‘otit turk” asarida bir necha o‘rinda izohlab o‘tgan. U xalq nutqidagi “*Kuzda qor o‘ksumas, qo‘yda yog‘ qisumas(arimas)*” maqolini keltirgan. Maqolda bu so‘zning ma‘nosi – *baland tog‘*. Shuning uchun “Devonu lug‘otit turk”da bu so‘z ikki o‘rinda izohlangan: “*Quz tog‘ – quyosh tushmaydigan tog‘, tog‘ning quyosh tushmaydigan joyi*”, “*Quz tog‘ kun tushmas tog‘, faqat kun oqqandagina chapdan kun tushadigan tog‘*”. U kunning chap tomonida bo‘ladi. Unda doimo qor va sovuq bo‘ladi”.

3. “Qutadg‘u bilig”da “kuzda yurugli qalin ko‘p qutuz” (tog‘ning terskayida ko‘p ohu kezib yurur misrasida bu so‘z uchraydi. XI asrning bu ikki yodgorligidan ma‘lum bo‘ladiki, quz so‘zi ikki ma‘noga ega bo‘lgan: *yuksak tog‘, baland tog‘ning terskay tomonidagi hajmi kichik tizma yo balandlik*. **Qizilcha** toponimi tarkibidagi “qiz” so‘zi ma‘nosi haqida T.Nafasovning fikricha, o‘zagida “qiz”, “quz” so‘zlari bo‘lgan toponim “*balandlik, tepalik, cho‘qqi, qoya*” mazmunini anglatgan. Muallif qizil - qizg‘ish rangdagi tuproqli tepa(baland)lik bo‘lib, O‘zbekistondagi **Qizmozor, Qizbandi, Qiziriq, Qizbuloq, Qizqo‘rg‘on, Qiztosh** kabi nomlar ham “qiz” yoki “kuz” so‘zi bilan bog‘langan¹, deb tushuntirishga harakat qiladi.

4. S.Qoraev O‘zbekiston viloyatlarida “qizil” komponentli toponimlar ko‘plab uchrashini quyidagi misollar asosida ta‘kidlagan: Qizilbuloq, qiziljar, Qizilkesak, Qizilrabot, Qiziltepa, Qiziltom, **Qizilcha**, Qizilo‘y, Qizilqoq, Qizilqum kabi geografik nomlar rang va sifatni anglatishidan boshqa ma‘nolari ham borligini uqtirgan va “*qizil*” *kalimasi oltin, tilloning epitetidir*, degan fikrni o‘rtaga tashlagan². Yana muallif Qizilsuv, Qizilsoy gidronimlarini suv qizil tuproqli o‘zandan oqqanidan qizg‘ish bo‘ladi. Zomin tumanidagi **Qizil buloq**ning suvi qizil emas, o‘zan tuprog‘i qizilligidan bo‘lsa kerak, buloq suvidagi suv o‘tlari yashil emas, balki qizg‘ish-sariq rangdadir, deb uqtiradi.

5. Mahalliy aholining mazkur toponim to‘g‘risidagi suhbatlar mazmunidan kelib chiqadigan taxminiy xulosa shuki, **Qizilcha** toponimi o‘simlik ildizi rangi bilan bog‘liq. Chunki bu yerdan uncha uzoq bo‘lmagan soydan ba‘zida mavsumiy (bahor va kuz oylarida) yog‘in

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1988. Б.245-262-263-бетлар.

² Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, ЎЗМЭ, 2005. Б.80-81.

tufayli suv oqadi. Suv soy ichi va atroflarida “qizil” ildizli o‘simlikning tomirlari tagidagi tuproq qatlamini yuvib ketadi. Soydagi suvning hajmi katta emasligini va kichraytirish ma’nosida “-cha” topoformant, ya’ni joy nomi yasovchi qo‘shimcha qo‘shilishi barobarida **Qizilcha** atamasi – toponimi paydo bo‘lgan. Nom tabiiy-geografik xususiyatlarni aks ettiradi, degan xulosaga kelish mumkin.

6. **Qizilcha** toponimi ikkinchi nom bilan mahalliy jihatdan faol toponim sifatida **Jodir** deb yuritiladi. Jodir yoki jodirliklar atamasi Nurota tumani aholisiga tanish. **Jodir** toponimi O‘zbekistonning boshqa yerlarida uchramaydigan geografik obektning nomi bo‘lib, ma’nosiga ko‘ra *tog‘ning etak qismi, yoyilma qiyalik qismiga nisbatan qo‘llanilgan*. Bu nom o‘zagidagi **Jodir** toponimining varianti sug‘dcha “*chodra, chodrchik, jadra*” so‘zlariga aloqador bo‘lishi mumkin¹. Chunki Panjikentdagi Mug‘ tog‘idan topilgan qadimiy sug‘diy yozuvlarda *chodra, chodir* so‘zlari mavjud. Ba’zida *Jodir* atamasini chalkash holatda ishlatish ko‘zga tashlanadi. Xususan, jurnalist S. Mustafoevning maqolasida Nurotaning dastlabki nomlanishini “jondor” deb baholanishiga aslo qo‘shilib bo‘lmaydi². Chunki S. Mustafoev ta’rif bergan “*jondor*” atamasi to‘g‘risida biron bir tarixiy qonuniyat va yana tilning fonetik hamda leksik xususiyatlariga mos keladigan manbaning o‘zi yo‘q.

Bizningcha, bu toponimning shakllanishi va ma’nosi to‘g‘risida bir necha taxmini yuqorida qayd etildi. Nurota vohasidagi **Qizilcha** toponimi o‘ziga xos toponimik ob’eklardan biri bo‘lib, tabiiy sharoit, iqlim va imkoniyat shu toponimda o‘z ifodasini topgan. Unga tutash hududlardagi joy nomlarida tub joy xalqining qadimiy davrlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan hayoti, ularning dunyoqarashi va o‘z an’analariga xos jihatlar aks etganligi bilan **Qizilcha (Jodir)** toponimining individual jihatlarini to‘ldirib, izohlab borishga ko‘mak beradi: mazkur toponim rang ma’nosidagi **qizil va -cha** komponentlaridan shakllanib, toponimlashuv hodisasidan so‘ng *tepalik va do‘nglikdagi joy* degan ma’no nozikligini ifodalaydi. Qadimiy va eski turkiy til, shuningdek, eski o‘zbek tili yozma materiallari, tarixiy obidalar hamda qardosh tillarning so‘z xazinalari bo‘lgan lug‘atlari bu mantiqiy xulosani to‘la tasdiqlaydi. Qizil rangdagi tepalik ma’nosi toponimga xos toponimik ma’nodir. U

¹ Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Тошкент, 1992. Б. 14-18.

² Мустафоев С. Жой номлари ҳақида // Дўстлик байроғи. 2001 йил 9 ноябрь.

yerning geomorfologik xususiyatlarini o'zida ifodalaydigan toponimlardan biridir.

QISHLIQ // Qishliq (Qash. v. Kitob, Qamashi va Shah. t. q.) - toponimi ikkita ma'noli kismdan iborat: *qish*, *-liq*. Mahmud Koshg'ariy bu so'zning *qishlik - uy va qishlash uchun tayyorlangan har bir narsa* ma'nolarini ko'rsatgan. Ulardan *qishlik uy* ma'nosi toponim tarkibida kelgan. O'zak va qo'shimchani birikishidan hosil bo'lgan *qish+liq > qishliq* so'zi qish vaqtida yashaydigan joy, qishlaydigan makon ma'nolarni ifodalaydi. T. Nafasov uning kelib chiqishini qishliq urug'iga bog'lagan¹. Yasama so'z obektni nomlashga ehtiyoj tufayli urug' nomiga, ya'ni etnonimlashuv tufayli etnonimga ko'chgan: *qish+liq > qishliq > qishliq*. Mazkur etnonim qishlaydigan joyda yashaydigan urug' ma'nosini anglatadi.

Vaqt o'tishi bilan topoobektni nomlash ehtiyoji va joy nomining motivlashuvi tufayli onomastik konversiya natijasida urug' nomi toponimga ko'chgan: *qish+liq > qishpiq > qigiliq > Qishlik*. Ushbu toponim qishlaydigan joy va shu yerda yashovchi kishshar guruhining nomini, ya'ni etnonimdan shakllangan etnotoponim sanaladi. Uning etimologik tahlilida toponimlarning tarkibini o'rganish usuli ma'noli qismlarni ko'rsatishda ishlatilgan. Toponimning etimoni qishliq etnonimi bo'lsa, bu etnonimning etimoni esa *qishliq* yasama so'zi,

QOVUNKESDI // Qovunkesdi (And. v. Marhamat t.; Sam. v. Qo'shrabot t. dala) - toponimi to'rta manoli kismga ega: *qovun*², *-ni* (belgisiz holda), *kes*, *-di*. Ushbu obektli birikma amalda bu tarzda ko'llangan: *qovun+ni+kes+di > qovunni kesdi*. Vaqt o'tishi bilan bu birikmaning ma'noli qismlari orasidagi grammatik aloqa yo'qolib, u bir tushunchani ifodalaydigan qo'shma so'zga aylangan: *qovunnikesdi > qovunkesdi*. ~ni topoformentning ellipsisga uchrashi odatiy holligi e'tiborga olinsa, **Qovunkesdi** ko'rinishidagi toponim tarkibida ham tushum kelishigi qo'shimchasi topoforment sifatida belgisiz ko'llangan.

Mazkur toponimning etimoni uning shakllanishi uchun asos bo'lgan *qovunni kesdi* ob'sktli birikmasi. Dehqonchilik bilan bog'liq urf-odat bo'lgan *qovunni kesmoq* ushbu toponimning nomlanishiga ekstralingvistik omil bo'lib xizmat qilgan.

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1988. 247-бет.

² Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.339-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.591-бет.

QOZONKETGAN // Qozonketgan (QqR. Bo‘zatov t. markazining nomi) - toponimi to‘rtga ma‘noli qismdan tashkil topgan: *qozon, -ga, ket, -gan*¹. Uning kelib chiqishi haqida to‘rt xil faraz bor:

1. Joy nomining yetakchi qismlaridan bo‘lgan ketgan so‘zi toponimlashuv hodisasigacha ro‘y bergan o‘ziga xos grammatik forma yasalishning bir ko‘rinishi hisoblanadi: *ket+-gan > ketgan*. Qozon ovqatlarni pishirish uchun ishlatiladigan maxsus idishlardan biri bo‘lib, hajman katta, o‘rtacha ko‘rinishlarga ega bo‘lgan. Mazkur idishlar yasaladigan joy yohud shunday idishlarni yasaydiganlar savdo qiladigan obekt nomlanish jarayoni talablariga asosan Qozonketgan deb atalgan. Obektning nomlanishida negativlik jarayoni e‘tiborda bo‘lganligini ta’kidlash o‘rinli. U to toponimga o‘tguncha predikativ birikma holatida bo‘lgan: *qozon ketgan*. Nomlanish jarayoni va onomastik konversiya tufayli u joy nomiga ko‘chgan: *qozon ketgan > Qozonketgan*.

Joy nomi tarkibidagi -gan topoformanti birlashtiruvchilik vazifasini bajargan, chunki -gan topoformanti bo‘lmasa, ikki topoleksema o‘zaro birlashishi mumkin emas edi. Bu yerda birinchi almashinuv qonuni ro‘y bergan, ya’ni onomastik konversiya jarayonida turdosh so‘z apellyativ leksikadan onomastik leksika sathiga o‘tib, joy nomi vazifasini bajarib kelgan.

Joy nomi tarkibidagi birinchi ma‘noli qism fonetik o‘zgarishga uchragach, unga ketgan so‘zi qo‘shilgan: *g‘ozing ketgan > g‘ozin ketgan > qozin ketgan > qozon ketgan > Qozonketgan*. Bu fikrda lingvistik (fonetik) asos bor, ammo ekstralingvistik asosi yo‘q. Shuning uchun yuqorida qayd etilgan fikrga qo‘shilib bo‘lmaydi.

Toponim tarkibidagi qozon so‘zi² qazilgan ma‘nosidagi qazg‘on yasama so‘zidan shakllangan: *qazgan ketgan > qozgan ketgan > qozg‘on ketgan > qozon ketgan > Qozonketgan*. Fonetik o‘zgarishlar natijasida a > o ga aylangan, g undoshi esa tushib kolgan. Uning etimoni qazgan ketgan birikmasi. Mazkur fikrga qo‘shilmaymiz, chunki fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zning fonetik o‘zgarishlar bilan ot so‘z turkumiga aylanishi kam uchraydigan hodisa.

F. G. Sattorov Qozon toponimi haqida bir necha farazlarni ilgari surib, ulardan qazilgan ma‘nosidagi *qazgan* va *ovqat pishirish uchun ishlatiladigan idish* ma‘nosidagi *qozon* so‘zini Qozon toponimining

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.593-бет. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981.382-383-бетлар.

² Саттаров Г. Ф. Происхождение полисонома «Казань» // СТ. 1985. N 5. –С. 34-43.

shakllanishi uchun asos bo'lgan so'zlar sifatidagi taxminni ilgari suradi¹. Demak, *qazilgan ma'nosidagi qazgan*² so'zidan tovush tushishi va tovush o'zgarishi: a > o³ natijasida idishni nomlovchi qozon so'zi yuzaga kelgan: *qazilgan > qazg'on > qazon > qozon*. Idishning nomini ifodalovchi qozon so'zi onomastik konversiya jarayoni tufayli onomastik leksika sathiga ko'chib, joy nomiga aylangan: *qozon > Qozon*. Bular toponimning birinchi ma'noli qismi haqidagi fikr.

Qozonketgan toponimi Qozon shahriga ketilganlikni ifodalagan: *qozon+-ga > ket+-gan > qozonga ketgai > qozonga ketgan*. Ushbu holda joy nomi tarkibidagi *-ga* topoformanti ellipsisga uchragan: *qozon+-ga > ket+-gan > qozonga ketgan > Qozonga ketgan > Qozonketgan*.

To'rttala taxminda ham ma'lum asos bor. Birinchi farazda qozon tay-yorlovchshar to'g'risida gap borgan bo'lsa, ikkinchi taxminda g'ozning boshqa joyga ketishi bilan bog'liq jarayon asosida topoobektning nomlanishi qayd etilgan. Uchinchi farazda Qozon, Qozonketgan toponimlarining shakllanishi haqida to'xtalilgan. Keyingi taxminda esa qo'shni ellarga borib, savdo-sotiq qiluvchilar haqida ishora bor. Shuningdek, qoraqalpoqlar boshqa xalqlar bilan qadimdan hamkorlikda yashashgan. Bizningcha, so'nggi taxminda lingvistik omillar bilan birga ekstralingvistik omillar ham o'zaro mos tushgan. Demak, **Qozonketgan** toponimi uchta emas, to'rtta ma'noli qismdan tashkil topgan: *qozon, -ga, ket, -gan*. Uning etimoni *qozonga ketgan* ko'rinishidagi obektli birikma bo'ladi. Nomlanishda negativlik jarayoni amalda bo'lgani uchun toponim obektli birikmadan shakllangan joy nomlaridan biri sanaladi. Bu esa toponimning etimologik tahliliga diaxron usulda ham qarash shartligini tasdiqdaydi.

QONJIG'ALI // Qonjig'ali (Sur. v. Jarqo'rg'on t., Qash. v. Shah., Chir., Kitob, G'uzor t. q.) toponimining kelib chiqishi haqida ikki xil talqin bor:

1. Toponim uchta ma'noli qismdan iborat: *qon(qoon), jig'a, -li*. Qon so'zi davlat boshlig'i, hukumdor degan ma'nolarni ifodalaydi⁴:

¹ Саттаров Г. Ф. Происхождение полисонима «Казань» // СТ. 1985. N 5. –С. 34-43.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I т. -Т., Фан, 1960.411-бет.

³ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986. с.10.

⁴ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.417-бет.

qoon > *qon* > *xon*. Bunda q tovushi x tovushiga o'tgan¹: q > x. T. Nafasov toponim tarkibidagi jiga so'zini fors-tojik tilidagi «*bosh kiyim ustiga taqilib, yuksak lavozim egasi ekanligini bildiruvchi belgi, bayroq, qadimda arava, qora uy ustiga taqilgan tuv - lattali nishon*», deb ko'rsatgan². Bu fikr boshqa manbada ham bor³ (349,283-). Qoon jig'asi, ya'ni xonning jig'asini taqib yurishga loyiq ko'rilgan nufuzli turkiy urug' nomini bildiradi. Bu toponim ellipsisga uchragan holda quyidagicha shakllangan: *qoonning jig'ali kishisi* > *qonning jig'ali kishisi* > *qon jig'ali* > *qonjigali* > **Qonjig'ali**. Toponimning etimoni qoonning jig'ali kishisi birikmasi.

2. Agar toponimning shakllanishiga diaxron usulda lisoniy jihatdan yondashilsa, boshqa manzarani ko'rish mumkin. Uning ma'noli qismlaridan biri bo'lgan jig'a so'zi tarixan yig' so'ziga -a qo'shimchasining qo'shilishi bilan o'zgarishga uchragan shakli bo'lib chiqadi: *yig'+-a*. Sababi, y tovushining j tovushiga o'tishi (o' > j) turkiy tillarda uchraydi⁴, hozirgi kunda bu fonetik o'zgarish o'zbek tilining shevalarida mavjud. Ammo *yig'a* so'zi *jig'a* so'zining o'zi emas, boshqa so'z sanaladi.

Turkiy qabilapardan biri bo'lgan qipchoq qabilasining ilk yashagan joyi Dashti Qipchoq ekanligi hisobga olinsa, toponim tarkibidagi jig'a so'zi fors-tojikcha jig'a emasligi va ikki so'zdan iboratligi ayon bo'ladi. Bulardan anglashilib turibdiki, mazkur toponim quyidagi shakllanish jarayonini boshidan kechirgan: *qonning+yig'+-gani* > *qonning yig'gani* > *qonjig'gani* > *qonjig'ani* > *qonjig'ali* > **Qonjig'ali**. Toponim shakllanayotgan vaqtda qan so'ziga qaratqich kelishigi qo'shimchasi -ning qo'shilgan, keyinchalik u ellipsisga uchragan. Shuningdek, ikkinchi so'zdagi n undoshining l undoshiga o'tishi ham ro'y bergan: n > l. Binobarin, toponim xon yiqqan, xon tomonidan yig'ilgan ma'nolarini ifodalaydi. Haqiqatan ham, qadimgi davrda xon, davlat boshlig'i o'z fikri, salohiyati bilan kishilarni atrofiga yiqqan. Ushbu toponim oldin turkiy etnonimlardan birining nomi bo'lib, keyinroq etnonim toponimlashuv hodisasining toponimik derivatsiya jarayonida obektning

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.с.29.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.235-236-бетлар.

³ Ўзбек халқ шевалари луғати. -Т., Фан, 1971. 283-бет.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001.51-53-бетлар.

nomiga aylangan: *qonning +yig+-gani > qonning yig'gani > qonjig'gani > qonjig'ani > qonjig'ali > Qonjig'ali*. Uning etimoni *qon(xon)ning yig'gani* yoki *qon(xon) yig'gani* ko'rinishidagi birikma bo'lib, undan *qonjig'ali* etnonimi shakllangan.

Bizningcha, ikkala talqin ham mazmunan o'zaro birlashadi. Sababi xonning jig'asini taqib yuradigan nufuzli urug' vakillari boshchiligida, albatta, ma'lum kishilar guruhi mavjud bo'lgan. Ularga kishilarni boshqaradigan ma'lum bir imkoniyatlar berilgan. Shunday imkoniyatlar egasi, xonning ishonchli va yaqin kishilari hisoblangan. Xonning yiqqani (qon (xon)ning yig'gani) unga doim sodiq bo'lgan, bu joy nomining shakllanishi uchun birlamchi jarayon. Xonning sodiq kishilari esa yuksak lavozim egasi ekanliklarini bildirish uchun bosh kiyimi ustiga taqiladigan belgi - *jig'ani* taqib yurishgan, bu toponimning yuzaga kelishi uchun ikkilamchi jarayon sanaladi. Demak, toponimning shakllanishiga ikkinchi talqin birlamchi jarayonni, birinchi talqin esa ikkilamchi jarayonni ifodalab, bir butunlikni anglatgan.

QORASUV // Qorasuv (Tosh. sh.; Qash. Shah. t.; Sam. v. Jomboy t.; Far. v. q., daryo, mahalla, mavze) toponimining shakllanishi to'g'risida quyidagi taxminlar bor:

1. Mazkur joy nomi ikkita ma'noli qismdan tashkil topgan toponim: *qora* va *suv*. yer tagidan chiqadigan suvni xalq vakillari *qora suv* deb ataydi. Mana shu atalish joy nomining nomlanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

yerdan chiqayotgan suvning *qora suv* deb atalishi odatiy hol bo'lib, shu *qora suv* birikmasi toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayoni tufayli toponimga aylangan. A. N. Kononov *qora* so'zi belgi bildirish bilan birgalikda, yana *katta, kuchli, toza, yer, shimol. qudratli* va *ulug'* kabi ma'nolarga egaligini ko'rsatib o'tgan¹.

2.H. Hasanov **Qorasuv** toponimini «*Buloq suvi, tekis yerda sekin oqadi. Shoh-shabba, haishk oqib kelayotgan suv ham qorasuv, deyiladi*», deb izohlagan. U geografik nomlar tarkibida uchraydigan mahalliy terminlardan biri². Shu bilan birga, tog' bag'ri va etaklaridan boshlanuvchi gidronimlar ham **Qorasuv** deb atalgan.

¹ Кононов А. Н. Способы и термины определения стран света у тюркских народов // ТС. 1974. -М., Наука, 1978. –С. 72-89. Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. –С. 159-179.

² Ҳасанов Х. Географик номлар сири. -Т.,Ўзбекистон, 1985. 50-, 118-бетлар.

3. T. Nafasov unda yilning barcha fasllarida bir xil miqdorda loyqa suv oqadigan gidronim degan ma'no mavjudligini ko'rsatgan¹. Farg'ona, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida uchraydigan bu gidronimlar xuddi shu ma'noni beradi.

Bizningcha, **Qorasuv** deb nomlangan topoobektlarni kuzatib, bu so'z birikmasining onomastik konversiya jarayoni tufayli apellyativ leksika tizimidan onomastik leksika tizimiga o'tganiga ancha vaqt bo'lganini bilish mumkin. Qaysi bir **Qorasuv** joy nomini so'rab-surishtirmang, aholi ularning nomlanishini bir-necha asr oldingi vaqtga, eng kamida bir asrga bog'laydi. Demak, *qora* so'zi belgi btdiruvchi (rang), yerdan sizib chiquvchi va ko'p miqdorda oqadigan suv (hajm) kabi ma'nolari bilan **Qorasuv** toponimi tarkibida topoleksema sifatida qo'llangan. Bu toponim mamlakatimizda ko'p tarqalgan joy nomlaridan biri sanaladi. Qorasuv (Tosh. sh., Qash. v. va Sam. viloyatlarida) toponimi (u gidronim va oykonim bo'lib keladi)ning etimoni *yerdan sizib chiqkan suv* ma'nosidagi **qora suv** birikmasi sanaladi. Farg'ona vodiysidagi Qorasuv gidronimi esa **yerdan sizib chiqqan suv** ma'nosini ifodalamaydi, balki katta va ko'p suv oqadigan gidronim ma'nosini anglatadi. Bu haqida A. N. Kononov maxsus to'xtalgan².

Toponim ko'p qo'llangani uchun uning ma'nosi bilinib turganday bo'ladi. Aslida esa uning ma'nosini tadqiq etish bilan bilish mumkinligi yuqoridagilardan sezilib turibdi.

Shu o'rinda **Qorasuv** (Nam., Far.v.daryo; Qash. v. Shah. t. daryo va q.; Tosh. sh. ariq va mavze) gidronimi va toponimi to'g'risida to'xtalish lozim. Undagi *qora* so'zi ham katta, ulug', buyuk kabi ma'nolarni anglatadi³. Suv apellyativi aslida daryo ma'nosini bildirgan, ammo *qora* so'zi bilan birlashib, toponimni qosil qilgach, unga daryo indikatorini qo'shilgan: *qora + suv > qora suv > qorasuv > Qorasuv + daryo > Qorasuv daryo*. Demak, toponim ulug' va katta suv oqadigan daryo ma'nosini bildiradi. Uning etimoni *qora suv* birikmasi. Bizningcha, bu toponim avval gidronimga, so'ngra oykonimlarga nom sifatida berilgan.

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.253-бет.

² Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. -С. 159-179.

³ Содиқова М. Қора сўзи ва унинг маънолари // ТМ. -Т., 1960. -Б. 24-31. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т., Шарқ, 2001. 14-15-,429-430-бетлар.

QORAQUM // Qoraqum (Bux. v. cho'l) - toponimining shakllanishi haqida quyidagi taxminlar bor:

1 H. Hasanov bu toponimni *g'arbiy qum* deb ataydi¹.

2.A. N. Kononov uni *shimoliy cho'l* ma'nosida izohlagan².

3. Ushbu toponim "*ustini o'simlik qoplab yotadigan, mustahkamlangan qumlar*" deb ham talqin etilgan³.

Toponim ikkita ma'noli qismdan iborat: *qora, qum*. Ikki o'zak morfema oldin birlashib, so'z birikmasini hosil qilgan: *qora+qum > qora qum*. So'ngra so'z yasashning kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'z toponimik derivatsiya jarayoniga asos bo'lgan: *qora qum > qoraqum > Qoraqum*. Shu o'rinda qora so'zi boshqa toponimlar tarkibida ham ko'p uchrashi va o'zidan keyin keladigan so'zlar bilan birikib, turli xil ma'nolarni anglatishi turli ilmiy manbalarda berilganligini e'tiborga olish shart⁴. Masalan, K. Shoniyozov mazkur so'zda buyuk, ulug' degan ma'nolari mavjudligini o'zbek xalqining shakllanishi misolida dalillar bilan ko'rsatgan⁵. Bu holda toponimning kelib chiqishini ikki xil talqin qilish mumkin:

Mana shu so'z toponimda rang ma'nosini quyoshning botishidan oldingi paytda ko'rinadigan qoramtir qum holatida ifodalagan. Bu toponim shu ikki topoleksemaning birikishi va onomastik konversiya jarayoni tufayli yuzaga kelgan: *qora+qum > qora qum > qoraqum > Qoraqum*. Mazkur toponim *o'tish ham, yurish ham qiyin bo'ladigan qoramtir qumli katta cho'l* degan ma'noni ifodalagan; mazkur toponimdagi *qora* so'zi *buyuk, ulug'* ma'nolarini ifodalashi⁶ uning *ulug'* yoki *katta qumlik* ma'nosini anglatishiga dalildir. Bizningcha, ikkinchi talqin ancha ishonchli. Sababi, bu obekt nomlangan vaqtda, ya'ni o'tmishda qumlikning chegarasi cheksiz bo'lgan. Toponimning birinchi talqini esa bugungi kun nuqtai nazaridan

¹ Хасанов Х. Географик номлар сири. -Т., Ўзбекистон, 1985. 50-, 118-бетлар.

² Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // ТС. 1975. -М., Наука, 1978. -С. 159-179. с.166.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси -Т., Ўзбекистон, 1978. 151-бет.

⁴ Кононов А. Н. Способы и термины определения стран света у тюркских народов // ТС. 1974. -М., Наука, 1978. -С. 72-89. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т., Ўзбекистон, 1978. 174-, 181-бетлар. Ўзбек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981. 59-бет. Содиқова М. Қора сўзи ва унинг маънолари // ТМ. -Т., 1960. -Б. 24-31.

⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т., Шарқ, 2001. 14-15-, 429-430-бетлар.

⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т., Шарқ, 2001. 14-15-, 429-430-бетлар.

bayon qilingan. Ikkala talqin uchun ham etimon apellyativ leksikadagi *qora qum* birikmasi sanaladi.

QORAQISMOQ // Qoraqismoq (Tog‘lik hududdagi soy) toponimining kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxminiy fikr-mulohazalar bor:

1. Mazkur toponim uchta ma‘noli qismdan tashkil topgan: *qora*, *qis*, *-moq*. *Qora* so‘zi rangni anglatadi. *Qismoq* so‘zi esa *qisilgan* degan ma‘noni ifodalaydi. Shu bilan birgalikda bu so‘zning yana quyidagi ma‘nosi ham bor: *ovqat qilayotganda qozonning tagiga olishi ham qismoq* deyiladi. *Qismoq* qozonning qattiq qizib ketishidan undagi masalliqning ma‘lum bir qismi kuyib, qozonga yopishib qolishidan hosil bo‘lgan ovqatning sal kuyganining nomi: *qis+moq > qismoq*.

2. Toponim tarkibidagi topoasos bo‘lgan *Qora* so‘zi *rang*, *katta*, *buyuk*, *ulug‘* kabi ma‘nolarni ifodalaydi¹. Toponimda bu so‘z *katta*, *ulug‘* ma‘nolarini bir butun holda ifodalab kelgan.

Mazkur gidronim doim loyqa bo‘lib oqadigan soylik va shu soylikda cho‘kkan katta loyqa ma‘nolarni anglatadi: *qora+qis+moq > qora > qismoq > qoraqismoq > Qoraqismoq*. Bu toponimning etimoni *qora qismoq* ko‘rinishidagi predikativ birikma. Demak, toponimning yuzaga kelishida gidronimning tabiiy geografik xususiyatlari yetakchi vositalardan biri bo‘lgan.

QORATELPAK // Qoratelpak (Sam. v. Urgut t. tepa) toponimida ushbu so‘z qorarang va nisbatan kattaroq ma‘nolarini ifodalaydi. Sababi, bosh kiyim bo‘lgan telpakning rangi har xil bo‘lishi tabiiy bir hol. Shuningdek, telpak tikadiganlar nisbatan katga telpaklarni ham rangiga qaramasdan *qoratelpak* deb atashgan. Bu toponimning etimoi horatelpak birikmasi: *qora +telpak > qora telpak > qoratelpak > Qoratelpak*. *Qora telpak kipgan kishi*, *qora telpakli kishilar* yashagan joy ma‘nosida mazkur toponimning nomlanishida kasb-hunar leksikasi yetakchi vosita rolini bajargan. M. Sodiqova *qora* so‘zining turkiy tillarlarda katta, baland kabi ma‘nolarga egaligini misollar vositasida bayon qilgan². Toponim uchun etimon qora telpak birikmasi etimon bo‘lib kelgan.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т., Шарк, 2001.59-бет. Содиқова М. Қора сўзи ва унинг маънолари // ТМ. -Т., 1960. –Б. 24-31. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т., Шарк, 2001. 14-15-,429-430-бетлар.

² Содиқова М. Қора сўзи ва унинг маънолари // ТМ. -Т., 1960. –Б. 24-31.

QORAQO‘RG‘ON // Qoraqo‘rg‘on (Sam. v. Urgut t. q.), *Qorako‘l* (Bux. v. t.), *Qoratau* (QqR tog‘), *Qoraqiya* (Jiz., And. v. koya) kabi bir qancha toponimlar tarkibida ham katta, baland ma’nosidagi qora so‘zi ishlatiladi. *Qo‘rg‘on* so‘zi onomastik va apellyativ leksikada ham qo‘llanadigan yasama so‘z hamda onomastik birlik. *Ko‘l* gidronim nomi. *Tau* so‘zi *tog‘* so‘zining fonetik jihatdan o‘zgargan shakli. Qirg‘iz tilida *tog‘* so‘zi too tarzida aytiladi¹. *Tik bo‘lmagan balandlik* qiya deyiladi. *Qoya* so‘zi esa tik balandlik va chiqish ancha mushkul bo‘lgan joy degan ma’nolarni ifodalaydi. *Qora* so‘zi XGU-XU asrlarda ham geografik nomlar tarkibida ishlatilganligi haqida ma’lumot bor².

Yuqorida berilgan joy nomlarining etimonlari quyidagilar: **Qoraqo‘rg‘on** toponimining etimoni *katta qo‘rg‘on* ma’nosidagi *qora qo‘rg‘on* so‘z birikmasi. Bu birikma toponimlashuv hodisasi orqali toponimga ko‘chgan: *qora+qo‘rg‘on* > *qora qo‘rg‘on* > *qoraqo‘rg‘on* > **Qorako‘rg‘on. Qoratelpak** (Sam. v. Urgut t. k.) toponimi uchun etimon *qora telpak* birikmasi. *Katta, keng ko‘l* ma’nosini ifodalovchi *qora ko‘l* birikmasi *Qorako‘l* (Bux. v. t.) toponimining etimoni sanaladi. *Katta, ulug‘, tog‘* ma’nolarini anglatuvchi *qora tau*, ya’ni *qora tog‘* birikmasi esa **Qoratau** toponimi uchun etimon. Uzoqdan ko‘rinuvchi katta qiya ma’nosini ifodalovchi *qora qiya* so‘z birikmasi **Qoraqiya** (Jiz., And. v. koya) joy nomining shakllanishi uchun etimon rolini bajargan.

Qo‘rg‘on komponentli toponimlar mamlakatimizda ko‘p uchraydi: **Uchqo‘rg‘on tumani** (Nam. v. t.), **Beshqo‘rg‘on, Qirqqo‘rg‘on** (Marg‘ilon sh. guzar), **Kattaqo‘rg‘on tumani** (Sam. v. t.), **Qo‘rg‘oncha qishlog‘i** (Qash. v. Kitob t.; Far. v. Bog‘dod t. ikkita qishloq nomi), **Qo‘rg‘onqishloq** (And. v. Baliqchi t. q.) va boshkalar. Bu so‘z bilan shakllangan joy nomlari Respublikamiz hududidan tashqarida ham uchraydi. Masalan, *qo‘rg‘on* so‘zi bilan yuzaga kelgan toponimlar Rossiya FR, Qozog‘iston Respublikasida anchagana miqdorni tashkil qiladi³.

Qo‘rg‘on so‘zi umumturkiy so‘zlardan biri. Ushbu so‘z bugungi kunda bitta ma’noli bo‘lak holiga kelib qolgan. Bu so‘zni diaxron

¹ Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980.156-бет.

² Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. -Т., Ўзбекистон, 1997.137-138-бетлар.

³ Абдрахманов А. Топонимика жане этимология. -Алматы, Ылым, 1975. 208 с. Подольская Н. В. Проблемы ономастического словообразования // ВЯ. -М., Наука, 1990. №3. -С. 40-53. Моллазаде С. М. Топонимия северных районов Азербайджана. -Баку: Маариф, 1979.382-бет.

yoʻnalishda *qoʻrgʻo-n*, *qoʻr-gʻon*, *qoʻrgʻon* tarzida ikki manoli boʻlakka boʻlish mumkin. Mazkur soʻz apellyativ va onomastik leksikada faol ishlatiluvchi yasama soʻzlardan biri. Soʻz oʻzagi boʻlgan *qoʻri* maʼnoli boʻlagi *qoʻriqgoh* maʼnosida qoʻllanadi. Mazkur soʻz qadimda ham faol ishlatilgan.

Bu soʻz *qoʻri,-gʻa,-n* koʻrinishidagi topoasos va formantlarini qoʻshish bilan yasatgan¹: *qoʻri+ga > qursha+-n > qoʻrshan > qoʻrgan > qoʻrgʻon*. Bu soʻzning *qoʻrgʻon* holatidagi shakli *qoʻr-gʻon*, *qoʻrgʻo-n*, *qoʻri-gʻa-n* holatlaridan maʼnoli boʻlaklarga ajratilgan². *Qoʻrgʻon* soʻzining etimoni *qoʻri* oʻzagiga *-ga*, *-n* qoʻshimchalari bilan yasalgan *qoʻrgʻan* soʻzi boʻlib, u qoʻriqlanadigan joy maʼnosini ifodalaydi. Keyinchalik bu soʻz ot soʻz turkumiga koʻchgan va toponimik derivatsiya hodisasi tufayli joylarga nom boʻlib, koʻpincha toponimlarning biror bir maʼnoli qismi boʻlib kelishi odatdagi hol. *Qoʻrgʻon* soʻzi oʻzining etimonini saqlay olgan: *qoʻrigʻan*. Bu soʻzning *qalʼa*, *shahar*, *qishloq*, *guzar* maʼnolari keyingi maʼno taraqqiyoti tufayli yuzaga kelgan.

Qoʻrgʻon koʻrinishidagi maʼnoli boʻlaklardan iborat toponimlarning etimonlarini topish uchun *qoʻri* soʻzining tarixni oʻzida jamlaydigan *qoʻriqlamoq* shaklidagi arxaik maʼnosi diaxron usulda aniqlandi. *Qoʻrgʻon* soʻzi hozirgi kunda oʻzining *qoʻriqlamoq* shaklidagi ilk maʼnosini oʻzgartirib, *aholi punkti*, *qishloq*, *guzar* maʼnolarini ifodalaydi. Lekin bu soʻz toʻgʻri holatiga kelgunga qadar ham ikki qismdan iborat boʻlgan: *qur+qur+i* kabi. Bunda *qur* soʻzi *ajana* maʼnosini bildiradi (*qurshamoq* soʻzini qiyoslang). Har holda *qoʻra* (*molning qoʻrasi*) soʻzi ham shunga aloqador. Demak, *qoʻrgʻon* soʻzi tarixan *qoʻr* (*kur*)+*-i+qoʻrgʻon* shakllaridan iborat boʻlgan: *qoʻr+-gʻon > qoʻrigʻon > qoʻrgʻon* kabi. Bizningcha, mana shu holat til rivojlanishiga xos tabiiy-tarixiy haqiqatga mos.

QORATEPA // Qoratepa (Qash. v. Qamashi, Qarshi, Kasbi t.; Far. v. Oʻzbekiston, Yozyovon, Buvayda t.; Sam. v. Ishtixon va Urgut. t. tepa, q.) - toponimi haqida ikki xil faraz bor:

¹ Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.с.457-458.

² Фуломов А., Тихонов А. -Н., Кўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977.349-бет. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.588-589-бетлар.

1. Joy nomi ikkita topoleksemadan iborat: qora, tepa. Bu toponim tarkibida *qora* soʻzi *katta, baland* maʼnolarida¹ ishlatilgan. Ushbu soʻz birikmasi toponimlashuv hodisasining onomastik konversiya jarayoni natijasida semantik oʻzgarishlarga uchrab, atributiv birikma qolipli toponimga aylangan: *qora+tepa* > *qoratepa* > **Qoratepa**. Uning etimoni *qora tepa* soʻz birikmasi. Togʻdan pastga tushilganda tekislik va soyliklardagi qishloqlar uzoqdan qora tepalar tarzida namoyon boʻladi. Bu qishloklar **Qoratepa** deyilgan.

2. Toponimni *qarovul tepa* soʻz birikmasi asosida tahlil etish mumkin. Bunda soʻzlar tarkibidagi tovush va boʻgʻinlarning talaffuz {-vul) jarayonida tushishini eʼtiborga olish kerak: *qarovul+tepa* > *qarovul-tepa* > *qarotepa* > *qoratepa*. Bunda birinchi boʻgʻindagi a unlisi va ikkinchi boʻgʻindagi o unlisi bilan oʻrin almashgan. Ushbu holatda *qarovul tepa* birikmasi mazkur toponim uchun etimon boʻlib kelgan. Bizningcha, ushbu ikki holatda ham birikmalarning toponimlashuvi bir vaqtda amalga oshgan.

QUDUQCHA // Quduqcha (Sam. v. Payariq t.; QkR Xoʻjayli t., Qash. v. Qamashi, Gʻuzor t. quduq)- joy nomi ikki maʼnoli qismga ega: *quduq, -cha*. Quduq soʻzi apellyativ leksikada koʻp qoʻllangani holda onomastik leksikada kam qoʻllanadigan xususiyatga ega. Joylarga nom berish jarayonida quduq gidronimik obektlar jumlasiga kiradi. U geografik omil natijasida toponim vazifasini bajaradigan holga kelgan. Albatta, kovlangandan keyin suv chiqqan chuqurliklar quduq deb nomlangan. Uning atrofi kichik himoya inshooti bilan toʻsib qoʻyilgan. Ushbu soʻzga diaxron planda qaralganda oʻzgacha holatni koʻrish mumkin. Quduq soʻzining shakllanishini asoslaydigan quyidagicha qarashlar bor:

1. Mazkur soʻzning shakllanishiga *qudugʻ* soʻzi asos boʻlgan. Bu soʻzning oʻzagi *qud* boʻlib, *-ug* esa ot yasovchi qoʻshimcha. *Quduq* soʻzi «suv sol» maʼnosidagi quy feʼlining qadimgi turkiy tildagi *qud* shaklidan yasalgan: *qud+-ug* > *qudug* > *quduq*². Uni quyidagicha koʻrinishda boshqacha talqin etish ham mumkin. Qadimgi turkiy tilda past maʼnosidagi *quyi* sifatining *qudi* shaklidan -q qoʻshimchasi qoʻshib quduq soʻzi yasalgan: *qudi+-q* > *qudiq* > *quduq*. Demak, *quduq* soʻzining etimoni *quyi* soʻzi. Bunga misol qilib, **Turkmanquyi** (Qash. v.

¹ Содиқова М. Қора сўзи ва унинг маънолари // Тилшунослик масалалари. -Т., 1960. –Б. 24-31.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Т., Университет, 2000.571-бет.

Muborak t. quduq va yaylov) toponimini ko'rsatish o'rinli¹. Sababi, bu toponimda qo'llangan *quyi* so'zi *quduq* ma'nosini bildirgan.

2. Ushbu so'zning yuzaga kelishyda UN-X asrlarda qo'llangan *quzug'* so'zi asos bo'lgan. Chunki *quzug* so'zi o'sha vaktlarda quduq ma'nosini anglatgan². Xulosa qilinadigan bo'lsa, *quzug'* va *qudug'* so'zlarida qisman bo'lsa ham fonetik o'xshashlik bor. Quduq so'zining etimoni deb *quzug* (*qudug'*) so'zini ko'rsatish mumkin. Kichik suv inshooti, suv chiqadigan chuqur yer ma'nolaridagi **Quduqcha** toponimining etimoni quduq so'ziga *-cha* topoformantining qo'shilishi bilan yuzaga kelgan *quduqcha* so'zi.

Bu toponim *quduq* so'zi bilan yuzaga kelgan: **Quduq** (Qash. v. G'uzor t.) gidronimi topoasos bo'lib xizmat qilgan: *qud-* + *-ug'* > *qudug'* > *quduq* > **Quduq**; *quduq+ -cha* > *quduqcha* > **Quduqcha**. Demak, **Quduqcha** toponimi **Quduq** gidronimining *-cha* topoformantini qabul qilib, toponimlashuv natijasida **Quduqcha** gidronimi yuzaga kelgan. Bu gidronim ikki marta gidronimlashuv hodisasini boshidan kechirgan³:

1) *quduq* > **Quduq**; 2) *quduq+ -cha* > *quduqcha* > **Quduqcha**.

Demak, ushbu toponimning etimologik tahlilida diaxron va geografik usullar tarixiy-tadrijiylik tamoyili bilan birgalikda qo'llangan.

QUSHQO'NDI // **Qushqo'ndi** (Tosh. v. Tosh. t. k.) ot+fe'l qolipli predikativ birikmadan shakllangan toponim. Uni statistik tamoyilga asoslanib etimologik tahlil qilish mumkin. Undagi ma'noli qismlar qanchalik tanish bo'lmasin, toponimlar tizimida shu tarzda faqat bir marta qo'llangan. Bu hol esa toponim tarkibida fonetik o'zgarish bo'lganligini anglatadi. Uning shakllanishi haqida ikkita taxminiy fikr-mulohaza bor:

1. Biror belgi, holat, xususiyat va jarayonga asoslanish asosida obektlar nomlangani kabi ushbu obekt ham qushning qo'nishi asosida atalgan: *qush+qo'ndi* > *qush qo'ndi* > *qush qo'ndi* > **Qushqo'ndi**. Gapga teng bo'lgan ushbu predikativ birikma obektning nomiga ko'chgan.

Agar mamlakatimizning hamma yerida odamlarning, shuningdek, qushlarning yashashiga cheksiz imkoniyatlari borligini hisobga olinsa, u holda mazkur farazning xalq etimologiyasi ekanligi ayon bo'ladi.

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988.180-бет.

² Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969. с.464.

³ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. с.49.

2. Toponim ikki ma'noli qismdan iborat: *qush*, *qundi*. Mana shu ma'noli qismlar apellyativ leksika tarkibida o'zgacha shaklda bo'lgan: *qo'sh*, *o'ndi*. Agar XX asrning 50-yillarigacha ekin maydonlari qo'l kuchi va ho'kiz qo'shilgan qo'sh bilan haydalganligini hisobga olsak, yerni bahorda yumshatib haydash uchun navbatga turganlardan biriga navbat kelsa, ular o'zaro *qo'sh o'ndi* deyishgan.

Ular obektlarga nom berish zaruriyati va toponimlashuv jarayoni natijasida fonetik o'zgarishlarga uchrab, toponimga ko'chgan: *qo'sh+o'ndi* > *qo'sh o'ndi* > *qo'sh qundi* > *qo'sh qo'ndi* > **Qo'shqo'ndi**. Uning tarkibidagi qo'sh so'zi XU1 asrdagi toponimlarda ham qo'llanganligi manbalarda berilgan¹. Toponimning bunday holga kelishi uchun quyidagi fonetik va tabiiy jarayonlar amalda bo'lgan fonetik jarayonlar:

1) ikki so'z o'rtasida q undoshi orttirilgan: *qo'sh o'ndi* > *qush qo'ndi*. Natijada, undoshlarga xos bo'lgan assimlyasiya hodisasi ro'y bergan²;

2) ikki so'zning birikishi tufayli q undoshi orttirilgani kabi birinchi ma'noli qismdagi o' unlisi u unlisiga almashgan: *o' > u*³. Turkiy tillarda bunday fonetik o'zgarish ro'y berishini G. I Ramstedt qayd etganligini E. V. Sevortyan maxsus ko'rsatib o'tgan⁴;

3) tabiiy sharoit - bunga sabab mazkur obektning atrofida dehqonchilik qilish imkoniyati yaxshi bo'lgan. Kishilar traktor bo'lmagan oldingi vaqtda ikki xil usulda yerlarini shudgor qilishgan: a) bel degan asbob yordamida yerni yumshatib chiqish. Bu ish ancha qiyin va og'ir bo'lsa ham amalga oshirilgan; b) ot yoki ho'kizga qo'shilgan shudgor qilish asbobi - *qo'sh* bilan ekin maydonlarini yumshatishgan;

4) nutqda qo'llanuvchi *qo'sh o'ndi* predikativ birikmasidan e'tiborsizlik, shuningdek, ohangdoshlik tufayli shakliy jihatdan farqlanadigan *qo'sh qo'ndi* predikativ birikmasi hosil bo'lgan va unda toponimlashuv hodisasi tufayli obektning nomi shakllangan: *qo'sh o'ndi*

¹ Қаранг: Ўринбоев А., Бўриев О. Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. -Т., Фан, 1991. -54 б.

² Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004.80-бет.

³ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.15-бет.

⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М., Наука, 1974. с.26.

> *qo'sh qo'ndi* > *qush qo'ndi* > **Qushqo'ndi**. Talaffuz jarayonida toponimdagi ikki o' unlisidan birinchi unli u unlisiga o'tgan: o' > u¹.

Ushbu **Qushqo'ndi** toponimi joy nomlarining obrazli nomlanishiga misol bo'ladi. Hosil bo'lgan toponimga *qo'sh qo'ndi* predikativ birikmasi etimon hisoblanadi. Apellyativ leksikadagi *qo'sh qo'ndi*, ya'ni *yerni yumshatish asbobi bilan yerni shudgorlash jarayoni o'ndi, kuchaydi, oshdi* degan ma'nolardan faqat birinchi ma'nosi (o'nmoq) toponimning etimoniga ko'chgan.

QO'YLIQ // **Qo'yliq** (Tosh. sh. bozor, daha, mahalla) toponimining kelib chiqishi haqida ikki xil taxminiy fikr mavjud:

1. Uning shakllanishini muqaddaslashtirilgan **Qo'yliq ota** toponimiga nisbat berishadi. Qo'ylari ko'p bo'lgan kishi bu yerda qo'y boqqan. U vafot etgach, obekt uning nomi bilan nomlangan deyiladi. Bu xalq etimologiyasi. Sababi, toponimning shakllanishiga qo'y so'zi topoasos bo'lmaydi.

Mazkur toponim haqida H. Hasanov quyidagi fikrni aytadi: «*Toshkent chekkasidagi joy. Qo'y so'ziga dahli yo'q. «Quyilish – daryoning quyisi, tubi, tekis joyi»*. Haqiqatan ham shunday: Chirchiq daryosining qayirida, past yeridagi bu qishloq - «*quyilish*», «*pastlik*» ma'nosida atalib, so'ngra *qo'yliq* bo'lib ketgan»². Bunda dalillash ishonchli va aniq emas.

Chirchiq daryosi uning yonidan oqadi. Bu daryo **Qo'yliqning** yonidan quyilib oqqanday oqib o'tadi. Ushbu toponim toqqa nisbatan pastlikda joylashgan. Mana shu joylashish toponim uchun geografik omil vazifasini bajargan. So'z oldin *quyliq* tarzida bo'lgan, so'ngra u fonetik o'zgarishlarga uchrab, *quyi+lik* > *quyliq* > *qo'yliq* > *qo'yliq* > **Qo'yliq** shakliga kelib qolgan. Talaffuzdagi fonetik jarayon tufayli *u* unlisi *o'* unlisiga aylangan, *i* unlisi esa tushib, *-lik* topoformantining *-liq* shakli ham mavjud. Biroq ma'noda o'zgarish bo'lmagan: **Qo'yliq** joy nomi pastlikdagi, quyidagi, quyilikdagi kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Toponim ikki ma'noli qismdan iborat: *quyi, -liq*. Birinchi ma'noli qism *quyi* so'zi bo'lib, sifat so'z turkumiga oid, *-liq* topoformanti *-lik* affiksining bir varianti. *-li* formasining *-liq -lik, -lig* ko'rinishlari jaiubiy Qirg'iziston toponimlari tarkibida uchraydi, shuningdek, *-lik, -liq*

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., Наука, 1986.15-бет.

² Ҳасанов Х. Ер тили. -Т., Ўқитувчи, 1977.57-бет.

formantlari XIY-XY asrlarda ham qo‘llangan¹. Topoasos *quyi* so‘zi bo‘lgai uchun unga topoformant ham moslanib, -lik ko‘rinishidan -liq variatli holatga kelgan. *Quyi* topoasosga -lik (-liq) topoformanga qo‘shilishi bilan *quyilik* (yohud *quyliq*) so‘zi paydo bo‘lgan. Toponimik derivatsiya tufayli *quyliq* so‘zi joy nomi sifatida *qo‘yliq* holatiga kelgan: *quyi+lik* > *quyilik* > *quyliq* > **Quylik**. Talaffuz jarayonida o‘zak oxiridagi i tovushi tushib qolgan. *Kuyilik* so‘zi Qo‘yliq toponimi uchun etamon. Undagi *u* unlisining *o* unlisiga o‘tishi (*u* > *o*), *k* undoshining *q* undoshiga o‘tishi (*k* > *q*) hamda i unlisining tushib qolishi yasama so‘zda ro‘y bergan assimilyasiya hodisasi bilan bog‘liq. **Qo‘yliq** toponimini *qo‘y* so‘ziga bog‘lashning foydasi yo‘q. -liq qo‘shimchasining uchinchi ma‘nosi bilan bu toponim shakllangan². Bizningcha, bu toponim, uning hududidagi **Qo‘yluqota** degan mukaddas joy quyilikda joylashgani uchun ham shu tarzda nomlangan.

Qozoq toponimikasida ham *Kuylik*, *Kuyshgs* ko‘rishishqiagi toponimlar uchraydi³. Demak, bu joy nomining etimoni pastlikdagi, quyidagi (holi punkti ma‘nosini anglatuvchi *quyliq* ko‘rinishidagi so‘z hisoblanadi. *Quyilik* shakli vaqt o‘tishi bilan talaffuzdagi fonetik o‘zgarishlar va toponimik derivatsiya jarayonida **Qo‘yliq** shakliga kelib qolgan. Uning geografik joylashishi boshqa toponimlardan farqlovchi belgi.

QO‘NG‘IROT // **Qo‘ng‘irot** (QkR. t.; Xor. v. Hazorasp, Qo‘shko‘pir t. q.). Toponimga asos bo‘lgan qo‘ng‘ir so‘zi “qora-sariq rang” manosini ifodalaydi⁴. Mazkur so‘zga ot so‘zi qo‘shilgach (*qo‘ng‘ir+ot*), *qo‘ng‘irot* so‘zi yasalib, ushbu ma‘no otga ko‘chgan: *qora-sariq rangdagi ot*. Shu ma‘nodagi lug‘aviy asos etnonimga o‘tish va *qorasariq ot yetshshiradigan* yoki *minadigan qabila* nomini ifodalagan: *qo‘ng‘irot*. Keyinchalik etnonim shu qablna yashagan joyning nomini ifodalagani uchun toponimga ko‘chgan: *qo‘ngir+ot* > *ko‘ngir ot* > *qo‘ng‘irot* > **Qo‘ng‘irot**. Etnonimning etimoni qo‘ng‘ir ot birikmasi bo‘lsa, joy nomi uchun esa qo‘ng‘irot etnonim hisoblanadi.

¹ Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980.35-37-бетлар. Бафоев Б. Навоий асарлари тилида -чи, -чилик морфемалари // ЎТА. -Т., Фан, 1995. 2-сон. –Б. 18-25.

² Фуломов А., Тихонов А. -Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. 429-бет.

³ Абдраҳманов А. Топонимика және этимология. -Алматы, Ғылым, 1975. 31-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи том. -М., Рус тили, 1981.638-бет.

QO'G'AY // Qo'g'ay (Nam. v. Uchko'rg'on t.; Qash. v. Deh, t. q) - toponimi topoasos va topoformantdan iborat: *qo'g'a*, -y. “*Qo'g'a - ichi govak bo'lib, yumshoq, xo'l va quruqligida ham sinmaydigan, egiluvchan, poyasining qirralari kesimta shaklida bo'lgan ko'p yillik o'simlik. Undan bo'yincha, to'qum, arqon, ip va xurjunsimon asboblar yasalgan*”¹. Shunday o'simlik o'sadigan joyning nomi *qo'g'a* so'zining oxiriga y undoshini orttirib, qo'shish bilan hosil bo'lgan yasama so'zdan onomastik konversiya jarayoni tufayli shakllangan: *qo'g'a+-y > qo'g'ay > Qo'g'ay*. Toponimning etimoni *qo'g'a* so'ziga -y qo'shimchasini qo'shish bilan (*qo'g'a+-y*) hosil bo'lgan *qug'ay* yasama so'zi. Topoasosi *qo'g'a* so'zi bo'lgan toponimlar bir-biri bilan qiyoslansa, ular quyidagicha farqladi:

1. Namangan viloyatidagi Uchqo'rg'on tumanidagi obekt nomi *qo'g'a* so'ziga -y topoformanti qo'shilgach, toponimik derivatsiya jarayoni bilan shakllangan: *qo'g'a+~y > qo'g'ay > Qo'g'ay*.

2. Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanidagi obektlar esa *qo'g'a* so'ziga -li topoformanti va *buloq* indikatorini qo'shish bilan, shuningdek, toponimik derivatsiya hamda onomastik konversiya jarayonlari bilan nomlangan: *qo'g'a+-li > qo'g'ali > Qo'g'ali; qo'g'a + buloq > qo'g'a buloq > qo'g'abuloq > Qo'g'abuloq*. Birinchi toponim *qo'g'a* o'simligi bor joy ma'nosini beradi. Uning etimoni *qo'g'ay* shaklidagi yasama so'z. Ikkinchi toponim *qo'g'a* o'simligi o'sgan *buloq* ma'nosini ifodalab, *qo'g'a buloq* birikmasi uning etimoni sanaladi.

G'

G'UZOR // G'uzor (Qashqadaryo v.t.) toponimining kelib chiqishi haqida quyidagi fikrlar bor:

1. Bu toponimning shakllanishi xalq vakillarining aytishicha, toponim joylashgan hududda *mard, tanti, g'ururli va orli* kishilar yashab kelishayotgani uchun *g'ururli orli* degan so'zlarning turli fonetik o'zgarishlarga uchrab, bir butun birikishidan hosil bo'lgan: *g'ururli+orli > g'urur+orli > g'urorli > g'uzorli > g'uzor > G'uzor*. Bu tahlildan ko'rinib turibdiki, taxmin ancha ishonchsiz.

2. Mazkur joy nomiga fors-tojikcha *guzar* (*guzashtan - o'tmoq*) fe'li asos bo'lgan. O'tmoq fe'li ma'nosidagi *guzashtan (> guzasht >*

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1988. 265-бет.

guzash > *guzar*) *soʻz(lar)i* toponim joylashgan hududdagi katta daryodan oʻtish joyi maʼnosini anglatadi. *Guzashtan* soʻzi oʻzbek va tojiklar yashaydigan hududda *guzash* > *guzar* > *gʻuzor* shakllarida fonetik oʻzgarishlarga uchrab, ushbu toponim uchun topoasos vazifasida kelgan. Bu fikrni M.Mirakmalov ham quyidagicha tarzda asoslab koʻrsatadi: “*Guzar – kechuv, suvdan oʻtadigan joy, dovon; shaharning gavjum joyi*”¹. *Guzar* soʻzi shevada “*Daryodan, soydan qayiqlar oʻtadigan joy; kechik*”, degan maʼnoda qoʻllanilganligi ham tabiiy holdir². Demak, fors-tojikcha *guzashtan* soʻzi ushbu toponimga topoasos boʻlguncha, xalq tilida turli fonetik oʻzgarishlarga (oʻzlashgan soʻzdagi -*an*, -*t* tovushlari birin-ketin tushgach, oʻzlashgan soʻzda talaffuzda *sh* > *r* fonetik oʻzgarishi roʻy bergan, yaʼni ikki tilning taʼsiri bilan nom uchun tanlangan soʻzda tovush oʻzgarishiga) uchrab quyidagi holatga kelib qolgan: *guzashtan* > *guzasht* > *guzash* > *guzar* > *gʻuzor* > **Gʻuzor**.

3. Toponimga asos boʻlgan *guzar* soʻzini N.Oxunov *mahalla* maʼnosidagi soʻz deb taʼbirlagan³. Bu maʼno daryo va soylik uzoq boʻlgan hududlarda qoʻllanilgan *guzar* soʻzida oʻz ifodasini topganki, bu maʼno “Oʻzbek tilining izohli lugʻatida shu soʻzning toʻrtta maʼnosidan biri sifatida bu tarzda berilgan: “1. *Qishloq yoki mahallalarning chorrahalarida joylashgan, choyxonalari, qassoblik, baqqollik kabi doʻkonlari boʻlgan obod, gavjum joy*. 2. *folk*. Yoʻl. *Qalmoqlar yurtiga guzarim tushdi*. «Alpomish». 3. *shv*. *Daryodan, soydan qayiqlar oʻtadigan joy; kechik*. 4. *map*. *Buxoro xonligida: mahalla*”⁴. Bizningcha, mazkur maʼnolar toponimning shakllanishiga maʼlum darajada turtki bergan.

4. Joy nomi uchun topoasos boʻlgan *guzar* soʻzining uchinchi maʼnosidan anglashilib turibdiki, “*Daryodan, soydan qayiqlar oʻtadigan joy; kechik*” maʼnosi dialektal maʼno deb koʻrsatilgan.

Agar *guzar* soʻzi bugungi kundja mahalla maʼnosida ishlatilgan boʻlsa, unda shu soʻzning oʻtish, kechuv joyi maʼnosi arxaiklashgan boʻlishi ham tabiiy hol. Mahalla, mahalla markazi ham *guzar* soʻzi bilan atalishiga yana bir asos kishilar mahalla markazidan oʻtishib, oʻz

¹ Миракмалов М. Халқ табиий географик терминлари. Т., Фан ва технологиялар, 2009. 146-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 517-бет.

³ Охунов Н. Жой номлари таъбири. Т., Ўзбекистон, 1994. 15-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 517-бет.

uylariga borishgan yoki boshqa hududga ketishgan. Unda *guzar* soʻzi *ham mahalla; ham oʻtish joyi, kechik* maʼnolarini anglatishini hisobga olish lozim.

Bizningcha, birinchi taxmin xalqona etimologiyaga asoslangan tahlil edi. Kishilar toponimning maʼnosini oʻzlaricha tushuntirishga harakat qilishning oqibatida shu taxmin shakllangan. Ikkinchi va uchinchi taxminlarda toponimning kelib chiqishiga yoʻnalish bor, lekin toʻrtinchi taxmin esa toponimning etimologik tahlilida oʻziga xos ilmiy mukammallikka ega toponimik tahlil namunasidir.

Toponim daryodan oʻtish joyini anglatishi bilan oʻzining gidronimik xususiyatini namoyish qilgan, yaʼni bu joy nomi gidrotoponimlardan biridir. Uchinchi taxminda esa topoasos boʻlgan *guzar* soʻzining koʻproq *mahalla* maʼnosini anglatishi, baʼzan esa *oʻtish joyi* maʼno nozikligini bildirishi ifodalangan. Bunda soʻzning shevaga xos dialektal maʼnosi *arxaik* maʼno (“*oʻtish joyi*”) boʻlib qolgan. Biroq mana shu maʼno toponimning asil toponimik maʼnosi ekanligini sezish qiyin emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Абдрахманов А. Топонимика жане этимология. -Алматм, Ыльь, 1975.-208 с.

Абдрахманов А. А. (Алма-Ата) Актуалные проблемы тюркской топонимики // ОУ. -Т., 1989.-С. 15-16.

Абдрахманов А. А. Этимологическое исследование некоторы этнонимов общих для узбекского и казахского народов // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизах, 1985. -С. 20-21.

Абдрахманов А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана // Тюрская ономастика. -Алма-Ата, Наука, 1984.-С. 120-130.

Абдумуратов К. А. Почему так названо? (На материале Каракалпакской топонимии) -Нукус, 1970. -129 с.

Абдурахмонов А., Махматмуродов Ш. Ургут 100 минг ёшда. -С, Зарафшон, 1993.

Абдурахмонов Д. Бешкент район топонимикаси // О‘збек шевалари лексикаси. -Т., Фан, 1966. -Б. 383-401.

Абдурахмонов Н. Қадимги туркий тил. -Т., Ўқитувчи, 1989. -150 б.

Абдуллаев Р. Термиз атамаси хақида // -Термиз университети газетаси. 2002 йил 19-март.

Абдуллаев Ф. Этимология бўйича кузатишлар // Ўзбек халқ ижоди. -Т.,Фан, 1967.-Б. 154-161.

Абу Тоҳирхожа. Самария//Мерос. -Т.Дамалак, 1991. -Б. 5-81.

Агеева Р. А. Происхождение имен рек и озер. М. Наука, 1985. -142 с.

Адилов М., Пашајев А. Азарбајчан ономастикаси.-Баку, 1987.88 с.

Айтмуратов Д. Тюрские этнонимы. -Нукус, Каракалпакстан, 1986. -200 с.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Том II.-Т.,Фан, 1983.-644 б.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Том III.-Т.,Фан, 1984.-624 б.

АлишерНавоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Том IV. -Т., Фан, 1985. -635 б.

Алмаматов М. Тил тарихи дарсларида топонимик

материаллардан фойдаланиш // Ўзбек тили ва адабиёти таълими. 2002 йил. 6-сон.-Б. 12-15.

Аслонов А. Шофиркон тумани гидронимлари // ЎТА. -Т.,Фан, 2000.-Б.35-37.

Атажонова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луг‘авий асослари. ФФНА. -Т., 1996. -27 б.

Атаниязов С. Туркменистанмы топонимияси. -Ашигабад., Ўлим, 1981.-224 с.

Аттухфатуз закияту филлуғатит Туркия. -Т., Фан, 1968. -278 б.

Ахманова Г. И., Данхинова И. А. Атрибутивное отношение в топонимической системе англоязычных стран II ВЯ. 1970. №6. -С. 79-83.

Ахманова О. С, Мелчук И. А., Падучева Э. В., Фрумкина ИИ. М. О точных методах исследования языка. -М., Издательство Московского университета, 1961. 162 с.

Ахмедова А. Нега Турон деб аталади?//Турон тарихи. -Т., 1992. 1-сон.—Б. 5-6.

Ахмедов Т. М. О древнесемантических реликтах аг//ак, гара// кара и сары в тюркских топонимах // ОУ. -Т., Ўқитувчи, 1987. -С. 23-24.

Ахунов Н. Особенности топонимов типа прилагательное + существительное // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизах, 1985. -С. 26-27.

Байчоров С. Я. Этимология этнонима ас // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Ўлым, 1990. -С.279-289.

Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. -М., 1962. -1189 с.

Баскаков Н. А. Проблемы языкознания в журнале -"TURK D1L1" (1960-1970) // ВЯ. № 6. 1970. -С. 105-110.

Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. -Т.,Фан, 1983.-157 б.

Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. -Т., Фан, 1991. -152 б.

Бафоев Б. Кўл сўзининг маънолари ва тарихи // ЎТА. -Т., Фан, 1992.2-сон. -Б. 17-19.

Бафосв Б. Навоий асарлари тилида -чи, -чилик морфемалари // ЎТА. -Т., Фан, 1995. 2-сон. -Б. 18-25.

Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни // ЎТА. -Т, Фан, 2004. 4-сон. -Б. 67-71.

Бегматов Э. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир // ЎТА. -Т., Фан, 1965. 3-сон.-Б. 53-58.

Бегматов Э., Жумаев А., Сатторов Г. Ўзбек ономастик терминологияси ва уни нормалаш проблемалари // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. -Т., Фан, 1986. -Б.8-10.

Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. -Т., Фан, 1997. 3-сон. -Б. 3-9.

Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. -Т., Фан, 1997. 4-сон. -Б. 7-9.

Бегматов Э. Жой номлари - маънавият кўзгуси. -Т., Ма'навият, 1998. -64 б.

Бекмухамедов Х. Ю. Тарих терминлари изоҳли луғ'ати. -Т., Ўқитувчи, 1977. -184 б.

Бектасова В. К. (Алма-Ата) Словообразовательная структура топонимов Северной зонк центрального Казахстана // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джиззах, 1985. -С. 32-33.

Белецкий А. А. Принципы этимологического исследования (на материале греческого языка). Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. -Киев, 1950. -247 с.

Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). -Киев, Издательство Киевского университета, 1972.-208 с.

Битанова А. С. Глагольные конструкции в казахской топонимике Кустанайской области // Питание ономастики. -Киев, 1965. -С. 234-236.

Благова Г. Ф. В. В. Радлов и изучение топонимии Сибири // Развитие и методов топонимических исследований. -М.,Наука. 1970. -С.80-90.

Бобур Заһриддин Мухаммад. Бобурнома. -Т.,1960. -512 б.

Болотов В. И. Теория имен собственных. -Т., -98 с.

Бо'риев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида марказий Осиё. -Т., О'збекистон, 1997. -166 б.

Валдман К. Н. Нерегулярные фонетические изменения топонимов и принцип экономии // Вестник ЛГУ. 1976. № 20. -С. 47-52.

Варбот Ж. Ж. О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // Этимология. -М., 1963. -С. 194-212.

Введенская Л. А., Колесников Н. П. Этимология и ее виды. - Ростов. Изд. Ростовского ун-та. 1986. -120 с.

Вержбовский А. А. Основы всеобщей этимологической грамматики языков земли. -Минск, Наука и техника. 1969. -694 с.

Веселов П. В. Терминология. Стандартизация терминов // - Русская реч. Н 3. -М., Наука, 1969. -С. 67-71.

Виноградов В. В. Историко-этимологические заметки // Этимология. -М., 1963. -О. 85-109.

Воронин С. В. Этимология и фоносемантика (на материале тюркских и некоторых других языков) // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. -С. 62-70.

Гавлова Э. К методам этимологических исследований // Международный симпозиум по проблемам этимологии исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. - М., Наука, 1984. -С. 6.

Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. -М., Наука, 1975.-304 с.

Гарипов Т. М. (Уфа) К изучению тюркских названий населенных пунктов Башкирии // ОВ. -М., Наука, 1980. -С. 97-101.

Гарипова Ф. Г. Исследования по гидронимии Татарстана. -М., Наука, 1991. -294 с.

Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - Душанбе, Ирфон, 1989. 1-том. -374 с.

Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. -Душанбе, Ирфон, 1989. 2 том. -480 с.

Гелдиханов М. Местные географические термины Туркменистана. АКД. -Баку, 1973. -23 с.

Головин И. В. Принципы определения ценности лингвистических исследований // Методологические проблемы общественных и гуманитарных наук. -М., Наука, 1981. -С. 58-71.

Головина Э. Д. О характере номинации в микропонимике // - ВТ. № 5. -Свердловск. 1971. -С. 99-120.

Горнунг Б. В. О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании // ВЯ. -М, Наука, 1952. Н 4. - С. 20-38.

Гулямов А. Г, Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. часть первая. Словообразующие аффиксы имен. АДД. -Т., 1955. -50 с.

Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке // Научные труды. Выпуск 268. Языкознание и литературоведение. -Т., 1964. -С. 15-22.

Гулямов А.Г. Об аффиксе -лик в узбекском языке // Научные труды Выпуск 260. Языкознание. -Т.,1964. -С. 50-57.

Гулямов А.Г. Об одной этимологической неточности // сб.Этимология.Вга.18.Изд-во МГУ. -М.,1970. -С. 76-79.

Дадабоев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Т., Фан, 1990. -213 с.

Дадабоев Н. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. -Т., 2003. -239 б.

Данчинова И. А. Методология и методика синхронического изучения топонимических систем. АДД. -М., Изд. Московского университета, 1983. -25 с.

Дамдинсурен Ц., Лувсандендев А. Орос монгол тол (русско-монгольский словарь). Улаанбаатар, 1982. 840 бет.

Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар (Тайм сокровенных наименований). Душанбе, Ирфон, 1989. -224 с.

Джанузаков Т. Дж. Материалы древней топонимии Казахстана как база этимологических исследований // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Илм, 1990. -С. 295-301.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. -Т.,Фан, 1991.-220 с.

Дмитриев Л. В. Некоторые тюркские этимологии // Языки народов Сибири. Кемерово, 1979. Вып. 3. -С. 37-46.

Добродомов И. Г. Улу(г)бий // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. -С. 302-306.

Додмхудоев Р. Х. Памирская микротопонимия. -Душанбе, 1975. -160 с.

Донидзе Г. И. Глагольные топонимии в тюркских языках // ТВ. Новые исследования. -М., Наука, 1964. -С. 45-48.

Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.-Т., 1968.-98 б.

Дорошевский В. Диалектология и сравнительно-исторический метод языкознания //ВЯ. -М.,Наука, 1956. № 5. -С. 68-73.

Древнетюркский словарь. -Л., Наука, 1969.-676 с.

Дулзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения // ВЯ. -М.,1959. № 4. -

С.37-48.

Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма. ДД. -Т., 1986. -294 с.

Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясалиши // ЎТА.-Т., Фан, 1965. 5-сон. -Б. 75-82.

Дўсимов З. Топонимлардаги фонетик ходисалар // ЎТА. -Т., 1970. -Б.80.

Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т., Ўқитувчи, 1977. -174 б.

Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир // ЎТА. - Т.,Фан, 1980. -Б.44-48.

Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик тамойиллари //ЎТА. -Т., Фан, 1984. 4-сон.-Б. 12-15.

Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик тамойиллари // ЎТА. -Т., Фан, 1985. 2-сон. -Б. 33-37.

Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Т., Фан, 1985. -104 б.

Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сири. -Хива, Хоразм Маъмун Академияси, 2001.-52 б.

Дўсимов З., ТиллаеваМ. Топонимика асослари.-Т., 2002. -88 б.

Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т., Ўқитувчи, 1994. - 312 с.

Жанузаков Т. Д. Некоторые аспекты теории и методики ономастических исследований в тюркских языках // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985.-С. 33-34.

Жанузаков Т. Д. Состояние и перспективы развития казахской ономастики // Тюркское языкознание. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. -Т., Фан, 1985. -С. 351-355.

Жилкубаева А. Семантическое поле слова ас 'пиша' в тюркских язжуах // Проблемы этимологии тюркских язмков. -Алма-Ата, Гылым, 1990. -С. 310-313.

Жучкевич В. А. О методологии топонимических исследований // Ономастика Поволжья, вып.1. -Ульяновск, 1969. -С. 17-22.

Жучкевич В. А. Общие и региональные географические закономерности топонимики. АДД. -Минск, 1970. -35 с.

Жучкевич В. А. Общая топонимика. -Минск, Высшэйшая школа, 1980. -288 с.

Жо'раев М. О'збек халқ эртақларида "сеһрли" рақамлар.-Т., Фан, 1991.-152 б.

Жо'раев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. -Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. -125 б.

Закиров А. А. Топонимия Джизакской области Узбекской - ССР.АҚД.-М, 1991. 20 с.

Зейналов Ф. Р., Новрузов М. Д. Об этимологии слова altun // СТ.№ 5. -Баку, 1984. -С.45-50.

Зинин С. И. Микротопонимия Тошкента // Обществениме науки в Узбекистан. -Т., 1967, №7, с.55-57.

Зинин С. И. Микротопонимия колхоза Свердлова Аккурганского района. Ташкентской области // -Т.,Наушные труды ТашГУ, 1973. Вш. 449, с. 143-152.

Зинин С. И. Основные этапы становления микротопонимии Ташкента // Топонимика в региональных географических исследованиях. -М., 1984, с.83-85.

Имя нарицательное и собственное. -М., Наука,1978. -207 с.

Имя-этнос-история. М.,1989. -202 с.

Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. -Фрунзе, Мектеп, 1977.-150 с.

Ишодов М.Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. Т., Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. 114 бет.

Ишаев А. Манг'ит со'зининг этимологияси ҳақида // ЎТА. -Т., Фан, 1958. 2-сон. -Б. 63-65.

Ишбердин Э. Ф. Принципы номинации и этимологизации слов, относящихся к флоре и фауне // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, ИЫЛМ, 1990. -С. 337-341.

Йо'лдошев Р. "Илонли" этнотопоними то'ғ'рисида // О'ТА. -Т., Фан, 2001. 6 сон.-Б. 62-63.

Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гшш, 1990. -С. 5-25.

Кадырова Ш. М. Микротопонимы Ташкента. АҚД. -Т.1970.-28 с.

Камалидқинов Ш. С. «Китаб алансаб» абу Са'да Абдалкарима ибн Мухаммад ас-Сам'ани как источник по истории и истории

култур Средней Азии. -Т.,Фан,1993. -183 с.

Камалиддинов Ш. С.Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. - Т., О'збекистон, 1996. -422 с.

Камолиддин Шамсиддин. Қадимий исмлардан ясалган жой номлари // ЎТА. 2003 йил. 2-сон. -Б.45-51.

Караев С. К. К этимологии слов "Шибир" и "Сибир". Общество науки в Узбекистане. -Т., Фан, 1966. №7. -С.72-75.

Караев С. К. Топонимия Узбекистана. -Т.,Фан, 1991.-130 с.

Караев С. К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. -Т., 1998.-50 с.

Караев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем. Т., Турон замин зиё, 2015. 498 с.

Каримов И. О'збекистон XXI аср бо'сағ'асида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., О'збекистон, 1997.-326 б.

Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йо'қ. Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. -31 б.

Каримова Л. Ба'зи топонимларнинг этимологиясига доир // Научные труды ТашГУ. -Т., 1976. 501-сон. -Б. 117-120.

Каримова Л. О'збек тилида топонимларнинг о'рганилиши. Т., Фан,1982.-96 б.

Карпенко Ю. А. О синхронической топонимике // ПТ. -М., 1964. -С.45-57.

Карпенко Ю. А. История этимологического метода в отечественной топонимике // Развитие методов топонимических исследований. -М., Наука, 1970. -С.9-19.

Керимбаев Э. А. Этнокультурный основы номинации и функционирования казахских собственных имен. АДД. -Алма-Ата, 1992. -61 с.

Киргизско-русский словарь. 1 т. (А-К). -М, 1965. -504 с.

Киргизско-русский словарь. 2 т. -М., 1985. -476 с.

Клевцова С. Д. Русско-персидский словарь. -М., Русский язж, 1982.-901 с.

Клепикова Г. П. К проблеме использования данных лингвистической географии в историко-этимологических исследованиях // Международный симпозиум по проблемам этимологии,

исторической лексикологии и лексикографии. Тезис докладов. - М., Наука, 1984. -С. 15-16.

Ковалева Н. Б. К вопросу о принципах номинации в топонимике // ВТ. Н 5. -Свердловск, 1971. -С.133-136.

Койшубаев Э. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-ата, 1974.

Койшубаев Э. Словар топонимов Казахстана (на казахском языке). -Алма-Ата, Мектеп, 1985. -256 с.

Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. Вш. 3. -М., Наука, 1963. -С. 171-175.

Коскинен А. А. Статистическое исследование топонимии острова Пасхи // Топонимика Востока. -М., Наука, 1969. -С. 202-205.

Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. -Фрунзе, Илим, 1980.-172 с.

Кононов А. Н. Способм и термины определения стран света у тюркских народов // ТС. 1974. -М., Наука, 1978. -С. 72-89.

Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках //ТС. 1975. -М., Наука, 1978. -С. 159-179.

Кононов А. Н. Актуальные проблемы тюркского языкознания // ВЯ.-М., 1984.№6.-С.3-13.

Кубрякова К. С. О понятиях синхронии и диахронии // ВЯ. -М., Наука, 1968. № 3. -С. 45-52.

Курбанов А. Вопросы Азербайджанской ономастики. - Бакк 1986. 78 с.

Латипов Ж. Топонимларнинг ясалиши // ЎТА. -Т., Фан, 1974. 2-сон.-Б. 84-85.

Латипов Ж. Марг'илон шаҳри ва унинг атрофи топонимияси. ФФНД. -Т, 1975.-219 б.

Лаушюте Ю. Рол экстралингвистических факторов в этимологии // Международнга симпозиум по проблемам этимологии исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. -М., Наука, 1984. -С.21- 22.

Леонтев А. А. Психологическая структура // Семантическая структура слова. -М., Наука, 1971. -С. 7-18.

Лингвистический энциклопедический словарь (А-Я). -М., Советская энциклопедия, 1990. 684 с.

Литвин И. П. О некоторых особенностях функционирования

топонимов в обществе // Топонимия и общество.-М.,Наука,1989.-С.120- 124.

Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. -М., Русский язык, 1977.-351 с.

Лвов А. С. Об учете вспомогательных приемов при этимологизировании // Этимология - 1967. -М, Наука, 1969.-С. 180-191.

Майдонова Л. М. Процесс номинации и номинативный варианты // ВТ. Н 6. -Свердловск, 1971. -С. 23-34.

Маллицкий Н. Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. -Т., G'. G'улом номидаги адабиёт ва сан'ат нашриёти. 1996. -24 б.

Мамедов М. А. О географическом названии Тебриз // Известия АН Азерб. ССР. Серия литер., язмка и искусства. -Баку, 1974. -С. 72-74.

Мамедов Н. Г. О номинации орографических об'ектов // ОУ. -Т., О'қитувши, 1987. -С. 44-45.

Материалы конференции о проблемах Азербайджанской ономастики. -Баку, 1987. 334 с.

Материалы научно-теоретической конференции, посвященной проблемам азербайджанской Азербайджанской ономастики. -Баку, 1988. 308 с.

Матвеев А. К. Значение принципа семантической мотивированности для этимологизации субстратных топонимов // Этимология - 1967. -М.,Наука, 1969.-С.192-199.

Матвеев А. К. Взаимодействие языков и методы топонимических исследований // ВЯ. Н 3.1970. -С.76-83.

Matg'озиев А. Qадимги туркий тилга хос лексик элементлар // ЎТА. -Т.,Фан,1976. -Б.58-63.

Махмуд Кошгарий. Девону луг'отит турк. Уш томлик. 1 т. -Т., Фан, 1960.-500 б.

Махмуд Кошг'арий. Девону луг'отит турк. Уш томлик. II т. -Т., Фан, 1961.-428 б.

Махмуд Кошг'арий. Девону луг'отит турк. Уш томлик. III том. -Т., Фан, 1963.-464 б.

Махмуд Кошгарий. Девону луг'отит турк. Индекс луг'ат. -Т., Фан, 1967.-544 б.

Махмудов Q. Ахмад Югнакийнинг "Нибат ул-нақойиқ" асари ҳақида. -Т., Фан, 1972. -300 б.

- Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. -Т., Фан, 1990. -226 б.
- Маҳмудов Қ. О'збек тилининг тарихий фонетикаси. -Т., Ижод дунёси, 2004. -102 б.
- Методн топонимических исследований.-Свердловск,1983.-135 с.
- Мирзо Улуг'бек. То'рт улус тарихи. -Т.,Cho'лпон, 1994.-351 б.
- Миртожиев М. М. -Тошкент со'зининг ма'носи // Шарк юлдузи. 2-сон. 1981.-Б. 237-238.
- Миртожиев М. Номлар ҳақида о'йлар. Жой тарихини англатсин // Тошкент оқшоми. 1990 йил 25 сентябр.
- Миртожиев М. М. О'збек тили фонетикаси.-Т., Университети, 1991. -88 б.
- Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. -Т., О'збекистон, 1992.-110 б.
- Миртожиев М. Ажра-, айир-, айил- фе'ллари генезиси ва улар уяси // ЎТА. -Т., Фан, 2000. 1-сон. -Б.60-63.
- Миракмалов М. Т. Место народных географических терминов формирования по физической географии. АКД. -Т., 1998.-22 с.
- Моисеев Б. А. Синонимические группы диалектных слов (варианты названий) // Вопросы теории и методики русского языка. -Ульяновск, 1969. -С. 74-78.
- Мокиенко В. М. Закон "относительной негативности" и региональная топонимика // ВТ. Н5. Свердловск, 1971. -С.79-85.
- Молчанова О. Т. Структурно словообразовательное классификации географических имен // Языки и топонимия. -Томск, 1976. -С.184-192.
- Молчанова О. Т. Топонимический словарь горного Алтая. Горно - Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979. -398 с.
- Молчанова О. Т. Тюркских и монгольских исходных основ в географических именах Горного Алтая // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гшш, 1990. -С. 348-354.
- Моллазаде С. М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку: Маариф, 1979. 206 бет.
- Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. -М.,Мюл,1974. 382 с.
- Мурзаев Э. М. География в названиях. М., Наука, 1979. -166 с.
- Мурзаев Э. М. Аpellятив в топонимах Средней Азии // ОСА.

-Фрунзе, Илим, 1980.-С.198-211.

Мурзаев Э. М. Словар народных географических терминов. -М., Мисл, 1984.-654 с.

Мурзаев Э. М. Тюркская этнотопонимия // Этническая топонимика. -М., 1987. -С. 36-61.

Мусабекова Н. Ш. Этнолингвистический анализ тюркских гидронимов Азербайджана // Этническая топонимика. - М., 1987. -С. 69-77.

Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. -М., Наука, 1975. -358 с.

Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. -М., Наука, 1984. 228 с.

Мухатаева А. Ж. Народная и научная этимология этнографических топонимов в казахском эпосе // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, Гшш, 1990. - С. 355-359.

Муhammad ибн Мусо ал-Хоразмий. Математика, астрономия, география. Т.,Фан, 1983. -488 б.

Мухаммаджонов А. Хива атамасининг этимологияси haқида // ЎТА. -Т., Фан, 1997. -Б. 67-71.

Мухаммаджонов А. Бухоро шаҳри - 2500 ёшда (Археологик лавҳалар ва тарих) // -Т., Фан, 1998. -53 б.

Мухаммаджонов А. «Кармина» ёки «Кармана» топонимининг этимологияси haқида // ТошДУ хабарлари.-Т.,ТошДУ,1999.4-сон. - Б. 52- 55.

Мухаммаджонов А. «Даҳкат» ойқоимининг этимони ва «кат» субстрати // ЎТА. -Т.,Фан, 2000. 1-сон. -Б. 57-60.

Мухаммаджонов А. -Андижон - Сойбо'йи демакдир // Мозийдан садо. 2 (14). 2002. -Б. 44-45.

Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент. -Т., Шарк, 2002. -78 б.

Мухаммаджонов А. Айрим топонимлар семантикаси // ЎТА. -Т., Фан, 2004. 2-сон. 39-42-бетлар.

Мухаммаджонов А. «Калобод», «Калковуз», «Калос», «Миёнкол» гидронимлари ва «кал», «кол», «колот» субстратлари haқида // ЎТА. -Т., Фан, 2004. 5-сон. 43-47-бетлар.

Муhammad G'иёсуддин. G'иёс ул-луг'от. Жилд 1. - Душанбе, Адиб, 1987.-Ш)б.

Муhammad G'иёсуддин. G'иёс ул луг'от. Жилд ИИ. -Душанбе,

Адиб, 1988.-416 б.

Найимов С. Н. Бухоро области топонимияси. -Т., 1984. -24 б.

Найимов С. Н. Бухоро вилояти жой номларининг қисқаша изоҳли луг‘ати. -Бухоро,1997. -63 б.

Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос.-Т., Камалак,1991.-Б.82-174.

Нафасов Т. Қашқадарё област топонимлари. ҚД. -Т.,1968.-301 б.

Нафасов Т. Об‘ектларнинг номланишига доир // О‘збек тилшунослиги масалалари. -Қарши-Тошкент, 1976. -Б.56-59.

Нафасов Т. Жили компонентли гидронимлар // ЎТА. 1988. 5-сон. -Б. 43-45.

Нафасов Т. О‘збекистон топонимикаси. Махсус курс программаси. -Т.,1988. -22 б.

Нафасов Т. О‘збекистон топонимларининг изоҳли луг‘ати. -Т., О‘қитувчи, 1988. -288 б.

Нафасов Т. О‘збек номномаси. Қарши, Насаф, 1993. -154 б.

Нафасов Т.Синоз этимологиясини биласизми? // Тил ва адабиёт та‘лими.2012.3-сон.44-бет.

Не‘матов Н. О‘збек тили тарихий фонетикаси. -Т., О‘қитувчи,1992.-92 б.

Никонов В. А. Пути топонимического исследования // ПТ. -М., Наука, 1964. -С. 58-87.

Никонов В. А. Введение в топонимику. -М., Наука,1965. -178 с.

Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. -М, Мысл, 1966.-510 с.

Никонов В. А. Научное значение микропонимии // Микропонимия. -М., Издательство Московского университета, 1967. -С. 5-14.

Никонов В. А. Фоностатистические схемы гидронимии Уганди // Топонимика Востока. -М., Наука, 1969. -С.50-63.

Нуржонов К., Хо‘жаниёзов Г‘. Амударё. Т., Абу Али Ибн Сино номидаги Тиббиёт нашриёти, 2004. 150 бет.

Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. -М., Наука, 1973. -318 с.

Олгович С. И. Этимология и орфография. -Томск, Издательство Томского университета, 1984. -200 б.

Ономастика Востока.-М.,Наука,1960. -286 с.

Ономастика и норма. -М, Наука, 1976.-256 с.

Ономастика Калмккии. -Элиста, 1983. -148 с.

- Ономастика Узбекистана. -Т., О‘қитувчи, 1987. -92 с.
- Ономастика Узбекистана. -Т., О‘қитувчи, 1989. -208 с.
- Оразов М. Исторический принцип этимологических исследований в казахском языке // Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, «Гылым»,1990.-С.122-126.
- Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари. -Т.,Фан, 1997. -128 б.
- Отажонова А. Хоразм этнотопонимлар ва уларнинг луг‘авий асослари. НДА. Т.,1997. -24 б.
- Откупшиков Ю. В. Диалектный материал и этимологии // Международный симпозиум по проблемам этимологии исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. - М., Наука, 1984. -С. 38-39.
- Охунов Н. Особенности топонимов типа "прилагательное +существительное" // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С. 26-27.
- Охунов Н. Топонимлардаги бинар оппозиция hodisasi // ЎТА. 1986. 2-сон.-Б. 57-60.
- Охунов Н., Бозоров О. Формообразующие аффиксы как компоненты топонимии Узбекистана и Азербайджана // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. -Баку. 1987. -С. 132-135.
- Охунов Н. Словообразующие аффиксы как топоформанты топонимии Узбекистана и Азербайджана // Азербайджан ономастикаси масалалари. П.-Баку, 1988. -С. 194-196.
- Охунов Н. Тил ва жой номлари.-Т.,О‘збекистон,1988.-24 б.
- Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Т., Фан, 1989.-56 б.
- Охунов Н. Жой номлари та’бири. Т., О‘збекистон, 1994. -86 б.
- Охунов Н. Фарг‘она водийси этноойконимлари // |ТА. -Т., Фан, 2000. 1-сон.-Б. 20-23.
- Охунов Н. Этноойконимларнинг ясаилиши // Тил ва адабиёт та’лими. 2000. 4-сон. -Б. 38-43.
- Охунов Н. “Ёв”, “Урганжи”, “Унгут” топонимларининг этимологик таҳлили // Тил ва адабиёт та’лими.2012.5-сон.43-бет.
- Панцер Б. Этимологии и деривация: проблема разграничения // Международный симпозиум по проблемам этимологии исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. -М., Наука, 1984. -С. 39- 40.

- Персидско-русский словарь. М., 1960. -668 с.
- Пизани В. Этимология (История-проблемы-метод). Перевод с италянского Д. Э. Розенталя. -М., Наука, 1956. -188 с.
- Подолская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. -М., Наука, 1988. -188 с.
- Подолская Н. В. Проблемы ономастического словообразования // ВЯ. -М, Наука, 1990. №3. -С. 40-53.
- Попов А. И. Об историческом методе в топонимических исследованиях // Развитие методов топонимических исследований. -М., Наука, 1970. -С. 25-38.
- Поспелов Э. М. Математико-статистические методы в топонимике // Вопросы географии. Сборник 70. -М., Наука, 1966. -С. 38-46.
- Поспелов Э. М. Топонимика в школьной географии. -М., Просвещение, 1981. -142 с.
- Поспелов Э. М. Школьный топонимический словарь. -М., 1988. 224 с. Принципы топонимики. -М., Наука, 1964. -151 с.
- Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата, ГИЛШ, 1990. -400 с.
- Проблемы Азербайджанской ономастики. ИИ. -Баку, 1988. 308 с.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 1 т. Часть 1. -Санкт-Петербург. 1893. -982 с.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 1 т. Часть 2. -Санкт-Петербург, 1893. -1914 с.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 2 т. Часть 1. -Санкт-Петербург, 1899. -1052 с.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 2 т. Часть 1. -Санкт-Петербург, 1905.-1260 с.
- Развитие методов топонимических исследований. -М., Наука, 1970.-112 с.
- Рамазанова М. Н. О цветовом и нецветовом значении формантов ак и кара в ойконимии Ташкентской области // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985.-С. 8-9.
- Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд // СТ. 1973. 4-сон. ~ (С. 43-50).
- Рахматов Телман. Топонимия города Самарканда и эго

окрестностей. АКД. М.,1973. -31 с.

Раҳматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. О‘збек тилининг қисқа этимологик луг‘ати. Биринчи қисм (унли билан бошланадиган туркий со‘злар).-Т., Университет, 1997. -128 б.

Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. О‘збек тилининг қисқа этимологик луг‘ати. Иккинчи қисм (б-й ундошлари билан бошланадиган туркий со‘злар). -Т., Университет, 1998. -108 б.

Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. О‘збек тилининг қисқа этимологик луг‘ати. Учинчи қисм (к-т ундошлари билан бошланадиган туркий со‘злар). -Т., Университет, 1999. -142 б.

Раҳматуллаев Ш. О‘збек тилининг қисқа этимологик луг‘ати. То‘ртинчи қисм. -Т., Университет, 1999. -144 б.

Раҳматуллаев Ш. О‘збек тилининг этимологик луг‘ати. -Т., Университет, 2000. -600 б.

Раҳматуллаев Ш. О‘збек тили луг‘атиинг туркий қатлами. -Т., Университет, 2001. -350 б.

Раҳматуллаев Ш. О‘збек тилининг этимологик луг‘ати. II (араб со‘злар ва улар билан ҳосилалар). -Т., Университет, 2003. -599 б.

Ризаев С. А. Статистическая структура лексики языка "Дивана" Хамзи Хакимзаде Ниязи .Т., Фан, 1989. -248 с.

Сатторов Г. Ф. Происхождение полисонома «Казан» // СТ. 1985. Н 5. -С. 34-43.

Сатторов У. Топонимик ривоятларнинг о‘зига хос хусусиятлари // ЎТА. -Т.. Фан, 2000. 6-сон. -Б.36-39.

Са‘дуллаев А. Қадимги О‘збекистон илк ёзма манбаларда. -Т., О‘қитувчи, 1996.-110 б.

Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Обветюркские и межтюркские основы на гласные. -М, Наука, 1974.-767 с.

Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". -М., Наука,1978.-350 с.

Севортян Э. В. Этимологической словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г", "Д". -М, Наука, 1980.-395 с.

Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "И". -М- Наука, 1989. -292 с.

Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названия // Нб. -М., Наука, 1959. -С. 36-50.

Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М, Наука, 1986. -300 с.

Собиров О. Достонларда халқ эстетик идеалининг акс этилиши // По'лкан шоир. -Т., Фан, 1976. -Б. 100-105.

Содиқова М. Қора со'зи ва унинг ма'нолари // ТМ. -Т., 1960. -Б. 24-31.

Сталтмане В. Обзор диссертационных работ по советской ономастике (1947-1972гг.) // Ономастика и норма. -М., Наука, 1976.-С226- 245.

Старостин Б. А. Некоторые методологические проблемы теории собственных имен. // Имя нарицательное и собственное. - М.,Наука,1978. -С. 34-42.

Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. -М., Наука, 1975.-312 с.

Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. -Самарканд-Ташкент, 2000. -543 с.

Султанев О. А. Принципы номинации в казахской топонимике Кокшетавской области // ВТ. Свердловск, 1978. -С. 62-72.

Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. -М., Наука, 1969. -188 с.

Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. -М., Наука, 1973.-366 с. 285.

Суперанская А. В. Лингвистический аспект ономастических исследований // ВО. Ш. -Самарканд, СамГУ, 1976. -С. 5-12.

Суперанская А. В. Апелляция - онома // Имя нарицательное и собственное. -М., Наука, 1978. -С. 5-33.

Суперанская А. В. Что такое топонимика? -М.,Наука, 1985.-176 с.

Суперанская А. В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований II Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С 10-11.

Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подолская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. -М, Наука, 1986. -256 с.

Супрун А. Э. Системность лексики и этимология // Этимология - 1967. -М., Наука, 1969. -С. 88-97.

Тиллаев М. Хоразм ономастик тизимида «Авесто» эленментлари // Тил ва адабиёт та'лими. -Т., 2004. 2-сон. 95-96-бетлар.

Толковый словарь татарского языка. В трех томах. 1. А-Й. - Казан, Татарское книжное издательство, 1977. -476 с.

Топоров В. Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа// ВЯ. 1960. №3. -С. 49-63.

Топоров В. Н. Из области теоретической топонимологии // ВЯ.1962. № 6. ~С. 3-12.

Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера // Этимология. 1967.-М., Наука,1969.-С.11-21.

Топоров В. Н. О некоторых теоретических аспектах этимологии // Международный симпозиум по проблемам этимологии исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. -М., Наука, 1984. -С. 44- 47.

Топонимика Востока. -М., Наука. 1961. -201 с.

Топонимика Востока. -М., Наука, 1962. -211 с. 299.

Топонимика Востока. -М., Наука, 1969. -240 с.

Тошалиев И. Халк этимологиясига доир ба'зи кузатишлар // О'збек тилида со'з ясалиши. Илмий ишлар то'плами. 608-сон.-Т.,1979. -Б.38- 50.

Тошалиев И. Бадиий этимология - стилистик приём сифатида // О'збектили стилистикаси масалалари. -Т., 1982. -Б. 29-30.

Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции // Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. - М., Наука, 1984. -С.47-51.

Турдалиев Б., Ну'монов Т., Найдоров А. Наманган вилояти топонимларидан материаллар. 1-китоб. Наманган-1995. -122 б.

Турдимов Шомирза. Го'ро'г'ли номи хусусида // ЎТА. 3-сон. -Т.,Фан, 2000. -Б. 62-65.

Туркменско-русский словарь. -М., Советская Энциклопедия, 1968.-832 с.

Турсунов С, Кичкилов Н. Термиз йилномаси. -Т., Шарқ, 2001. - 127 б.

Туробов А. Самарқанд вилояти этноойконимларининг таҳлили. ФФНД. -Т., 1999.-130 б.

Туробов А. Топонимик аниқлагичли этноойконимлар // ЎТА. 2000. 2-сон. -Б. 30-32.

То‘йшибоев Б. О‘збек тилининг тараққиёт босқичлари. -Т., О‘қитувчи, 1996. -176 б.

То‘йшибоев Б. Яйлов, қишлов, керага ва олтин со‘зларининг шаклланиши // ЎТА. 3-сон. -Т., Фан, 2000. -Б.66-69.

Узоқов Н. Фаргона, Водил, Қувасой со‘зларининг этимологияси ҳақида // Адабиётшунослик ва тилшуносликка оид тадқиқотлар. -Т., 1965. -Б. 138-146.

Уйгурско-русский словарь. Составил Э. Н. Наджип. -М., Советская энциклопедия, 1968. - 828 с.

Улукханов И. С. Мотивация и производность // ВЯ. -М., Наука, 1992. № 2. -С. 5-20.

Умняков И. Л, Алескеров Ю. Н. Самарқанд. Т.,О‘збекистон,1968. -160 б.

Уринбаев Б. У., Бегматов Э. А., Караев С. К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалқ конференци по ономастике Узбекистана. -Джизак, 1985. -С. 3-5.

Усмонов К. Тарихий о‘зак масаласи. -Т., О‘қитувчи, 1994. -55 б.

Улуқов Н. Қазноқо‘л. Қо‘ғ‘айариқ. Қанноп // // Тил ва адабиёт та‘лими.2011.12-сон.84-бет.

Фалсафа. Қомусий луг‘ат. Т., О‘збекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2000. 495 б.

Фарҳанги забони тожики. Жилд I. -М., 1969, -952 с.

Фарҳанги забони тожики. Жилд II. -М., 1969, -949 с.

Фазилов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники. ХИВ века. Том I. -Т., Фан, 1966. -651 с.

Фозилов Э. О‘збек тилидаги сепки, тулки, эски со‘зларининг этимологияси ҳақида // ЎТА. -Т., Фан, 1962. 5-сон. -Б.78-80.

Фазилов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники. XII века. Том II. -Т., Фан, 1971. -780 с.

Хасанов Х. Узбекская топонимия // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. -Джизах, 1985. С. 16-17.

Хасанов Х. К этимологии названия "Тян-Шан" // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана. -Т., Фан, 1987. -С. 136-

139.

Холмо‘минов Х. Бойсун раён микротопонимларининг лексик-семантик хусусиятлари // О‘збек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. -Т., 1988.-Б. 73-75.

Худайбергандов С. Числительню в составе Киргизских топонимов // Ономастика Средней Азии. -Фрунзе, Илим, 1980. -С. 164- 170.

Худжамбердиев Я. Историко-этимологическое исследование топонимики Сурхандаринской области Узбекской ССР. АКД. -Т., 1973. -25 с.

Хуршуд Э. Ши-Сhach-Ташкент. Т., О‘збекистон, 1992. -54 с.

Хуррамов Қ. О‘збек халқ, географик лексикасининг қайси тил элементларидан шаклланди ҳақида // О‘збек тилшунослиги масалалари. -Тошкент-Қарши, 1976.-Б. 59-62.

Хо‘жамов М., Лафасов М., Муллажонова Р. Тарихий о‘лкашунослик ва туризм. Т., Мумтоз со‘з, 2014. 224 бет.

Шориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луг‘ати. -Т., Шарқ, 1999.-144б.

Шувашско-русский словарь. -М., Русский язык, 1982. -712 с.

Шамсиев Порсо, С. Иброҳимов. Навоий асарлари луг‘ати.-Т.,Фан,1972 -784 б.

Шанский Н. М. В мире слов. -М., Просвещение, 1971. -254 с.

Шестая конференция по ономастике Поволжья 26-28 сентября 1989 г. Тезиси докладов и сообщений. Волгоград, 1989. -179 с.

Шералиев Э. О‘збек тилининг тарихий диалектологиясидан материаллар. Хо‘жанд, 2013. 106 бет.

Шоабдурахмонов Ш. “О‘збек тилининг таркибий-этимологик луг‘ати” учун материаллар // ЎТА. -Т., Фан, 2001.1-сон.-Б. 27-29.

Шониёзов Қ. О‘збек халқининг шаклланиш жараёни. Т., Шарқ, 2001. 164 б.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970. -202 с.

Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. -С, Самарканд Давлат университети, 2004. -110 б.

Эназаров Т. Ж. Жой номларини йиг‘иш со‘роқлиги.Т., 1995. 32 бет (проф.Қ. Назаров билан ҳамкорликда).

Эназаров Т. Ж. “О‘збекистон топонимикаси” номли махсус

курсни о‘қитиш методикаси. Т., 1999. 80 бет.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг этимологик тадқиқининг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари (Туркий топонимлар мисолида). I китоб. Т., 2001. 128 бет. 8 б.т.

Эназаров Т. Ж. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. 2-китоб. Т., Университети, 2002. 58 бет. 4,1 б.т.

Эназаров Т. Ж. О‘збекистондаги ба’зи топонимларнинг этимологик талқини ("О‘збекистон топонимикаси" номли махсус курсни о‘қиш учун материаллар). Т., 2004. 7,5 б.т.

Эназаров Т. Ж. Жалолқудуқ жой номининг этимологияси ҳақида // О‘збекистонда ижтимоий фанлар. -1999. 5-6-сонлар. 86-87-бетлар.

Эназаров Т. Ж. В мире слов. О значении слова "Нисор" // Преподавание языка и литературы. -1999. 4-сон. -С. 90.

Эназаров Т. Ж. Катта, кичик, о‘рта ... қо‘рг‘ончалар // Фан ва турмуш. -1999. 5-6-сонлар. 35-бет.

Эназаров Т. Ж. Топонимия Кизирика // Преподавание языка и литературы. -1999. 5-6-сон. -С.70-71.

Эназаров Т. Ж. Бойбо‘ри ва Бойовул. Сим-сим // Соғ‘лом авлод учун. -1999. 10-11-сонлар. 17-бет.

Эназаров Т. Ж. Қамшинми ёки кемшикми? // О‘збек тили ва адабиёти. 2000. 2-сон. 37-бет.

Эназаров Т. Ж. Хут, худ, қут ... барака // Гулистон. -2000. 3-сон. 63-бет.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг этимологик тадқиқида қо‘лланаётган ба’зи бир терминлар ҳақида // О‘зМУ хабарлари. 3-сон. -2000. 51-54-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Она тили дарсликларида этимологик таҳлил // Тил ва адабиёт та’лими. -2000. 5-сон. 87-89-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг жамият тараққиётидаги о‘рни // Ижтимоий фикр – инсон ҳуқуқлари. -2000. 3-сон. 86-88-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Этимологический анализ некоторых топонимов // Преподавания языка и литературы. -2000. -С. 21-23.

Эназаров Т. Ж. Жой номларининг мукамал таснифи этимологик таҳлил асосидир // Геодезия, картография ва кадастр журнали. 2000 йил. 1(3)-сон. 12-16-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг номланиш принципи ҳақида // О‘збекистонда ижтимоий фанлар. -2001. 3-сони. 47-50-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Географик атамаларга э'тибор лозим // Бошланг'ич та'лим. -2001 йил.4-сон. 11-бет.

Эназаров Т. Ж. Туркий компонентли топонимларнинг мотивлашуви // Тил ва адабиёт та'лими. -2002. 1-сони. 57-62-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Миллий мафкура ва топонимлар // Халқ та'лими. -2001. 2-сон. 103-107-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимлар этимологияси дидактив омиллардан бири сифатида // Та'лим ва тарбия. -2001. 1-2-сонлари. 13-14-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Этимологический анализ некоторых топонимов // Преподавание языка и литературы. -2002. № 5. –С. 43.

Эназаров Т. Ж. Экстралингвистик омиллар – туркий компонентли топонимларнинг этимологик тадқиқ қилинишини та'минловши барқарорлик омиллари // Геодизия, картография ва кадастр.-2002. 1-2(7)-сонлар.17-22-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Касби ва Булунг'ур топонимларининг этимологияси ҳақида // Тил ва адабиёт та'лими. -2003. 2-сон. 94-96-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Термиз топонимининг этимологик таҳлили // Халқ та'лими. -2003. 2-сон. 75-77-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Касби топоними // О'збек тили ва адабиёти. -2003. 3-сони. 62-63-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларди изертлео'дин салыстырмалы усылы // Эмио'дэря. -2004. № 2. 122-124-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг этимологик таҳлилида ҳақиқатга яқинлик муаммоси // Тил ва адабиёт та'лими. -2004. 4-сони. 84-86-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг номланишини асословши тамойил // Фарг'она Давлат университети. Илмий хабарлар. Илмий журнал. 2004. 2-сони. 67-69-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Топонимларнинг этимологик тадқиқида реконструкция усули // ILM SARCHASHMALARI. -2005. 1-сон. 59-62-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Самарқанд топонимининг этимологик таҳлили // Тил ва адабиёт та'лими. -2006. 2-сони. 90-92-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Туркий топонимларни этимологик таҳлил қилишнинг барқарорлик воситалари // Государственный язык.

Проблемы изучения и исследования. 2-китоб. Ош, 1996. –С. 240-243.

Эназаров Т. Ж. Жой номларини таҳлил қилиш муаммолари // Мамлекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши. Ош, 1998. 264-267-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Проблемы этимологического анализа топонимов Узбекистана // Наука. Образование. Техника. Международный научный журнал. Выходит два раза в год. Ош, 2002 . N 1(7). –С. 5-6; 100.

Эназаров Т. Ж. Ном қо‘йиш ҳам сан’ат // Нутқ маданияти масалалари. Илмий то‘плам. Т., 1993. 227-228-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Бадиий асарларда жой номлари // Сборник научных трудов. ТГТУ, 1996. –С.3-5.

Эназаров Т. Ж. Луг‘ат устида ишлаш то‘ғ‘рисида // О‘збек тилининг доимий анжумани. 3-йиг‘инининг тезислари. Т., О‘қитувши, 1995. 114-бет.

Эназаров Т. Ж. О‘қув луг‘атларни яратиш – долзарб вазифа // Тил ва адабиёт та’лими.Т.,2007.4-сон.4-6-бетлар (хаммуаллифликда).

Эназаров Т. Ж. Янги о‘қув луг‘атлари // Тил ва адабиёт та’лими.Т.,2007.4-сон.90-91-бетлар (хаммуаллифликда).

Эназаров Т. Ж. Тошкент топонимининг этимологик таҳлили // О‘збекистон география жамияти Ахбороти.30-жилд.Т.,2008. 47-49-бетлар

Эназаров Т. Ж. Шевашунослигимиз ҳақида о‘йлар //“Айюб Г‘уломов ва о‘збек тилшунослиги масалалари” .Т.,2008.19-21-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Янги луг‘ат // О‘збекистон адабиёти ва сан’ати.Т.,2008. 30 май. №22 (3954). 2-бет.

Эназаров Т. Ж.Номни то‘ғ‘ри қо‘ллаш – бу одоб одоблилик рамзи // География: тарих, назария, методлар, амалиёт. Т., 2010. 94-96-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Номшунослик масалалари. Т., 2010. 7 б.т.

Эназаров Т. Ж.О‘збек номшунослиги (монография) (М.Нусанова ва А.Есемуратов билан ҳамкорликда).Тошкент, Навро‘з, 2015. 14 б.т.

Эназаров Т. Ж. Номларнинг таснифланиш масаласи // О‘збекистон География жамияти ахбороти. Топонимика ва

умумгеографик масалалар. 42-жилд. Тошкент, 2013. 26-29-бетлар.

Эназаров Т. Ж. О‘збек диалектологиясида илмий мактаблар ва илмий назарий концепциялар // “Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Кошг‘арий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларни о‘рганишдаги о‘рни”. Халқаро илмий конференция материаллари. Самарқанд, 2018. 20-26-бетлар (ҳаммуаллифликда).

Эназаров Т. Ж. “Муҳокамату-л-луг‘атайн”да шева тадқиқи ва образли номланиш // Алишер Навоий ва XXI аср. Республика илмий-назарий анжумани. Тошкент, 2018 йил. 8 феврал. Тошкент, TURON-IQBOL, 2018. Алишер Навоий ва XXI аср. Республика илмий-назарий анжумани. Тошкент, 2018 йил. 8 феврал. Тошкент, TURON-IQBOL, 2018. 275-277-бетлар.

Эназаров Т. Ж. Диалектологик кваламетрия хусусида // “Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Кошг‘арий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларни о‘рганишдаги о‘рни”. Халқаро илмий конференция материаллари. Самарқанд, 2018. 20-26-бетлар (ҳаммуаллифликда).

Этимология-1968. -М., Наука, 1971.-279 с.

Этнонимы. -М., Наука, 1970. -268 с.

Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // ЎТА. -Т., 1966. 1-сон. -Б.15-20.

Яйленко В. П. Енисейцы кеты в этнической истории древней Средней Азии // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. В т.1. -М.Л990. -С.37-39.

Юдахин К.К. Киргизского-русский словарь. М., 1965.

О‘збекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. -Т., О‘збекистон Миллий Энциклопедияси, 2000. -736 б.

О‘збекистон Миллий Энциклопедияси. 2-том. -Т., О‘збекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. -704 б.

О‘збек тили грамматикаси. 1-том. Морфология. -Т., Фан, 1975. -610 б.

О‘збек тили лексикологияси. -Т., Фан, 1981. -312 б.

О‘збек шевалари лексикаси. -Т., Фан, 1966.-454 б.

О‘збек шевалари лексикаси. -Т., Фан, 1991. -280 б.

О‘збек тилининг изоҳли луг‘ати. Биринчи том. -М., Рус тили, 1981. -631б.

О‘збек тилининг изоҳли луг‘ати. Иккинчи том. -М., Рус тили,

1981. -715 б.

О‘збек халқ шевалари луг‘ати. -Т., Фан, 1971.-407 б.

О‘ринбоев А., Бо‘риев О. Г‘иёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. -Т., Фан, 1991. -54 б.

О‘ринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. -Жиззах, 1992. 53 б.

О‘ринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изохи. С, 1997.-202 б.

О‘ринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. -С, Зарафшон, 2003. -264 б.

Қалендер Эбдимуратов. Неге услий аталг‘ан? Нукус, Қарақалпақстан, 1965. 80 бет.

Қадимги Кеш - Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. -Т., Шарқ, 1998. -208 б.

Қазак тылны қысқаша этимологик созлиги. -Алматм: 1966. -188 с.

Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир // ЎТА. 1966. 6-сон. -Б. 38-40.

Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг этимологик характеристикаси // ЎТА. -Т., Фан, 1969. 3-сон. -Б. 56-59.

Қораев С. Географик номлар ма‘носи -Т., О‘збекистон, 1978.-204 б.

Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991. -62 б.

Қоратоев О. Қ. Қирғ‘изларнинг о‘рта асрлар ко‘сманчи о‘збеклари

билан бо‘лган этник алоқалари // "Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги о‘рни" мавзуидаги халқаро конференция тезислари. -Т., О‘қитувчи, 1996. -Б. 50-51;

Қудратов Т.Нафасов Т. Лингвистик таҳлил. Қарши, 1978.-148 б.

Қудратуллаев Н. "Бобурнома"да этимологик ма‘лумотлар // ЎТА. -Т., Фан, 2001. 6-сон. -Б. 39-41.

Қо‘лдошев М. -ли аффиксли топонимлар // ОУ. -Т., 1989. -Б. 104-105.

Г‘уломов А. Этимологик кузатишлардан // ЎТА. Т., Фан, 1968. 4-сон.-Б. 15-19.

Г‘уломов А. Со‘злар ҳаётидан // ЎТА. -Т., Фан, 1969. 4-сон. -Б. 21-26.

Г‘уломов А. Со‘злар ҳаётидан /7 ЎТА. -Т., Фан, 1969. 6-сон. -Б.

57- 62.

Г'уломов А., Тихонов А. -Н.. Қо'нг'уров Р. О'збек тили морфем луг'ати. -Т., О'қитувчи, 1977. -462 б.-

Г'уломов П. Географиядан қисқасча руссча-о'збексча атамалар ва тушунчалар луг'ати. -Т., О'қитувчи, 1993. -63 б.

Г'уломов П. Жо'г'рофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луг'ати. -Т., О'қитувчи, 1994. -140 б.

Г'уломов П. Н. Топонимика ва географик атамашунослик. -Т., 2000. -34 б.

Насанов Н. Географик номлар имлоси. -Т.,Фан, 1962.-136 б.

Насанов Н. География терминлари луг'ати. -Т., Фан,1964. -111б.

Насанов Н. О'рта Осиё жой номлари тарихидан. -Т.,Фан, 1965. -80 б.

Насанов Н. Беруний асарларида топонимика // Беруний ва ижтимоий фанлар. -Т., Фан, 1972. -Б. 125-128.

Насанов Н. Эр тили. -Т., О'қитувчи, 1977. -102 б.

Насанов Н. Сайёҳ олимлар. -Т., О'збекистон, 1981. -262 б.

Насанов Н. Географик номлар сири. -Т.,О'збекистон, 1985. -120 б.

Ножиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луг'ати. -Т.,О'збекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. -164 б.

Нофиз Таниш Ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдуллонома. Т.,Фан, 1969. 391 б.

Нусанов Н. ХҮ аср о'збек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. ФФДА. -Т., 2000. -57 б.

SHARTLI QISQARTMALAR

АДД - Автореферат диссертаций представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук.

АК - Автореферат диссертации представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

And v. - Andijon viloyati.

АТМ - Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari.

Вух v. - Buxoro viloyati.

v. - viloyat.

BO - Вопросы ономастики.
 BT - Вопросы топономастики.
 ВЯ - Вопросы язмкознания.
 Deh. - Dehqonobod.
 D. - daryo.
 DD - Doktorlik dissertatsiyasi.
 DDA - Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati.
 Deh.t. - Dehqonobod tumani.
 Jiz. v. - Jizzax viloyati.
 KD - kandidatlik // nomzodlik dissertatsiyasi.
 M. - Moskva.
 Nav. v. - Navoiy viloyati.
 Nam. v. - Namangan viloyati.
 NDA - Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati.
 ND - nomzodlik dissertatsiyasi.
 OV - onomastika Vostoka.
 OSA - Ономастика Средней Азии.
 OU - Ономастика Узбекистана.
 Par. - Parkent.
 ПТ - Принципы топонимики.
 S. - Samarqand (Samarkand).
 Sam. v. - Samarqand viloyati.
 Sari. - Sariosiyo.
 Sir. v. - Sirdaryo viloyati.
 s. - soy
 Sur. v. - Surxondaryo viloyati.
 T. - Toshkent.
 t. - tuman.
 Tosh. v. - Toshkent viloyati.
 Tosh. sh. - Toshkent shahri.
 TS - Tyurkologicheskiy sbornik.
 tf. - topoformant.
 Far. v. - Fargʻona viloyati.
 FT - Fan va turmush.
 XGT - Xalk geografik terminlari
 Xor. v. - Xorazm viloyati.
 Chir. - Chirobychi.
 sh. - shahar.

- Shah. - Shahrizabz.
 Sher. - Sherobod.
 e. - etnonim.
 et. - etnotoponim.
 ett. - etimologik tadqiqot.
 Yak. - Yakkabog‘.
 UAS - O‘zbekiston adabiyoti va san'ati.
 O‘TA - O‘zbek tili va adabiyoti.
 UTIL - O‘zbek tilining izoxli lug‘ati.
 O‘TEL - O‘zbek tilining etimologik lug‘ati.
 Qash. v. - Qashqadaryo viloyati.
 QqR. - Qorakalpog‘iston Respublikasi.
 q. - qishloq
 >- ...gandan ...ga o‘tish va o‘zgarish belgisi.
 // - 1. Hodisalarning parallel qo‘llanilishini anglatadi.
 2. Maqola hamda ilmiy ma'ruzalarning nomidan keyin qo‘yilib, ular uchun manba bo‘lgan ilmiy manbalarni anglatadi.

MUNDARIJA

So‘zboshi-----	3
Etimologik lug‘at, etimologik tahlil va ularga oid terminlar----	9
Etimologiya va etimologik tahlil tushunchasi-----	12
Etimologik tahlil turlari -----	13
Etimon tushunchasi -----	14
So‘z va toponimning etimologik tahlili masalasi-----	14
Toponimlarning etimologik tahlilida haqiqatga yaqinlik muammosi -----	15
Mazkur lug‘atda qo‘llanilgan terminlar-----	16
Toponimlar tilsimi-----	22
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati -----	177
Shartli qisqartmalar -----	198

**“O‘zbekiston joy nomlarining etimologik lug‘ati.
Toponimlar tilsimi” nomli ishning mualliflari**

haqida ma’lumot

T. J. ENAZAROV – ToshDU (ayni vaqtdagi O‘zMUda) 1989 yildan to 2017 yilgacha ishlagan. 2017 yildan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Leksikografiya va dialektologiya kafedrasida professori, filologiya fanlari doktori, dialektolog va nomshunos olim. “*O‘zbek dialektologiyasi*” hamda “*O‘zbek nomshunosligi*” bo‘yicha nomzodlik va doktorlik ilmiy ishlarini muvaffaqiyatli himoya qilgan.

U shevalarimizning “oltin bitigi” bo‘lgan dialektizmlar O‘zbek xalq shevalari” lug‘atida ko‘rsatilganidek, bitta sof leksik dialektizmdan iborat bo‘lib qolmaganligini, balki uning o‘n(10)ta alohida turi borligini va ular asosida yetmishdan ortiq dialektal lug‘atlar tayyorlash mumkinligini isbotlab bergan. Chunki u nomlar(kishi ismi, taxallusi va laqablari; toponimlar - oronim va oykonim, gidronim va paraggonim, agroonim va kosmonim, dromonim va dignitonim kabilar)imiz dialektizmlarning bir turi sifatidagi mavqieni ham shu olim asoslab bera olgan. Shuningdek, ko‘rsatilgan sohalarda o‘ntaga yaqin kitobi, bir qancha ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari e’lon qilingan.

A. Y. ESEMURATOV – O‘zR FA Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoralpoq gumanitar ilmiy tadqiqot instituti kichik ilmiy xodimi, filolog. Qoraqalpog‘iston toponimikasi bo‘yicha bir necha kitob va ilmiy maqolalar muallifi.

J. T. JUMANAZAROV – Toshkent shahri Shayxontohur tumani 320-maktab ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi, filolog. U o‘zbek toponimikasi sohasida ilmiy kuzatishlar olib borib, bir necha maqola e’lon qilgan.

Y.T. QODIROVA – Qashqadaryo viloyati Kitob tumani 1-maktab tarix fani o‘qituvchisi, tarixshunos, tarixiy toponimlar bo‘yicha ilmiy kuzatishlarini davom ettirmoqda.

G. T. JUMANAZAROVA - Toshkent shahri Shayxontohur tumani 320-maktab tarix fani o‘qituvchisi, tarixshunos, tarixiy toponimlar bo‘yicha ilmiy kuzatishlarini amalga oshirgan, bir qancha maqolalari nashr etilgan.